

Evangelikus hittanosok istenképének vizsgálata

Doktori értekezés

Seben Glória

Témavezető: Dr. Kodácsy-Simon Eszter

Evangelikus Hittudományi Egyetem

Valláspedagógiai Tanszék

Budapest, 2024

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom sok-sok embernek, akik nélkül ez a doktori disszertáció nem jöhetett volna létre. Szeretettel ajánlom ezeket a sorokat néhai édesanyám és édesapám, Gróth Gyöngyi és Seben István emlékének, akiknek arcán először tükröződött számomra az istenkép.

Hálával gondolok elhunyt tanárainra, László Jánosra, Lénárd Katára és Bernáth Lászlóra, akiktől sokat tanulhattam a pszichológia szakon. Néhai Potzner Irén bibliodráma-vezetőre, aki az ambivalencia és az isteni agresszió iránti érzékenységet elültette bennem.

Köszönöm Varga Gyöngyi, Orosz Gábor, Seresné Busi Etelka, Csáky-Pallavicini Zsófia kollégáimnak a sok értékes hozzászólást, ahogyan a Doktori Iskola minden tagjának, oktatóknak és hallgatóknak is. Köszönöm Kodácsy-Simon Eszter témavezetőmnek a munka kísérését, minden bátorítást, kritikát, észrevételt. Simon Z. Attilának a kollegiális bátorítást és sok értékes javaslatot. Minden névtelen hitoktatóknak és tanítványaiknak, hogy részt vettek a kutatásban, valamint a kódolási folyamatban részt vevő egyetemi hallgatóknak a pontos és alapos munkát.

Köszönöm férjemnek, Varga Máténak és testvéreim közül különösen Seben Viktóriának a háttértámogatást.

Tartalomjegyzék

Köszönetnyilvánítás	2
Tartalomjegyzék	2
1. Bevezetés.....	4
1.1 Témaválasztás és a dolgozat szerkezetének indoklása	4
1.2. Az istenkép által felvetett problémakörök bemutatása teológiai diszciplínák szerint	5
1.2.1. Közelítés a bibliatudományok oldaláról.....	5
1.2.2. Rendszeres teológiai megközelítés	10
1.2.3. Gyakorlati teológiai megközelítés	16
1.3. Az pszichológiai istenkép definíciója, fogalommagyarázat	24
1.4. Pszichoanalitikus irányzat elméletei és kutatásai. Patológiás istenképek.	26
1.4. A pszichoanalitikus megközelítés kritikája és határai	33
1.5. Kognitív hangsúlyú hitfejlődés- és istenkép/istenfogalom kutatások	34
A kognitív megközelítés kritikája és határai.....	41
1.6. Integratív szemléletű fejlődésméletek és kötődésmélethez kapcsolódó kutatások	44
1.6.1. Erikson pszichoszociális fejlődésmélete.....	44
1.6.2. James W. Fowler hitfejlődési szakaszai.....	45
1.6.3. Bowlby kötődésmélete	47
1.6.4. Felnőtt kötődés. Istenkapcsolat mint kötődés.....	48
1.6.5. Kötődés és istenkép	49
1.7. Szociálisreprezentáció elmélet. Az istenkép mint szociális reprezentáció	51
2. Empirikus vizsgálat bemutatása	52
2.1. Elővizsgálat: Önismeret kurzusok az Evangélikus Hittudományi Egyetemen.....	52
2.2 Vizsgálat alapvetései, hipotézisek	54
2.3 Vizsgálati módszertan, adatgyűjtés módja.....	54
2.3.1. Asszociációs háló teszt bemutatása	57
2.3.2. Istenrajz módszerének bemutatása	58

2.3.3. Levél Istenhez módszerének bemutatása.....	59
2.4. Toborzás és mintavétel, a minta sajátosságai	61
2.5. Adatfeldolgozás módja, tartalomelemzési folyamat bemutatása, kódolás	64
2.5.1. Kódok meghatározása deduktív úton	64
2.5.2. Kódolás folyamata. Kódolók megbízhatósága	65
2.6. Eredmények bemutatása.....	67
2.6.1. Asszociációs teszt eredményeinek bemutatása.....	68
2.6.1.1. Kvantitatív adatok. Asszociátumok száma, polaritás-index és neutralitás-index értékei. 68	
2.6.1.2. Szófajok az asszociációs tesztben	77
2.6.2. Istenrajzok adatainak bemutatása	80
2.6.2.1. Színhasználat és összefüggései – életkori és nemi különbségek	82
2.6.2.2. Figuratívitas: antropomorf, szimbolikus és nonfiguratív	83
2.6.3. Istenhez írott levelek adatainak bemutatása	101
2.6.3.1. Reakciók történetek szerint	101
2.6.3.2. Reakciók korcsoportok szerint	111
2.6.4. Összefüggések az asszociációs teszt eredményei valamint a rajzok és levelek között. „Esettanulmányok”.....	114
2.6.4.1. Egyoldalúan pozitív istenfogalmúak rajzai és levelei	114
2.6.4.2. Negatív és ambivalens istenfogalmúak rajzai és levelei.....	121
2.6.4.3. „Esettanulmányok” (Szikla, Tafi, E. és V.).....	125
2.6.4.4. Tanárok (hitoktatók) anyagai.....	131
3. Következtetések és további kutatási irányok.....	133
3.1. A kutatás limitációi, visszatekintés a hipotézisekre.....	133
3.1.1. A kutatás limitációi	133
3.1.2. Visszatekintés a hipotézisekre, következtetések.....	134
3.1.3. További lehetséges kutatási irányok, kérdések	137
3.2. Az agresszió és egyéb negatív jelenségek az istenképben. Az ambivalencia jelentősége.	138
3.3. A szimbólumok szerepe a hitfejlődésben. Vallási gondolkodás a konkrét-absztrakt dichotómián túl.....	141
3.3.1. Szimbólumok.....	141
3.3.2. Konkrét és absztrakt gondolkodás.....	143
3.4. A bibliai szöveg értelmezésének fejlődése, ennek szerepe	144
3.4.1. Gyermekexegézis	144
3.4.2. Párbeszéd a szöveggel, a kérdések szerepe	146
3.5. Fekete pedagógia és istenkép	149
3.6. Az egészséges istenkép kérdése. Reziliencia és gyógyulás a hittanórán.	151
3.7. A hitoktató és a tanulók istenképe a hittanórán.	155
3.7.1. A hitoktató istenképe	155

3.7.2. Istenkép és istenkapcsolat/istentapasztalat. A gyermeki spiritualitás	156
3.7.3. A teológia és valláspedagógia számára megfontolandó konzekvenciák összesítése	157
3.8. Zárszó	159
ÖSSZEFOGLALÓ	160
SUMMARY	161
ZUSAMMENFASSUNG	162
Felhasznált irodalom	163
A szerző saját publikációi a témához kapcsolódóan.....	170
FÜGGELÉKEK.....	171

1. Bevezetés

1.1 Témaválasztás és a dolgozat szerkezetének indoklása

Az istenképek témája iránti érdeklődésem 2006-ra nyúlik vissza, amikor az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet Kápolnájában lehetőségem nyílt a néhai Székely Ilona CSJ által meghirdetett valláspszichológiai műhelyen részt venni. Ezen az alkalmon saját élményű gyakorlatok és a terapeuta-szerzetesnő előadása által közelebb kerülhettem saját istenképem gyökereihez, megérthettem annak családi beágyazottságát. 2008-ban végeztem a Pécsi Tudományegyetem pszichológia szakán, diplomamunkámban a Balkán szociális reprezentációját vizsgáltam sajtótermékek tartalomelemzésével a koszovói konfliktus egyik, 2004 áprilisában történt mozzanata alapján. A szakot szociál- és szervezetpszichológiai szakirányon végeztem (akkor még osztatlan képzésben), ahol Serge Moscovici elméletének és a tartalomelemzésnek hatalmas felfutása zajlott az intézményvezető László János irányítása alatt. Ugyanezen a szakon Lénárd Kata karizmatikus személyisége által mély benyomást tett rám a pszichoanalitikus irányultságú fejlődéslelektan és a gyermekbántalmazás témaköre. Családterápiás képzésem alatt is folyamatosan fennmaradt érdeklődésem a transzgenerációs hatások, a trauma és reziliencia irodalma iránt.

2008 és 2013 között teológushallgatóként döbbsentem rá, hogy az istenkép milyen mélyen összefügg a szülőkkal való kapcsolattal és az önmagunkról alkotott képpel, valamint hatással van arra is, ahogyan a bibliai történeteket értelmezzük, sőt már a befogadás mikéntjére is hatnak. Ezek a felismerések megerősödtek a mezőberényi iskolalelkészi és a Fasori Gyülekezetben zajlott általános iskolai hitoktatói szolgálataim során is. 2017-ben jelentkeztem az EHE doktori képzésére, akkor még kifejezetten a „bántalmazó” istenkép vizsgálatának igényével. A szakirodalom feltérképezése során és a komplex vizsga bizottságának építő kritikáit meghallva és megfogadva arra a következtetésre jutottam, hogy kutatói munkámnak

ebben a fázisban sokkal hasznosabb és építőbb, a saját kompetenciahatárait nem meghaladó kutatást felépítenem. Ezért ebben a disszertációban egy olyan alapkutatást fogok bemutatni, amelyet normál (nem klinikai értelemben patológiás) magyar evangélikus hittanos mintán végeztem, és amely az istenkép komplex definíciójából kiindulva megkísérli ezt a komplexitást vizsgálati módszerek szintjén is megragadni. Ugyanakkor mindvégig tekintettel vagyok a kezdeti célomra, hogy a felnőttek gyermekekkel való bánásmódja és az istenkép torzulásai közötti összefüggésre rámutassak, felhívva a figyelmet a ránk bízott gyermekek spirituális jólléte iránti felelősségünkre.

A kutatás fő célkitűzése szerint az iskolai hitoktatáson belül vizsgálja az istenkép formálódását (valláspedagógiai tudományos háttér figyelembevételével), ugyanakkor a bibliai istenképekkel történő találkozás is megjelenik benne.

Mivel disszertációm fő tárgya saját empirikus kutatásom bemutatása, ezért a dolgozat szerkezetét tekintve három nagy egységet különítettem el. Az első részben a teológiai istenkép problémátörténetének vázlatos bemutatására törekszem, majd a kutatásban használt pszichológiai istenkép-definíciót ismertetem az ahhoz vezető – szakirodalmi adatokon alapuló – út bemutatásának segítségével. A második részben a saját vizsgálatom és az abból nyert adatok bemutatása történik. Végül a harmadik részben a kapott eredményekből levonható következtetésem és a további lehetséges kutatási irányok megvitatására kerül sor.

1.2. Az istenkép által felvetett problémakörök bemutatása teológiai diszciplínák szerint

1.2.1. Közelítés a bibliatudományok oldaláról

1.2.1.1. *Isten és az erőszak problémája*

A bibliatudományok területén az istenkép két fő kérdés mentén merül föl problémaként, mely kérdések egymással is összefüggenek. Az egyik, hogy vajon a teljes kánoni Szentírás istenképe egységes-e, vagy pedig különbséget kell tennünk pl. az Ó- és Újszövetség Istene (vagy inkább istenképe) illetve az egyes bibliai könyvek, sőt akár egyes szövegek, hagyományrétegek által képviselt és bemutatott istenképek között. A másik kérdés, hogy mit lehet kezdeni a bibliai istenképen belül egymásnak ellemondani látszó tulajdonságokkal, különösen is, ami az isteni eredetű vagy az istenség által elrendelt agressziót illeti, mivel ez a jelenség nehezen illeszthető bele egy szerető és gondoskodó, az egész emberiség felé nyitott istenképbe. Hogyan magyarázhatók azok a nehéz igék, amelyek nehezen elfogadható vagy zavaró isteni viselkedést

írnak le? Hogyan kezeljük azt a tényt, hogy ezek a szakaszok előhívhatnak és megerősíthetnek olyan patológiás istenképeket, amelyekkel nem lehet együtt élni mentális egyensúlyunk elvesztése nélkül?¹

A probléma teljeskörű bemutatása még egy másik disszertáció kereteit is szétfeszítené, ezért az alábbiakban csak a problémátörténet vázlatos ismertetésére szorítkozom, kiemelve azokat az elemeket, amelyek a saját kutatásom tervezésekor számomra kulcsfontosságú szempontként jelentek meg.

Az ókor egyik nagyhatású eretnek gondolkodója, Markión vetette föl először az Ó- és Újszövetség istenképe közötti ellentmondás kérdését. Az ellene írt apológiákból² rekonstruálható gondolatai szerint a teremtő és a megváltó istenség nem lehet azonos egymással. Az elsőt azonosíthatjuk a gnosztikus filozófiából ismert demiurgossal, a második Jézus Krisztus Atyjával azonos. Markión gondolatai nemcsak gnosztikus színezetűek, de erős antijudaizmus is társult hozzájuk, valamint egy sajátos kritikai szempont a szent iratok közötti különbségtételben: nemcsak a Jézus előtti héber Bibliát veti el, hanem azokat az újszövetségi könyveket is, amelyeket zsidósnak minősít. Csak Lukács evangéliumát és Pál leveleinek egy részét tekinti ihletettnek, ezeken is komoly szövegkritikát gyakorol.³ Markión volt az első, akiről tudjuk, hogy az istenkép személyes problémája vezetett nála a kereszténységgel történő szakításhoz és a Szentírás szövegének sajátos korrekciójához. Az egyháztörténet során később

¹ „Jóllehet az <<erőszakos isten>> eredetileg Izrael népének gondolkodását is meghatározta, s eleinte ennek az istennek az árnyékában értelmezték történelmüket, idővel azonban rátaláltak egy másik, felszabadító istentapasztalatra. A bibliai ember folyton megújuló küzdelmet folytatott egy barátságosan feléje forduló és felszabadító istenarcért, s ez a küzdelem tükröződik az El, Jahve és Abba istennevekben, írja Georg Baudler. Teológusok, filozófusok generációit foglalkoztatta ez a küzdelem, mert egy erőszakos és kegyetlen Isten képével nem lehetett együtt élni.” KIS, 2023, 33.o.

² Elsősorban Tertullianus apologetikus művére hagyatkozhatunk: „Ó, az igazságnak miféle meggyalázója ez az Isten, aki így megnyirbálja saját ítéletét! Fél elítélni azt, amit kárhóztat, fél gyűlölni azt, amit nem szeret, hagyja, hogy megvalósuljon az, aminek létrejöttét nem engedi meg, inkább akarja mutatni azt, amit nem akar, mint bizonyítani. Ez a képzelt jószág, maga a fegyelem is agrém, könnyű parancsok, háborítatlan a bűn. Halljátok, bűnösök, és akik még nem vagytok azok, hadd lehessetek azzá: jobb Isten található, akit nem lehet megbántani, nem haragszik, nem áll bosszút, akinek nem ég tüze a poklában, akinél senki foga nem csikorog a külső sötétségben (vö. Mt 5, 30, 18, 8 Mk 9, 43); ő „csak” jó. Végül is tiltja a bűnt - papíron. A ti dolgotok, akartok-e neki engedelmességet tanúsítani, hogy úgy lássék: tisztelték Istent. Félelmet ugyanis nem akar. Ezért olyan büszkék Markion párhívei, hogy istenüket egyáltalán nem félik. „A rosszat - mondják - félik, a jót szeretik”. Ostoba, akit Úrnak nevezel, arról tagadod, hogy félni kell holott e név a hatalomé, melyet félni is kell? Vagy hogy szereted, hacsak nem félsz attól, hogy nem szereted? Bizony nem is az Atyád, akit megillet a szeretet kegyessége, a félelem pedig hatalma miatt, s nem törvényes Urad, akit szeretnél emberségessége és félnél fegyelemtartása miatt⁷⁹. Így még az emberrablókat is szeretik, anélkül, hogy félnék tőlük. Csak az igazságos,, rendet tartó uralmat félik, a bitortól viszont szerethetik is. Ugyanis izgatásra alapozódik, nem a tekintélyre, a hízelgésre, nem a hatalomra. Végül van vonzóbb annál, mint a bűnt nem büntetni?” TERTULLIANUS, 1986, 520-521.o.

³ VANYÓ, 1980, 81-84.o. Fabiny Tibor szerint azonban egyes szerzők vitatják Markion gnosztikus voltát, éppen a literális értelmezéshez való ragaszkodása miatt, mivel a gnosztikusok általában az allegorikus értelmezést részesítették előnyben. FABINY, 1998, 112-113. o.

is jelentkezett néhány hasonló irányzat, az egyik legnagyobb hatású a Német Keresztények mozgalmán belül a nemzetiszocialista Németországban.⁴

Tertullianus amellet érvel, hogy az Isten félelme és szeretete ugyanannak az éremnek a két oldala, ezért hamis és egyoldalú a markionita istenkép: „Tehát az igazságosság magának az istenségnek a teljessége is, mely tökéletesnek mutatja meg Istent, az Atyát és Urat, az Atyát kegyesség, az Urat a fegyelem alapján, az Atyát jóságos uralmával, az Urat ugyanannak szigorával, az Atyát, akit szeretni kell, az Urat, akit szükségszerűen vallásos félelemmel kell félnünk, szeretnünk kell, mert inkább akar irgalmasságot, mint áldozatot (Oz/Hós 6,6), és félnünk kell, mert nem akarja a bűnt (Ez 33,11), szeretnünk kell, mert inkább akarja a bűnös megtérését, mint halálát, és félnünk, mert tudni sem akar a megátalkodott bűnösökről. Ezért szabja meg a törvény mindkettőt: szeresd Istent- és - féld az Istent (Mt 22,37; Mk 12,30; Lk 10,27). Az egyiket az engedelmes, a másikat az elvetemült elé tárta (3Móz 19,14. 32).”⁵

Paul Copan *Is God a Moral Monster?* című könyve az új ateizmusnak nevezett eszmeáramlat által gyakran citált és nehezen befogadható ószövetségi szövegeket dolgozza föl. Hermeneutikájában egyszerre koncentrálnak az ókori Közel-Kelet és közelebről is Izrael gondolkodásmódjának bemutatására, valamint a tágabb bibliai narratíva kontextusának is szerepet szán az értelmezésben. Például Izsák megkötözésének textusát (1Móz 22) a Pentateuchosz egyik központi üzenetéhez kapcsolja, amelyben Ábrahám mint a hit és bizalom pozitív példája áll az izraeliták előtt, míg Mózes és Áron a hitetlenség negatív példái, akik nem juthatnak be az Ígéret Földjére. Elhelyezi továbbá a történetet Ábrahám elhívásának tágabb és az Izmael-epizódnak a szűkebb kontextusában. Az értelmezési kulcs szerinte Jézusban és a feltámadásban van, Izsákban pedig Jézus előképét kell keresnünk. Kitér arra is, hogy vajon a kereszthalál és Jézus áldozata, Richard Dawkins szavaival, „isteni gyermekbántalmazásnak”

⁴ A náci ideológia által befolyásolt teológusok nemcsak az Ószövetség elvetését szorgalmazták, és az Újszövetséget igyekeztek megtisztítani a „judaizáló hamisításoktól”, hanem Darwin elméletének szociáldarwinista torzításának is befolyása alatt álltak. GRÜLL, 2010. Az új-markionizmust már az 1920-as években előkészítette két komoly tudós, Friedrich Delitzsch és Adolf von Harnack, ugyanakkor az Ószövetség elleni náci kirohanások többsége nem haladta meg a politikai propaganda színvonalát. Bár a Harmadik Birodalom elbukott, Baker figyelmeztet, hogy a „rejtett markionizmus” kísértése továbbra is fenyegeti az egyházat. BAKER, 1998, 40-44.o.

⁵ TERTULLIANUS, 1986, 541.o. Evangélikus fül számára ismerősen hangzik ez a két ige együttes használatban Luther Márton Kis Kátéjából, ahol a Tízparancsolat magyarázatában minden parancsolatnál együtt használja ezt a két igét a reformátor. Az első parancsolat magyarázata pl. így hangzik: „Mindennél jobban kell Istent félnünk, szeretnünk és benne bízunk.” és a továbbiakban minden parancsolatnál: „Istent félnünk és szeretnünk kell, hogy...” (LUTHER, 1996.83.o.kk) Tillmann Moser azonban rávilágított ennek az összekapcsolásnak a súlyos ambivalenciájára: „Nem szabadott tudatosá válnia, mert az istengyűlölet a legelképzeltetlenebb, a közvetlenül kárhozható vivő: <<Istent félnünk és szeretnünk kell...>>[...][az első azonnal lehetlenné tette a másodikat. És mert örületes mindenütt jelenvalóságod, amelyet félni és szeretni kell, s amely egyszerre hoz létre gyűlöletet, annál inkább félni kellett, annál alázatosabbnak, annál hálásabbnak kellett lenni, amiért a kárhozható elhalasztódott.” (MOSER, 1981.,15-16.o.)

minősülhet-e? Érvelése szerint nem, mert a Jézus önfeláldozását kommentáló újszövetségi szövegekből Jézus nem mint passzív áldozat, hanem mint aktív önátadó jelenik meg, és a kereszthalál valójában Isten végtelen alázatának és az emberrel való együttszenvetésének végső bizonyítéka.⁶

Eric Seibert *Disturbing Divine Behavior* című munkájában példákat hoz olyan ószövetségi szakaszokra, amelyek a keresztény értelmezőt zavarba ejthetik, és kitér ezen igehelyek hermeneutikájának történetére is.⁷ Felvázol lehetséges megoldásokat, érintve azokat a modelleket is, amelyek egyes ótestamentumi szövegek történeti hűségét vitatják, így próbálva megoldani az isteni parancsra elkövetett agresszió/népirtás problematikáját. Továbbá az ezekre adott lehetséges ellenvetésekre is válaszol. Számomra az egyik legmeghatározóbb elmélet, amit bemutat, Terence Fretheim különbségtétele a textuális és az aktuális Isten között. Érvelése szerint egyetlen bibliai szakasz sem mutatja be Isten jellemét a maga teljességében, mivel Isten maga transzcendens, élő, dinamikus valóság, akit egy korlátozott szöveg nem képes definiálni. A szövegszerű isten-reprezentációk, és a szöveg mögötti, önmagát kinyilatkoztató Isten közötti különbségtételről van szó.⁸ Egy fejezetben bemutatja az ószövetségi Isten-karakter lehetséges újszövetségi megoldását, amely úgy tekint Jézus Krisztusra, mint akiben teljesen feltárul Isten morális jelleme. Jézusban pedig Isten mint alapvetően erőszakmentes Isten mutatkozik be.⁹

Peter Enns *The Bible tells me so...* című könyvében azt a személyes utat is bemutatja, amelyet ő maga bejárt, amíg maga mögött hagyta a Biblia tévedhetetlenségének védelmében tett erőfeszítéseket, és mélyebben megismerte az Ószövetség narratívájának sajátos belső logikáját. Szerinte nem kielégítő magyarázat az ószövetségi népirtást elrendelő istenképre az, hogy ezeknek a népeknek a kollektív bűnösségére hivatkozunk, sem pedig az, hogy ha azt feltételezzük, hogy Isten egyébként is a pokolra küldi a hitetleneket. Az sokkal elfogadhatóbb, hogy a Józsué-ciklus íróinak sajátos kulturális kontextusa miatt volt szükségük ennek a harcoss istenképnek a feltételezésére, ami egyszerűen azt jelenti, hogy történetileg Isten ezt a népirtást valójában sosem rendelte el (és az izraeliták nem is hajtották végre).¹⁰

⁶ COPAN, 2011, 42-53.o.

⁷ Kiemelten foglalkozik a Honfoglalás-ciklus (Józs 6-11) és az amáléki genocídiumra való felszólítás (1Sám 15,1-3) szövegeivel.

⁸ SEIBERT, 2009, 169-181.o.

⁹ Pl. Lk 9,51-56-ban, amikor Zebedeus fiai tüzet kérnének a Jézust be nem fogadó samáriai falura, Jézus megdorgálja őket. De a Hegyi Beszéd tanítása, és Jézus személyes földi szolgálata is az erőszakmentesség jegyében zajlik.

¹⁰ ENNS, 2014, 29-72.o.

Walter Brueggemann Ószövetség-professzor magyarul is megjelent könyvében törekszik ezen sajátos narratívák többoldalú bemutatására. Szerinte Izrael tanúságtételében nem elsősorban az Isten atribútumaira vagy tulajdonságaira, hanem cselekvésére koncentrál az igék által dominált mondatok segítségével (bár a tkp. melléknévi igenévként fordítandó particípiumokat is az igék közé emeli). Ugyanakkor a melléknévi és főnévi (amely utóbbi alapvetően metaforikus jellegű) bizonyágtételt is elemzi, és kitér JHWH – általa diszjunktívnak nevezett – bemutatására is.¹¹

Luther előszeretettel használja a törvény és evangélium megkülönböztetését a Szentírás szövegei kapcsán. Számára azonban a kettő közötti határ nem esik egybe az Ó- és Újszövetség közötti határral, hiszen az Ószövetség is (különösen Mózes első könyve, a Zsoltárok könyve vagy Ézsaiás próféta könyve), rengeteg ígéretet, messiási próféciát, az Isten kegyelméről szóló üzenetet tartalmaz, míg az Újszövetségben is vannak a törvénnyel, Isten kinyilatkoztatott akaratával foglalkozó részek.¹² Nem azonosul tehát Markión tévtanításával, viszont az egész Szentírás krisztocentrikus olvasatára törekszik, azt keresi, „ami Krisztusra mutat”¹³. Szerinte a Jézus Krisztus keresztyéről szóló örömhír az egész kinyilatkoztatás középpontja, ami előtte és utána van, az abban nyeri el értelmét, amennyiben ezzel a középponttal kapcsolatban van.¹⁴

1.2.1.2. Isten és a nemek problémája

Van még egy kérdéskör, amely az Isten nemének vagy inkább nemek felettségének témáját érinti. Ez a kérdésfeltevés abból indul ki, hogy mind a héber mind a görög szent szövegek az Istenre férfiként hivatkoznak, csak elvétve találunk nőiségre vagy női életformára utaló szavakat, kifejezéseket.¹⁵ Ennek kapcsán merült föl, hogy vajon a Biblia Istenére csak Apaként vagy Anyaként is gondolhatunk? Számos tanulmány, szimpózium fedezte fel Isten anyai arcát, anyai tulajdonságait.¹⁶ Napjainkra azonban a nemi szerepek változásai miatt ez a kérdés már nincs annyira központi helyen. A nemek közötti munkamegosztás ugyanis jelentősen átalakulni

¹¹ BRUEGGEMANN, 2012, 193-340.o. Brueggemann a diszjunktív bemutatáson az egymással ellentétes vagy feszültségben álló tulajdonságok együttes bemutatását érti. Szerinte a keresztyén hagyomány önkéntelenül is „válogat” az Izrael által egyben tartott szövegek között a saját istenkoncepciójának megfelelően.

¹² LUTHER, 2010, 34-35.o.

¹³ Érdekesség, hogy a Luthernek tulajdonított szállóige „was Christum treibet” valójában ebben a formában egyetlen lutheri műben sem szerepel. A Jakab és Júdás levelének fordításához írt előszavára utalhatunk, ahol ennek az elvnek a gyökere megtalálható, ez viszont arra utal, hogy eredetileg nem az Ószövetség, hanem az apostoli hagyomány zsinórmértékéül szánta Luther ezt az elvet. ITZÉS, 2009, 18-19.o.

¹⁴ FABINY, 1998, 217-240.o.

¹⁵ A magyar nyelvben nem használatos külön him- és nőnemű személyes névmás, és más nyelvi kategóriákban (pl. a testvér szóban) sem különül el egymástól a két nem, így ez a kérdés a magyar nyelvhasználatban kevésbé hűsbavágóan jelenik meg.

¹⁶ Magyar nyelven például Németh Norbert szerkesztésében jelent meg 2017-ben Isten anyai és atyai arca címmel egy előadássorozatból készült tanulmánykötet.

látszik, ezért a kőbe vésettnek hitt „apai” és „anyai” tulajdonságok is változnak, legalábbis az első világban. Számomra az Istenre hímneműséget hordozó szavakkal utalás kortörténeti és nyelvtani szükségszerűség, de nem része az Istenről szóló kinyilatkoztatásnak (vagyis a Biblia nem állítja, hogy Isten=férfi, azt pedig végképp nem, hogy férfi=Isten¹⁷).

Továbbá segíthet nekünk a Szentháromságról és az ember teremtéséről szóló tanítás az istenség nemek felettségének megértésében (ahogyan az Isten etnikumok feletti is). A Szentháromságban ugyanis nem egyetlen személyről, hanem három személy közösségéről beszélünk, akik közül csak kettőre utalunk hímnemű főnévvel, a harmadik személy, a Szentlélek a héber szövegben nőnemű (rúach), a görögben semleges (pneuma).

Mózes első könyve az első teremtéstörténetben a férfiról és nőről egyaránt úgy beszél mint Isten képmásáról, és nem tesz értékbeli vagy rangbéli különbséget (1Móz1,27). Erre a kijelentésre ráerősít az 1Móz 5,1-2, amely nemcsak az Isten képére teremtettséget ítéli megosztott első helyen a férfinak és nőnek együtt, hanem az ember nevet is.¹⁸ Az ember istenképűségének a bibliai tanítása az alapja annak, hogy az emberben megszülető pszichológiai istenképekről is beszélhessünk. Hiszen ha az ember hordozója az isteni képmásnak, akkor a gyermek akarva-akaratlanul is az első emberekről mintázza meg istenképét, akikkel kapcsolatba kerül: ezek általában a saját apja és anyja.¹⁹ Az Isten „emberképűsége” (antropomorfizmus) tehát szükségszerű velejárója a kinyilatkoztatásnak, enélkül nem volna Isten megismerhető az ember számára. Az antropomorfizmus nem Isten létét cáfoló bizonyíték, vagy annak igazolása, hogy az Isten mindig csupán a pszichés istenkép projekciója.²⁰

1.2.2. Rendszeres teológiai megközelítés

Rendszeres teológiai kitekintésben megkísérlem az istenkép kérdésfeltevését elhelyezni az az Isten megismerésének lehetőségeiről szóló rendszeres teológiai hálózatban. Hogyan viszonyul az isteni kinyilatkoztatás mint Isten megismerésének forrása az emberi megismerő képességhez?

¹⁷ ANDORKA, 2006, 258.o.

¹⁸ FRETHEIM, 207.o. szintén az 1Móz 5 alapján terjeszti ki az „Isten képmása” címet a gyermekekre is.

¹⁹ Jézus maga is utal arra, hogy az emberektől, különösen a szüleinktől kapott gondoskodás alapján következtethetünk az Isten gondviselésére a kisebbről nagyobbra következtetés elve alapján. (Mt 7,9-11; Lk 11,11-13). A Hillél rabbi által is alkalmazott „a minori ad maius”-elvről ld. FABINY, 1998., 106-108.o.

²⁰ Ez az állítás Ludwig Feuerbach német filozófus valláskritikájához kapcsolódik, de már a görög filozófiában is megtalálható, az istenek túlságosan antropomorf elképzelésének kritikája. A kritika kritikájáról vall KÜNG, 1997, 21-25.o.

A rendszeres teológia dogmatikai alapvetéseket tartalmazó része az ún. prolegomena. Ez a diszciplína foglalkozik többek között az Istenről való ismereteink forrásaival, az Istenhez kapcsolódás lehetséges eszközeivel az emberi gondolkodás keretei között. A keresztény dogmatikában az Isten megismerésének elsődleges forrása a kinyilatkoztatás, eszköze pedig a hit. Mindkettő Isten ajándéka, tehát az Isten megismerése a kereszténységben soha nem az ember cselekvése vagy teljesítménye, hanem Isten tárja fel önmagát az ember előtt, s a hitet is Ő ajándékozta kegyelméből.

A kinyilatkoztatást két nagy területre tudjuk felosztani: általános és külön kinyilatkoztatás. Az általános kinyilatkoztatás az egész emberiségnek szól, s a következő területeken fedezhető fel: 1. teremtett világ (természet), 2. történelem és 3. lelkiismeret, az ember szívébe írt erkölcsi törvény. A külön kinyilatkoztatás maga Jézus Krisztus személye, emberré létele, tettei, szavai, kereszthalála és feltámadása. A Szentírás az Ó- és Újszövetségben a Krisztusról szóló bizonyoságtétel, és ebben a formájában Isten igei kinyilatkoztatása.²¹

A keresztény dogmatika szerint Isten nem ismerhető meg teljes mértékben az általános kinyilatkoztatásból, szükséges a külön kinyilatkoztatás bizonyoságtétele. Mégis maga a Biblia számos helyen beszél arról, hogy az általános kinyilatkoztatás valódi bizonyoságot ad Isten létéről, hatalmáról és gondviseléséről.²² Ugyanakkor a bűn el is homályosítja ennek a természetes istenmegismerésnek a képességét, és annak legmagasabb fokán is homályban hagyja a bűn, bűnbocsánat, Krisztus megváltó művének és a Szentlélek újjászülő erejének igazságát.

Härle hangsúlyozza, hogy az új dogmatikai munkákban a kinyilatkoztatás egy komplex relációfogalom: feltételezi a kinyilatkoztatás szerzőjét, az azt befogadó személyt és magát a kinyilatkoztatás tartalmát. A fogalom középpontjában az egyes elemek közötti kapcsolódás áll.²³ Isten azonos mind a szerzővel mind pedig a tartalommal: Isten önfeltárásáról beszélünk. A valóság megértése az istenmegértést, világmegértést és önmegértést is magában foglalja, amelyek nem választhatók el egymástól. Härle szerint reformátori teológia következetes abban, hogy a kinyilatkoztatáshoz szükség van a hallható és a látható ígére is (igehirdetés és

²¹ NAGY, 2000. 28-54.o.

²² Az általános kinyilatkoztatás locus classicusa a Róm 1,19-20: „mert ami megismerhető Istenből, az nyilvánvaló előttük, mivel Isten nyilvánvalóvá tette számukra. Láthatatlan valóját, azaz örök hatalmát és istenségét meglátja alkotásain az értelem a világ teremtésétől fogva.” (Itt érdekes módon azonnal az Isten haragja és ítélete kontextusába kerül az általános kinyilatkoztatás és az arra válaszul megjelenő hitetlenség). Isten gondviselésére utaló igehelyek: Apcsel 14,15-17;Apcsel 17,22-31;Mt 7,9-11 és Lk 11,11-13

²³ HÄRLE, 2022, 3.1.

szentségek), amely mintegy „külső ige”, vagyis az egyénnek szüksége van az egyház szolgálatára, de nem azért, mintha az ige és szentségek az egyház birtokában lennének, hanem mert az igaz egyház közvetítője ezeknek. (CA V.)²⁴ Isten önkinyilatkoztatása Jézus Krisztusban az ő teljes személyét, igehirdetését, tetteit, halálát és feltámadását magában foglalja. Jézusban Isten ugyanakkor nemcsak kijelenti, de el is rejti magát (v.ö. Luther: Deus revelatus és absconditus). Az óprotestáns tradíció megkülönbözteti a *revelatio naturalis/generalis* és a *revelatio supranaturalis/specialis*-t. Az általános kinyilatkoztatásról már maga Pál úgy beszél, mint egy megromlott lehetőségről, így Härle szerint a protestáns megközelítésnek a külön kinyilatkoztatásra kell koncentrálnia.

Körtner²⁵ Ebeling nyomán a kinyilatkoztatás szoteriológiai fogalomként történő használata mellett érvel. Az apokalipszis szó a Jelenések könyve elején áll, „Jézus Krisztus kinyilatkoztatása” értelmében, a titok leleplezését jelenti. Nem katasztrófális értelemben áll itt, hanem mint a valóság egy speciális értelmezése, jelentéssel való felruházása. Körtner összefoglalja a kinyilatkoztatásfogalom történetét is az ókortól a modern teológusokig. Justinosz Mártír apologéta a pogány kultúrákban is felfedezi az isteni kinyilatkoztatás szikráit, ő beszél „Logosz szpermatikosz”-ról (Ige-magvacska vagy csírázó ige). Alexandriai Kelemen szerint pedig a görög filozófia hasonló szerepet töltött be a görögök életében, mint amit Pál a törvénynek tulajdonít Gal 3,23-ban, azaz egyfajta nevelői (*paidagogosz*) szerepet. Lyoni Iraeneus pedig úgy tekinti az üdvtörténetet mint egy nevelési folyamatot, amelynek végső célja az eredeti teremtés helyreállítása. Aquinói Tamás elkülöníti a természetes és természetfölötti istenismeretet, az elsőhöz a természet megvilágosító ereje (*lumen naturae*) vezet el bennünket Isten teremtett világának értelmes vizsgálata révén, a másodikhoz pedig a kegyelem világossága (*lumen gratiae*) az Izrael történetében és Jézus Krisztus személyében adott kinyilatkoztatás által. Tamáshoz köthető az a megkülönböztetés is, hogy ez a magasabb istenismeret sem az értelemmel szemben, hanem az értelem fölött áll (*contra rationem vs. supra rationem*). Luther elutasítja a természetes és természetfölötti istenismeretnek ezt a fajta mellérendelését, és hangsúlyozza, hogy a természetes ember legfeljebb egy homályos bálványképig és a cselekedetek általi megigazulás kísérletéig juthat el. Hasonlóképpen Kálvin úgy vélekedik, hogy a Róm 1,18kk-ban említett természetes istenismeret lehetősége megromlott a bűn által, s arra készítette az embert, hogy a teremtménnyel cserélje fel a teremtőt, s legfeljebb csak arra elég, hogy az Isten előtti ártatlanságot kétségbe vonja. Az óprotestáns ortodoxia visszatért a

²⁴ Magyarul lásd Ágostai hitvallás, 23. o.

²⁵ KÖRTNER, 2020. 178-186.o.

kettős kinyilatkoztatásfogalomhoz: *revelatio generalis sive naturalis* és *revelatio specialis et supranaturalis*. Különbséget tettek továbbá közvetett és közvetlen kinyilatkoztatás között. Utóbbi a Szentírás Isten által ihletett szavaira, előbbi az arról való tanulásra és igehirdetésre vonatkozott. A természetfölötti kinyilatkoztatás egyaránt tartalmazza Isten önfeltárását és azokat a hittartalmakat, amelyek az üdvösséghez szükségesek (*fides quae creditur*). A lutheri ortodoxia is vallja a kétféle Isten-ismeretet Aquinói Tamás nyomán.²⁶

A felvilágosodás teológusai e megkülönböztetés hatására kezdtek el beszélni az ún. természetes teológiáról, amelyre a külön kinyilatkoztatás nélkül, a józan ész alapján is eljuthat az ember. Sőt, ez a természetes teológia vált az „igaz” teológiává, a humanizmus alapjává. Schleiermacher A vallásról szóló beszédében úgy beszél a kinyilatkoztatásról, mint az univerzum folyamatos tevékenységéről, amelynek során az ember minden egyes pillanatban rácsodálkozhat az univerzum önfeltárására. Schleiermacher másként érti a kinyilatkoztatás természetfölötti voltát, mint az ortodoxia. Szerinte bármely kijelentés, amely Istenre vonatkozik és igaz, csakis tőle származhat, és ilyen értelemben minden kinyilatkoztatás természetfölötti, mert az isten-ember különbség lényegéhez tartozik, hogy csak Ő tudja önmagát kinyilatkoztatni bennünk.

Karl Barth a *Kirchliche Dogmatik* (továbbiakban KD)-ban azt mondja, hogy „Isten kijelenti önmagát azáltal, hogy kijelenti nekünk magát.” és így „Az ember számára lényegileg megismerhetetlen Isten megismerteti/leleplezi önmagát.” Másutt Barth kritizálja Luther megkülönböztetését a *Deus revelatus* és *Deus absconditus* között, mivel szerinte ez könnyen vezethet egy megkettőzött istenfogalomhoz, és Isten Jézus Krisztusban adott kijelentésének relativizálásához (hacsak nem vezet egyenesen egy dualista tanításhoz Istenről). Barth a természetes istenismeret vagy természetes teológia bármely formáját elutasítja, nemcsak a katolikus tradíció, hanem a lutheri ortodoxia értelmében is. Ugyanakkor az idősebb Barth visszatért bizonyos fogalmakhoz, mint a *Logosz szpermatikosz* vagy a *lumen naturae*, mindazonáltal a természet megvilágosító erejének nem tulajdonít kinyilatkoztatás-minőséget. Azt a fényt, amelyet fölfedezhetünk a kereszténységen kívüli vallásokban, a humanizmusban, akár még az ateisták gondolataiban is, nem tekinthetjük önálló fényforrásnak, hanem úgy kell rá tekintenünk, mint a Hold fényére, amely a Nap fényének visszatükröződése, így veri vissza az emberi világot, értelem és kultúra Jézus Krisztus fényét. A KD azonosítja a kinyilatkoztatást

²⁶ Bár a természetes istenismeretnek szinte semmi jelentőséget nem tulajdonít a lelki dolgokban. Az Egyességi irat például így fogalmaz: „Még ha meg is van az ember gondolkodásában és természetes értelmében Isten léte megismerésének, valamint Róm 1,19.21.28.32. szerint a törvény tanításának parányi szikrája, értelme azonban annyira tudatlan, vak és romlott, hogy még ha a föld legértelmesebb és legtudósabb emberei is olvassák vagy hallják is az Isten Fiáról és az örök üdvösség ígretéről szóló evangéliumot, saját erejükből képtelenek felfogni, megragadni, megérteni, hinni és igaznak tartani azt.” FC SD II/9. Magyarul: Egyességi irat, 121.o.

Isten igéjével, annak szentháromságos megértésével. Barth korai teológiájában határozottan elutasította az analogia entis római katolikus doktrínáját, és ezzel a természetes teológiát. Alternatív megoldásként az analogia fidei-t más kifejezéssel analogia relationist ajánlotta.²⁷ Hans Urs von Balthasar katolikus teológus szerint azonban Barth ugyanazokkal a fogalmakkal operál, mint amelyeken az analogia entis felfogása is alapszik. Amikor ugyanis azt mondja, hogy Isten cselekvése a teremtésben előfeltétele Isten cselekvésének a Jézus Krisztus általi kiengesztelődésben, akkor lényegében a létanalógiáról beszél, bár ő meg volt győződve arról, hogy felfogása ellentétben áll vele. Balthasar koncepciója közvetít a katolikus és a protestáns megközelítések között, és Barth kései munkáiban már nem vitatkozik az analogia entis-szel.²⁸ Mások (pl. Eberhard Jüngel) azonban valódi ellentmondást látnak az analogia entis és fidei között, hasonlóan a törvényből illetve hitből való megigazulás ellentétének protestáns doktrínájához. Katolikus teológusok mellett érvelnek, hogy az analogia entis tagadása annak tagadása, hogy a teremtés Isten kegyelmének műve, Barth és követői hibát követnek el, amikor ezt a tagadást helyezik a protestáns teológia középpontjába.²⁹ Johnson azonban úgy látja, hogy Barth részéről az elutasítás nem félreértésen alapult, és hogy lényegében nem változtatta meg a kezdeti véleményét.³⁰

Althaus evangélikus dogmatikus visszatért az ős-kinyilatkoztatás (általános) és az üdv-kinyilatkoztatás (külön) megkülönböztetéséhez, s ezt összekötötte Luther törvényről és evangéliumról szóló tanításával, valamint a rejtőzködő és kinyilatkoztató Isten közötti különbségtétellel. Róm 1,18kk; 2,15; valamint Apcsel 14,15-17 és 17,23 alapján azt állítja, hogy az általános kinyilatkoztatás elvezethet Isten törvényéhez és haragjához, de nem vezethet el Jézus Krisztus evangéliumához és a kegyelemhez. Elert pedig a törvény és evangélium dialektikus kinyilatkoztatásáról beszél (Isten két szava).³¹

Paul Tillich rendszeres teológiájának kulcsmozzanata a korreláció a megismerő ember és a kinyilatkoztatás között. Ő nem húz éles határvonalat az általános és a külön kinyilatkoztatás között. Például szerinte nem maga a természet vagy a történelem a kinyilatkoztatás, hanem Isten kinyilatkoztatja magát a természetben keresztül vagy a történelemben, illetve az emberi pszichében is. Ezek azonban nem azonosak a kinyilatkoztatással, hanem annak közvetítői.³²

²⁷ JOHNSON, 2010,2.o.

²⁸ U.o. 3-4.o.

²⁹ U.o. 6-7.o.

³⁰ U.o. 10-12.o.

³¹ KÖRTNER, 2020. 178-186.o.

³² TILLICH, 2000, 108-111.o.

Ugyanígy a Biblia leírt szavait sem lehet azonosítani a külön kinyilatkoztatással. Az istenkép szempontjából különösen megfontolandó Tillich gondolata: „...az igaz, hogy Isten a maga ősmélyéséges természetében (Kálvin: <<a maga lényegében>>) semmilyen módon nem függ az embertől. De az ember előtti megnyilvánulása már függ attól, ahogyan az ember felfogja ezt a megnyilvánulást. [...]Az isten-ember kapcsolat, tehát az Isten és az ember ebben a kapcsolatban megváltozik a kijelentés történetének egy-egy újabb szakaszánál, sőt az ember személyes fejlődésének szakaszainál is. Kölcsönös összefüggés van aközött, hogy <<Isten értünk>> van, és hogy <<mi Istenért>> vagyunk. Isten haragja és Isten kegyelme nem állnak szöges ellentétben az Isten <<szívében>>(Luther), lényé mélységében; viszont az isten-ember kapcsolatban már súlyos ellentétek. Az isten-ember kapcsolat: korreláció. Az <<isten-ember találkozás>> (Emil Brunner) mindkét oldalon valóságos.”³³

Wolfhart Pannenberg újra felfedezi a kinyilatkoztatás alapvetően történelmi jellegét, számára központi jelentőségű Jézus feltámadásának történetisége és a második eljövétel, a „vég” kérdése.

A kettős kinyilatkoztatásról szóló modellben a kora gyermekkorban kialakuló és később is formálódó pszichés istenképet az általános kinyilatkoztatás körében helyezhetjük el. A szülői bánásmód alapján formálódnak az első benyomások és fogalmak az istenfiguráról, olyan központi tulajdonságokkal kapcsolatos őstapasztalatok jönnek létre, mint a hatalom, fegyelem, gondoskodás, tekintély. A pszichés istenkép kutatása segíthet választ keresni arra az izgalmas kérdésre, hogy miért van az, hogy az általános kinyilatkoztatásból más és más világnézeti következtetésre jutnak az emberek. Miért lesz ugyanazt a természeti jelenséget tudományosan vizsgálva az egyik tudósból ateista, a másikból agnosztikus, miközben a harmadik megerősödik keresztény (vagy egyéb vallásos) meggyőződésében? A pszichés istenképet úgy képzelhetjük el, mint egy szűrőt vagy szemüveget, amely mind az általános, mind a külön kinyilatkoztatást közvetíti számunkra: mindkettőt csak ezen keresztül tudjuk nézni. Izgalmas kérdés lehet, hogy vajon a hitre jutás során hogyan és mennyiben alakul át a (természetes) istenkép, s hogy a Szentléleknek ezt az emberi értelmet, érzelmet és akaratot átalakító munkája vajon mennyiben vizsgálható pszichológiai eszközökkel?

A rendszeres teológiai bevezető keretei között említést kell tennem még az ún. negatív teológiáról (apofatikus teológia). Ez a teológiai megközelítés az ókori görög egyházatyáktól

³³ TILLICH, 2000, 64.o.

ered, akik főleg újplatonista hatásra építették be ezt a megközelítést.³⁴ Első megközelítésben az Isten megismerésének az emberi tulajdonságok tagadásának az útja (via negationis), pl. Isten nem véges, nem halandó stb. Tágabb értelemben azt érthetjük rajta, hogy az Istenben mindig több a számunkra ismeretlen mint ami már ismert, így misztérium marad a számunkra.

Az Istenről való beszédben elkerülhetetlennek látszik bizonyos paradoxonok használata. A katafatikus teológiában az Isten tulajdonságainak pozitív megfogalmazása kerül előtérbe, de még ezen tulajdonságok között is érezhetünk feszültséget, pl. Isten egyszerre igazságos és kegyelmes. Ez a paradox jellege a teológiának különösen szembeűnő, ha azt vizsgáljuk, hogy Luther hogyan tekint a teológus létre, a teológus formálódására. Luther a kereszt teológiáját (theologia crucis) korai műveiben, különösen a Heidelbergi Disputációban fejti ki. Itt találkozunk azzal a már említett megkülönböztetéssel, hogy Isten nemcsak önmagát kinyilatkoztató, de egyszersmind el is rejtőzködő Isten. Ugyanakkor elrejtettségében is kinyilatkoztató, ahogyan önmaga ellentétes látszata alá rejtőzik, és éppen ezáltal mutatja meg valódi arcát. Luther szerint, ha megpróbálunk átnézni a kereszten, mintha az átlátszó üveg lenne, hogy felfogjuk Istent, akkor a dicsőség teológusainak hamis útját járjuk. A kereszt teológusa ezzel szemben a keresztre néz, és éppen itt, a halálra ítélt, bűnösnek kikiáltott Jézus Krisztusban szemléli Isten cselekvését.³⁵ Luther teológusi gondolkodásának ez a feszültséggel teli jellege az egyszerű népek szánt iratokban is megnyilvánul, a Kis Káté-beli Tízparancsolat-magyarzatokat például a 2. parancsolattól kezdve a következő szófordulattal kezdi: „Istent félnünk és szeretnünk kell...”³⁶

1.2.3. Gyakorlati teológiai megközelítés

A gyakorlati teológián belül a poimenika (pásztorálpszichológia, lelkigondozás) és a valláspedagógia területén előkerülő istenkép-problematikával foglalkozom részletesebben.³⁷

1.2.3.1. Poimenika

Az egyéni pszichés istenkép problematikája a poimenika, azon belül is a lelkigondozás területén merült föl először problémaként. A források hangsúlyozzák, hogy az egyéni istenkép, bár gyökerei a családba nyúlnak vissza, az intézményes egyházban is torzulhatnak. Gyökössy

³⁴ HADOT, 2009, 79.o.

³⁵ LOEWENICH, 2000, 12-43.o.

³⁶ LUTHER, 1996, 83-86.o.

³⁷ Természetesen más területeken is előkerül a téma, amelyekre e helyt nem tudok részletesen kitérni, pl. XERAVITS, 2007 az igehirdetésekből megjelenő istenképekkel is foglalkozik, elsősorban annak büntető jellegével egy magyar mintán végzett pilot-kutatásban.

például ekleziogén neurózisról beszél³⁸. Tomcsányi szerint elsősorban a kóros büntudat és szégyen indíthatja a hívő ember folyamatait patológiás irányba.³⁹ A lelkipásztorlásban egyre inkább támaszkodhatunk a tudományos pszichológiai eredményekre, ugyanakkor meg is kell különböztetnünk a terápiás megközelítést a kérügmaticustól.⁴⁰ A korszerű pszichológiai ismeretek azért is fontosak a lelkigondozó számára, hogy felismerhesse a szakmai kompetenciájának határait, azaz, hogy a kliensnek mikor van szüksége terápiás beavatkozásra. A patológiás istenképek gyógyulásának kérdésében úgy tűnik, nem elegendő egyszerűen szembesíteni a klienst a „bibliai istenképpel” vagy a kérügmával, hanem további terápiás segédeszközöket is igénybe kell venni, mivel a patologizáló istenkép vagy annak egy része tudattalan is lehet (ld. Frielingsdorf módszere⁴¹).

1.2.3.2. Valláspedagógia

A valláspedagógia területén azt mondhatjuk, hogy a különböző valláspedagógiai irányzatok más-más mértékben foglalkoznak a pszichés istenképpel, ugyanakkor a Biblia tanításának koncepciója is eltérő az egyes megközelítések esetében. A valláspedagógiát segítő pszichológiai kézikönyvekben inkább a természetes istenkép-istenfogalom fejlődésével foglalkozó kutatásokról olvashatunk (az istenkép/istenfogalom fejlődéséről ld. 1.4 és 1.5.fejezetekben).

A valláspedagógiai irányzatokat elsősorban Németh Dávid⁴² összefoglalója alapján mutatom be, ugyanakkor beillesztem az istenképpel kapcsolatos megjegyzéseimet.

A liberális valláspedagógia kifejezetten a gyermek természetes vallásosságából, istenelképzeléséből indul ki.⁴³ A hitoktatás feladatának elsősorban a gyermek belső vallásos érzületének felébresztését tekinti, melyben a hittartalmak, a hitvallások és a Szentírás szövege inkább csak eszközök. A kognitív oldal helyett elsősorban az érzelmi és az akarati oldalra koncentrálnak. A liberális valláspedagógiai szemlélet volt az első, amely kifejezetten célul tűzte ki az akkor még fiatal tudománynak, a pszichológiának az integrálását a hitoktatás elméletébe, és

³⁸ GYÖKÖSSY, 1993, 108-121.o. Gyökössy megkülönbözteti az ekleziogén neurózist, amely inkább történelmi egyházakra jellemző, és a kisebb, szektás közösségekben fellelhető ekleziológén neurózist.

³⁹ TOMCSÁNYI, 2003.

⁴⁰ A kérügmaticus lelkigondozás fő képviselője Thurneysen, aki a pszichológiát csak segédtudománynak tekintette a tkp. lelkigondozás előkészítésére, amelyet speciális igehirdetésnek tekintett. HÉZSER, 1995. 16.o.

⁴¹ FRIELINGSDORF, 2007.

⁴² NÉMETH, 2017, 211-227.o.

⁴³ SCHLEIERMACHER (id. MAULL, 2017,14-15.o.) például ír arról, hogy a vallásoktatás során tekintettel kell lennünk a gyermek természetes istenelképzeléseire, s arra is, hogy ezek gyakran az emberekkel kapcsolatban, hozzájuk hasonlítva fogalmazzák meg.

hangsúlyozza, hogy a gyermek pszichológiai folyamatait kell elsősorban ismernie a vallástanítónak. Ez a megközelítés a gyermek magával hozott istenképét tekinti autentikusnak (Schleiermacher szerint ugyanis nincs olyan istenismeret, amely ne Isten önfeltárásából származna), a Biblia kinyilatkoztatásával történő ismerkedés is ezt tekinti alapul, ehhez alkalmazkodik.

Az első világháborút követő kiábrándulás fontos változásokat hozott a teológiában is, Karl Barth programadó munkái nyomán. A valláspedagógia is átvette a kérügmatis megközelítést, amely szerint a vallásoktatás nem illeszkedik és nem is illeszkedhet az iskola hagyományos tantárgyai közé, hanem azzal mintegy szemben állva, az Isten igéjének hirdetése és hallgatása áll a középpontjában. Az Istent nem lehet természetes eszközökkel megismerni, ezért nem szükséges, sőt akár ártalmas is lehet túl nagy jelentőséget tulajdonítani a gyermeki elképzeléseknek, hanem szükséges azokat a kinyilatkoztatás fényében korrigálni, hiszen csak így ébredhet rá a gyermek/fiatal arra, hogy Isten „egészen más”.

A hermeneutikai valláspedagógiában a bibliai szövegek közös, de tudományos igényű tanulmányozása áll a hittanóra középpontjában. Célja, hogy a tanulók maguk fedezzék föl a hitoktató vezetésével a szöveg üzenetét, aki a 20. század derekán uralkodó történet-kritikai hermeneutikai irányzat legfrissebb eredményeinek ismeretével segíti a folyamatot. A hermeneutikai koncepció nem lett sikeres, többek között azért nem, mert szinte teljes egészében figyelmen kívül hagyta a tanulók életvalóságát, és a történeti módszer inkább azt a szemléletet erősítette, hogy a Szentírás a múlt emléke csupán, nem pedig élő szöveg, amely ma is megszólíthatja az embert. A szövegközpontú megközelítés a tanulók meglévő istenképeivel nem foglalkozik, negligálja a jelenséget. Újabb fejleményként a bibliai szöveg és az olvasó közötti szorosabb kapcsolatra törekszik a bibliai teológiai szakdidaktikai megközelítés, amely a klasszikus történetkritika mellett más hermeneutikai hagyományokra pl. a kánonkritikára, recepcióesztétikára is tekintettel van. Itt már több szóhoz juthat a párbeszéd a tanuló saját istenképe és a szöveg között.⁴⁴

A problémaorientált valláspedagógia a bibliai szöveg helyett a tanulókat érintő és érdeklő témákat, életkérdéseket helyezi a középpontjába. Alapfeltevése, hogy a Biblia választ adhat az ember legfőbb egzisztenciális kérdéseire, de ehhez a szöveg- történeti beágyazottsága miatt - túlságosan távolinak tűnik. Szükséges, hogy a tanulók jelen helyzetéből, problémáiból induljon ki a hittanóra, s a Szentíráshoz nyúljanak megoldási lehetőségek gyűjteményeként. Ezt a

⁴⁴ PFISTER; ROSER, 2015, 84-93.o.

hídszerepet – a tanuló és a Biblia között - tölti be a hitoktató. Ebben a megközelítésben komoly szerepe lehet a tanulóknak meglévő istenképének, hiszen az része világképüknek, világértelmezésüknek, és hatással van arra is, ahogyan a bibliai történetekkel találkoznak. Ugyanakkor a problémaorientált vallásdidaktika tantervét is felnőttek alakítják ki, íróasztalok mögött, felnőtt logikával gondolkodva, s az is bizonytalanná válik, hogy a vallástalan családokból érkező gyerekeket, vagy a mai gyorsan változó serdülőket érdekelni fogják ezek a témák. Sohn amellet érvel, hogy a problémaorientált valláspedagógia etikai és a szimbólumdidaktika esztétikai dimenziója nem annyira kizárja mint inkább kiegészíti egymást.⁴⁵

A szimbólumdidaktika a túlságosan kognitív beállítottságúnak ítélt problémaorientált szemlélet helyett az érzelmi, akár kifejezetten tudattalan rétegeket megszólító szimbólumokat helyezi a hitoktatás középpontjába.⁴⁶ A katolikus megközelítés (Hubertus Halbfas) inkább a képek, tárgyak, rítusok megszólító erejét hívja segítségül, szerinte a vallásoktatás célja a tanulóknak egyfajta „harmadik szem” kialakítása, amely érzékeny az ősi, archetipikus szimbólumok tartalmára.⁴⁷ A protestáns szimbólumdidaktikai szemlélet (Pieter Biehl) inkább a Bibliában található nyelvi szimbólumok mélyére ás (pl. út, ház, kenyér), célnak tekinti a tanulóknak kritikus szimbólumtudásának kialakítását, amely túlmutat a szimbólum semleges-leíró értelmezésén.⁴⁸ A szimbólumdidaktika továbbgondolását jelenti a szimbolizáció- és jelképdidaktikai megközelítés, amely a tradíció és szituáció közötti egyensúlyt igyekszik megtalálni. E felfogásban a hitoktató nem csupán a jelkép értelmezője, hanem mindig annak használója is, de a csoport közösen járja körül az adott szimbólum jelentéstartalmát, nem pusztán ismeretszerzés, hanem kipróbálás és kritika segítségével.⁴⁹

A szubjektumorientált valláspedagógiában a tanuló személye kerül a középpontba, ezen belül két irányzatot különíthetünk el, a konstruktivista és a performatív valláspedagógiát. A konstruktivista valláspedagógia a személyre úgy tekint mint saját tudása aktív alakítójára, aki megismerő folyamataival segítségével folyamatosan építi és újjáépíti világképét.⁵⁰ Ez a szemlélet

⁴⁵ SOHN, 2008.

⁴⁶ Mircea Eliade szerint „A szimbólum[...] az ember egész lényéhez és nemcsak értelméhez fordul.” ELIADE, 2019., 108.o.

⁴⁷ Halbfas erősen támaszkodik Jung archetípus-fogalmára, s elméletének határait is ez adja. PFISTER; ROSER, 2015. 26-34.o.

⁴⁸ U.o. 28.o.

⁴⁹ PFISTER; ROSER, 2015. 35-43.o.

⁵⁰ Magyarul a konstruktivista tanulásméletekről ld. NAHALKA, 2002. Ugyanakkor Tamminen Goldmann nyomán bírálja a konstruktivizmust, (pl. Piaget-t is), mert figyelmen kívül hagyják, hogy a vallásos gondolkodás alapvetően másként fejlődik, mint a természettudományos. TAMMINNEN, 1991, 95.o.

az istenfogalomra, és más hitigazságokra is úgy tekint, mint amelyeket a tanuló aktívan sajátít el, a meglévőhöz igazítva az új információkat. Talán egyetlen valláspedagógiai megközelítés sem számol olyan mértékben a tanuló meglévő istenképével, istenfogalmával, mint a konstruktív irányzat, hiszen itt éppen az a megfigyelés áll a középpontban, hogy a tanuló nem átveszi a tanítótól vagy a tankönyvtől vagy bármilyen külső információforrástól a tananyagot, hanem aktívan konstruálja meg a tudást saját elméjében.

A performatív valláspedagógia abból indul ki, hogy a legtöbb hittanos már nem részesül családi illetve gyülekezeti vallásos szocializációban (tradíciótörés), a keresztény vallás számukra idegen vallás. Éppen ezért a vallásgyakorlat bizonyos elemeit hittanórán kell számukra kipróbálhatóvá tenni (pótszocializáció)⁵¹. A hittanóra alapvetően ismerkedés a keresztény tradícióval, rítusokkal, szimbólumokkal, vallásgyakorlatokkal (imádság, bibliaolvasási gyakorlat, szertartások). Mivel a performatív megközelítés nagy hangsúlyt helyez a tanulók hittanórai élményeinek reflexiójára, ezért a tanulók saját istenképe, annak formálódása is részét képezi ennek a tanulási folyamatnak.

A pótszocializáció gondolatának nagy szerepe van Dieter Stoodt terapeutikus valláspedagógiai koncepciójában is. A klasszikus problémaorientált megközelítéshez képest itt a tananyag helyett a tanuló kerül a középpontba, az egyéni elakadások megsegítése a hitoktató fő feladata. Az információátadás mellett óriási szerepe van a szimbolikus interakcióknak (George Herbert Mead fogalma alapján). A hittanórán nemcsak az egyéni identitás, hanem a csoportdinamika, a közösség fejlődésére is tekintettel kell lenni, valamint el kell kerülni azt a kísértést, hogy a keresztény tradícióba mint puszta szubkultúrába vezessük be a tanulókat.⁵²

1.2.3.3. Gyermek-és ifjúságteológia⁵³

⁵¹ PFISTER; ROSER, 2015.48.o.

⁵² „Isten kijelentése a Szentírásban írott szöveggént, azaz információként áll előttünk, de valójában interakcióra is hív. A kijelentés ráadásul nemcsak kognitív információkon keresztül érkezik hozzánk, hanem az általános kijelentés elemei által is. Ezeknek is vannak kognitív komponensei, de esztétikai vagy érzelmi részei is. A Stoodt által leírt folyamat az információ és az interakció együttes jelenlétéről megtalálható a kijelentés dinamikájában, ahogy Isten keresi az embert és interakcióra hívja, választ vár tőle, és a folyamatos Vele való kapcsolatban akarja megismertetni magát az emberrel.” THOMA, 2023. 23.o.

⁵³ Bár én az egyszerűség kedvéért e bevezetőben együtt tárgyalom a két megközelítést, RUPP (id. PFISTER; ROSER, 2015.73.o.) megjegyzi, hogy az ifjúságteológia merőben más mint a gyermekeológia, amelynek elsősorban fejlődéslelektani okai vannak, pl. a serdülők kevésbé nyitottak, spontának a beszélgetésben, jobban befolyásolják őket a csoportdinamikai jelenségek és a kortárs elvárások, absztraktabban gondolkodnak.

A gyermekteológiának és az ifjúságteológiának az értelmezése maga is egy sajátos utat járt be a 20. század második felében.⁵⁴ Ez a – nevezzük így - „nulladik értelmezés” a gyermekek teológiáján a gyermekekről (illetve a serdülőkről) szóló teológiai elképzeléseket érti, amely a Biblia és a keresztény tanítás gyermekképét igyekszik rekonstruálni.⁵⁵

A gyermekteológia szót először Anton A. Bucher használta abban a kutatásában, amelynek során gyermekek teodíceával foglalkozó megnyilvánulásait elemezte. A későbbiekben a gyermekteológiát a német nyelvterületen háromféle értelemben kezdték használni, mely megkülönböztetés Friedrich Schweitzer nevéhez fűződik.

Az első értelmezésben a teológia a gyermekektől illetve fiataloktól (Theologie VON Kinder/Jugendlichen) a tanulók saját kérdésfeltevéseiből, témáiból indul ki, amelyeket Istenről, önmagukról vagy a valóságról tesznek fel. Alapvetőnek tekinti a teológiai kompetencia veleszületett voltát, s a hitoktató ennek felszínre kerülését segíti. A gyermek saját gondolkodásmódjából, tanulási formáiból kell kiindulni.

A második értelmezés a gyermekekkel és fiatalokkal végzett közös teológiai munkát jelenti (Theologie MIT Kindern/Jugendlichen). Ennek egyik kiemelt területe az iskolai hitoktatás, de a gyülekezetben folyó gyermekmunka, konfirmandusoktatás és ifjúsági munka is a hatókörébe tartozik. Az új szemlélet lényege, hogy többé nem tekinthetünk passzív befogadóként a gyermekekre és fiatalokra, hanem őket is az Istenről szóló diskurzus aktív résztvevőjévé kell avatnunk. Természetessé kell válnia, hogy a hitoktató komolyan veszi a tanulók előzetes elképzeléseit, gondolatait a világról és Istenről is. A tanulók kérdéseket tehetnek fel, problémákat fogalmazhatnak meg, vitatkozhatnak egymással és a hitoktatóval is. Nem abszolút érvényű hitigazságok elfogadása a cél, hanem a tanulók teológiai kompetenciájának fejlesztése. Nemcsak a hitoktatótól tanulhatnak a tanítványok, hanem ő is tanulhat a tanítványoktól, és a tanulók egymást is formálják a közös gondolkodás, beszélgetés során.

Végül úgy is érthetjük ezt a szót, mint teológia a gyermekekért/fiatalokért (Theologie FÜR Kinder/Jugendliche). Ebben a megközelítésben a gyermekek és fiatalok nem hagyatkozhatnak csupán a felnőtt tekintélyére a hitigazságok elfogadásában, hanem szükséges, hogy azokat

⁵⁴ SZABÓNÉ LÁSZLÓ LILLA, 2015 a Gyermekteológiáról szóló doktori értekezésében a Schweitzer által bevezetett három megkülönböztetés előtt szól a Biblia és a keresztény egyháztörténet gyermekképéről is, amely óhatatlanul is része annak, amit gyermekteológiaként definiálunk. 13-22.o.

⁵⁵ pl. KODÁCSY-SIMON, 2017.

személyes próbának vessék alá a saját életükben. Szükség van arra, hogy a gyermekek és fiatalok saját hitükért növekvő felelősséget vállaljanak a folyamat során.

Az alábbi táblázatban Schlag és Schweitzer⁵⁶ az elementarizálás vallásdidaktikai koncepciójának elemeit társítják az ifjúságteológia háromféle értelmezéséhez:

	Fiatalság teológiája	Teológia fiatalokkal	Teológia a fiatalokért
Elementáris struktúrák			x
Elementáris kezdetek (vagy bemenetek) ⁵⁷	x		
Elementáris tapasztalatok	x		
Elementáris tanulási formák		x	
Elementáris igazságok	x	x	x

1. táblázat: Az elementarizálás didaktikai faktorainak kapcsolata az ifjúságteológia három értelmezésével (Schlag; Schweitzer, 2012 alapján)

Schlag és Schweitzer a következőképpen foglalják össze az ifjúságteológia különböző dimenzióit, melyek egymásra épülve folyamatként bontakoznak ki:

1. **Implicit teológia:** Ebben az esetben a fiatalok még nem vallási kérdéseket hoznak szóba, hanem például életvezetési problémákat, amelyeket kapcsolatba hozhatnak valamely teológiai jelentéssel vagy a vallással.
2. **Személyes teológia:** Ebben az esetben a fiatal egy konkrét vallási pozíciót foglal el, amelyben nagy tudatossággal, és egyediségre-autonómiára törekvéssel vesz részt a párbeszédben. Kifejezetten teológiai köntösbe azonban még nem öltözteti mondanivalóját.
3. **Explicit teológia:** A fiatal megértésében már szerepe van vallási témáknak, tárgyakkal, de nem feltétlenül használ teológiai terminusokat.
4. **A fiatalok teológiájának teológiai jelentéssel felruházása a keresztény dogmatika segítségével:** Itt körültekintően kell a hitoktatónak eljárnia, mert a fiatalok nem maguktól hozzák játékba a dogmatikát, de implicit teológiai véleményüknek van dogmatikai tartalma.

⁵⁶ SCHLAG; SCHWEITZER, 2012, 15.o.

⁵⁷ NÉMETH, 2017 121. o. elementáris kezdeteknek fordítja az „Elementare Zugänge” német kifejezést. Jómagam a „bemenet” fordítást tartom szerencsésebbnek.

5. Kifejezetten teológiai érvelés a fiatalok véleményének megfogalmazásában: ez az elsősorban a konfirmandusmunkában, a gyülekezeti ifjúsági csoportokban, de az iskolai hitoktatásban is előkerülő modell a teológiai párbeszéd felnőtt tagjaivá avatja a fiatalokat.

A gyermekek és fiatalok hermeneutikai képességének fejlődéséről meglehetősen kevés szakirodalmat találhatunk. Annyi bizonyos, hogy a bibliai történetek olvasatában mintegy 10 éves korig a gyermekek előnyben részesítik a szó szerinti értelmet (sensus literalis).⁵⁸ A tizenéves kor kezdetén egy fordulat következhet be a szövegek értelmezésében, ekkor fedezik fel, hogy bizonyos történetek nem a szó szerinti jelentésben hordozzák igazságtartalmukat, nyitottá válhatnak a mögöttes jelentés megalkotására. Saját kutatásomban a gyermekek hermeneutikájának fejlődésébe is bepillantást nyerhettem, ennek részleteit a 2. 6.3.2. fejezetben mutatom be.

Hutsebaut és munkatársainak nemzetközi kérdőíves adatokat feldolgozó vizsgálatából kitűnik, hogy a magukat felnőttként hívőként azonosító személyek között kétféle kognitív stílust különíthetünk el: az ortodoxiát és a második naivitást. Az ortodox stílusú vallási gondolkodók hajlamosak a szó szerinti értelmezésre, nagyobb szerepet tulajdonítanak a vallási tekintélyeknek (pl. papok, lelkészek), szerintük csak ezek a vallási tekintélyek kompetensek vallási kérdésekben. Az ortodoxok istenképe inkább apai mint anyai és rosszul tűrik az ambivalenciát. Szenvedéssel szembesülve Istenre hagyatkoznak a megoldásban, vallásos érzelmeik elsősorban pozitívak, de jellemző rájuk a félelem és a bűntudat is. Akiknek a kognitív stílusára a második naivitás jellemző, azok viszont a bibliai szövegek többféle olvasatát tartják lehetségesnek, túl a szó szerinti értelmén (a vallási jelentések változhatnak és kell is változniuk). Kevésbé hagyatkoznak a vallási tekintélyre, és kifejezetten jól tudják integrálni a különböző tapasztalatokat, képesek elhordozni az ambivalenciát. Istenképük egyszerre apai és anyai, stresszel szembesülve keverten alkalmazzák az isteni és emberi segítség alkalmazását.⁵⁹

Az értelmezésnek ezen a fejlődésmenetén tehát nem szükségszerűen megy végig a személy. Vannak, akik felnőttkorban is a literális értelmezést részesítik előnyben, míg mások a kétségeiken túljutva egy másfajta, „mélyebb” értelmet keresnek a Szentírásban. Kérdés, hogy vajon a második naivitásra eljutottak értelmezését szükségszerűen érettebbnek kell-e tekintenünk? Hutsebaut párhuzamot von a Gordon Allport által érettnak nevezett vallásosság

⁵⁸ Ezt a megállapítást árnyalja néhány kutatás, pl. LOOSE, 2019 a mustármag példázatának értelmezésén keresztül összetettebb képet fest az 3-4. osztályosok bibliaértelmezéséről.

⁵⁹ HUTSEBAUT, 2004, 344-346.o.

kritériumai és a második naivitás kognitív stílus között. Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy a vallási szocializációjuk során az idősebb vizsgálati személyek még egy egészen más tartalmú és stílusú hitoktatásban vettek részt, ezzel is magyarázható, hogy a 60 év fölötti vizsgálati személyek körében több az ortodox mint a második naiv stílusú. Minden vizsgálati személy (és kutató) szükségszerűen saját korának gyermeke, márpedig koronként, földrajzi egységenként, vallásonként és kultúránként változik, hogy mit tekintünk vallási érettségnek vagy érett vallásosságnak.⁶⁰

1.3. Az pszichológiai istenkép definíciója, fogalommagyarázat

A szakirodalom áttekintése során azzal a nehézséggel szembesültem, hogy nincs egységes meghatározás az istenképre, sőt, az istenkép, istenfogalom, istenreprezentáció szavakat hol egymással fölcserélhetőként, hol más-más értelemben, egymástól elkülönítve használják. Néhány esetben pedig úgy használják az istenkép szót, hogy nem definiálják, s csak a kontextusból derül ki, hogy az egyén belső pszichés istenképére, egy vallási közösség istenképére vagy a Szentírás egyes részei által közvetített istenképre utalnak⁶¹.

A német szakirodalomban változatosan használják az istenkép (Gottesbild)⁶², Isten-elképzelés (Gottesvorstellung), istenábrázolás (Gottesdarstellung), istenmegértés (Gottesverständnis), Isten-kapcsolat (Gottesbeziehung), istentapasztalat (Gotteserfahrung), istenfogalom (Gottesbegriff) szavakat⁶³. Az angol nyelvű szakirodalomban további nehézség, hogy az istenképre és az ember istenképűségére vonatkozó kifejezés (image of God) nyelvileg nem különül el egymástól, holott teológiai értelemben, bár kapcsolatban vannak egymással, mégsem ugyanazt jelentik. Angolszász kutatásokban is előfordul az istenfogalom (concept of God)⁶⁴ kifejezés, gyakori még az istenreprezentáció (representation of God)⁶⁵, és az istenkép (God

⁶⁰ Hutsebaut David Wulff valláspszichológiai elmélete alapján alkotta meg a Kritika Utáni Vallásosság skálát, amely felnőtt személyek vallásosságának e kognitív dimenzióját méri. URBÁN, 20-23.o.

⁶¹ Az Evangélikus Hittudományi Egyetem kurzuskínálatában például három tanegység címe is tartalmazza az „istenkép” szót: az Ószövetségi teológia (istenkép, emberkép, etika) Dr. Varga Gyöngyivel, Az istenkép keresése és változásai az egyháztörténetben Dr. Korányi Andrással és az Önismeret-istenképeink Seben Glóriával, amely címekben a szó három különböző jelentésével találkozhatunk. (Forrás: EHE, Egységes Tanulmányi Nyilvántartás).

⁶² „A legtöbb empirikus tanulmányban az istenkép (Gottesbild) és istenelképzelés (Gottesvorstellung) fogalmak összekuszálódtak, azért, hogy a gyermekek és fiatalok istenmegértéséhez (Gottesverständnis) közelebb kerüljünk, mindazonáltal anélkül, hogy az istenkapcsolat (Gottesbeziehung) és istentapasztalat (Gotteserfahrung) érzelmi aspektusát tudatosan mellőznünk kellene.” WIEDMAIER, 2006, 90-91.o.

⁶³ Egy 2000-ben publikált tanulmánykötetben például arra keresték a választ német kutatók, hogy a gyermekek által létrehozott „istenképek” (Gottesbilder), tulajdonképpen a gyermekek istenelképzelésének (Gottesvorstellung) tárgyasulása, kifejezése vagy értelmezése; esetleg az istenkapcsolatuk (Gottesbeziehung) szimbóluma. FISCHER, 2000, 9.o.

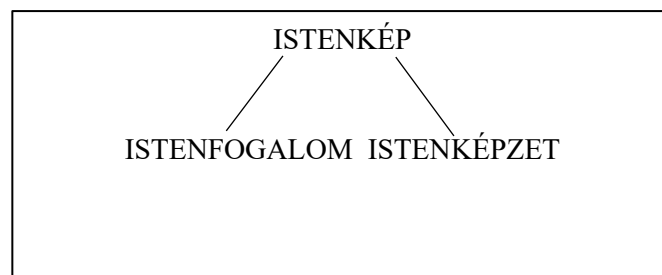
⁶⁴ Pl. HELLER, 1988

⁶⁵ Pl. RIZZUTO, 1979

image), utóbbi sokszor olyan értelemben, amit talán inkább istenfogalomnak kellene hívni, ahogyan látni fogjuk.

A jelenség összetettsége indokolja, hogy a disszertációban tisztázzam, mit is értek istenképen, és definiáljam annak két részét, az istenfogalmat és az istenképzetet is. A mindennapi életben természetesen ez a két rész összefonódva, egymással kölcsönhatásban jelenik meg. A vizsgálathoz azonban elméleti megkülönböztetésük vált szükségessé.

Az istenkép az emberi psziché interszubjektív reprezentációja, amely egyaránt tartalmaz külső és belső, egyéni és társas eredetű, tudatos és tudattalan, kognitív és érzelmi elemeket. Ezen belül az istenfogalom inkább tudatos, kognitív és verbalizálható. Az istenképzet pedig inkább tudattalan, affektív és nonverbális alapon szerveződik.

1.ábra: Az istenkép két része (saját szerkesztés)

A kettéosztás Ana-María Rizzuto⁶⁶ definícióját követi, aki különbséget tételezett fel az istenreprezentáció tudatos és tudattalan része között. Az argentin származású amerikai kutató elhatárolódik az imágó kifejezéstől, amelyet Sigmund Freud használt a szülők tudattalan belső képére a gyermeki pszichében (amelyből ő az istenképet is eredezteti), ugyanis Freud statikusnak feltételezte ezt a képet, Rizzuto viszont állítja, hogy az Isten reprezentációja, bár valóban a szülők reprezentációján alapul, valójában egy életen át dinamikusan változik. Az ok, ami miatt én az istenkép kifejezést részesítem előnyben, amikor magyar nyelvre kívánom átültetni a jelenséget, hogy a keresztény köznyelv már használja az istenkép szót, míg az istenreprezentáció tudományos keretek között maradt. Ráadásul a pszichoanalízissel szemben egy másik pszichológiai iskola, a kognitív pszichológia egyik alapvető szava a reprezentáció, míg az analitikus hagyományban csak a tárgykapcsolat-elméleti iskola használja, ahogyan később látni fogjuk.

Rizzuto elméletének alábbi szempontjai teszik megközelítését kiemelkedővé, ami miatt előnyben részesítettem:

⁶⁶ RIZZUTO, 1979, 47-48.o.

1. Képes egy modellben kezelni az istenkép tudatos és tudattalan részét.
2. Az apai mellett az anyai reprezentációnak is szerepet tulajdonít az istenkép kialakulásában, valamint hangsúlyozza, hogy más fontos személyek (pl. hitoktató) és vallási közösségek is befolyásolják az istenkép változásait.
3. Az istenkép élethosszig történő dinamikus változása (és változtathatósága) mellett érvel.
4. A tárgykapcsolat-elméleti alapok miatt az elmélet jól összevethető más – például kötődéseméleti – megközelítésekkel is.
5. Nemcsak a hívők istenképével foglalkozik, hanem vizsgálja a magukat nem hívőknek definiáló emberek istenképét is.
6. Bár klinikai mintán alakította ki elméletét, nemcsak a patológiás vonások kötik le a figyelmét, hanem pl. a reziliencia képessége is.

A továbbiakban a pszichés istenkép kutatásának problémátörténetét mutatom be. Először két nagy pszichológiai iskola, a pszichoanalízis és a kognitív pszichológia által inspirált istenkép-megközelítéseket vázolom, és kitérek ezek kritikájára is. Utána bemutatok néhány integratív megközelítést, köztük a kötődéseméletet, amely ígéretes kerete lehet valláslélektani kutatásoknak is. Bár az egyes elméleti megközelítések általában véve vonatkoznak a vallás pszichológiai magyarázatára, kitérek arra is, hogy az istenkép szempontjából mit állítanak az adott elméletalkotók, és hogy a kutatásom szempontjából ez miért lényeges.

1.4. Pszichoanalitikus irányzat elméletei és kutatásai. Patológiás istenképek.

Az istenkép fogalmának egyik gyökere Sigmund Freud, a pszichoanalízis atyjának vallással kapcsolatos elméletére nyúlik vissza. Freud döntően patológiás szempontból vizsgálta a vallást, amelyet hol az egyéni patológiától megmenekítő „kollektív neurózis”-ként, hol pedig a tudományos világképet akadályozó illúzióként jellemzett⁶⁷. Kényszercselekvéses betegek körében valóban a vallás megbetegítő jelenségeivel találkozott, és az egyéni hitet vizsgálva fedezett fel párhuzamokat a személyes apakép (imágó) és az Istenről alkotott kép között. Freud arra a következtetésre jutott, hogy az ödipális konfliktus, és annak kamaszkori újjáéledésének egyik megoldási „mellékterméke” az istenkép. Tulajdonképpen a gondoskodó és onnipotens apa képének kivetítése (projekciója), amelynek célja, hogy pótolja az elveszett gyermekkori illúziót, és ezáltal biztonságérzetet nyújtson az egyénnek az ellenséges és veszélyes világban.

⁶⁷ FREUD, 1991

Freud tehát a hitet és a vallást mindenestül a gyerekkor csökevényének, és a felnőtt egyének életében az éretlenség egyik megnyilvánulásának látta. Sőt, nagyszabású spekulatív elképzelésében az emberiség történetében is az apagyilkosságban vélte fölfedezni a vallás eredetét.⁶⁸ Freud elmélete sokáig meghatározta a vallás és a pszichológia/pszichoterápia (különösen a pszichoanalízis) viszonyát, azonban már a 20. század második felében látunk példákat olyan gondolkodókra, akik nem tették magukévá Freud szemléletét a vallással kapcsolatban.

Már Freud életében kezdetét vette egy-egy tanítványának „elhajlása” az ortodox freudizmustól. Kiemelkedő Carl Gustav Jung jelentősége, aki svájci protestáns lelkész gyermekeként kezdettől fogva pszichológusként is érdeklődött a vallási kérdések iránt. Rendszerét Jung „analitikus” pszichológiának nevezte, hogy elhatárolja magát Freudtól és követőitől, de nevezhetjük pszichológiáját komplexnek⁶⁹ is, mert a szexualitáson túl az egész személyiség leírására törekedett, és a filozófiai, világnézeti kérdések sem álltak távol tőle. Jung nagy hatást gyakorolt a magyarországi protestáns pasztorálpszichológiára is a 20. század második felében: a református Gyökössy Endre és az evangélikus Bodrog Miklós sokat tettek a jungi szemlélet és gyakorlat magyarországi meghonosításáért⁷⁰.

Jung⁷¹ az apa személye és a férfi princípium mellett nagy hatást tulajdonít az anyának és a női princípiumnak is az istenkép formálódásában. A személyes tudattalan mellé, melyet a klasszikus pszichoanalízisből vett át, bevezette a kollektív tudattalan fogalmát. A kollektív tudattalan tárházában feltételezte az ún. archetípusokat, azokat az ősképeket, melyek tudattalanul is befolyásolják személyiségfejlődésünket, kultúránkat, mindennapi életünket. Jung szerint a vallási szimbólumok eredete is ezekben az archetípusokban keresendő. A legfontosabb archetípus a Selbst, amelyet a magyar fordítások gyakran mély-én-ként fordítanak. A Selbst az én-nek olyan kifejeződése, amely elkülönül az ego-tól (amely a végrehajtó funkciókért felel) és a personától, amely az énnel a külvilág felé fordított oldalát jelenti. A Selbst-ről úgy is gondolkodhatunk, mint az istenérzékelés „helyéről” a pszichében, amely a személyesen megélt hit vagy spiritualitás központja. A klasszikus istenképzeteknek megfelelő archetípusokat szintén a kollektív tudattalanban találjuk, a különböző népek

⁶⁸ Totem és tabu című vallás-néprajzi műve magyarul is olvasható 1990-es kiadásban.

⁶⁹ A Pécsi Tudományegyetem pszichológia szakán is ezzel a címmel végeztem a Jung kurzust: C. G. Jung komplex pszichológiája. GYÖKÖSSY, 1991, 297.o. is a „komplex” jelzővel illeti Jung analitikus pszichológiáját.

⁷⁰ GYÖKÖSSY Endre több alapművében is a jungi pszichológiát használja fő keretként. Elsősorban a Magunkról magunknak című művére hivatkozom. Bodrog Miklós inkább rövidebb tanulmányokban, előadásokban használja a jungi kereteket.

⁷¹ GYÖKÖSSY, 1992. 7-21.

mitológiájának pantheonja ezekben gyökerezik, az egymástól földrajzi távolságban keletkezett konkrét mítoszok és istenfigurák párhuzamai ezzel (is) magyarázhatók. Jung szerint az istenképet „a mély-én egyfajta tükröződésének foghatjuk fel, vagy fordítva: a mély én lehet az imago Dei in homine”⁷²

Székely Ilona⁷³ felsorolásában megismerhetünk néhány olyan pszichoanalitikust, akik előkészítették a 20. század közepétől a vallás iránti érdeklődés felélénkülését a pszichoanalitikus irányzaton belül: Erik H. Erikson, W.Ronald Fairbairn (Melanie Klein tanítványa), Harry Guntrip (Fairbairn tanítványa), Donald Winnicott és John Kohut. A változás egyik fő terepe a tárgykapcsolat-elmélet, amely a klasszikus pszichoanalízishez képest új episztemológiai alapokra támaszkodik.⁷⁴ A klasszikus freudi és a tárgykapcsolati megközelítés közötti különbségeket az 1. számú FÜGGELÉK mutatja be. Mivel a tárgykapcsolat-elméletre támaszkodó Rizzuto jelen disszertáció alapját képező elméleti megközelítés egyik fő oszlopa, ennek az elméletnek a főbb fogalmait kissé részletesebben ismertetem.

Az ego és a szelf közti különbségtétel: a tárgykapcsolat-elmélet egyik legalapvetőbb feltevése, hogy különbséget kell tennünk az „én” (ego) mint megfigyelő, mint a mentális funkciók összerendezését vezérlő alany, valamint a „magam” (szelf) mint megfigyelt, az én önmagára vonatkozó tudata és észlelése között. A Szelf mindig más személlyel, személyekkel kapcsolatban határozza meg önmagát. A tudattalanban a szelf mindig a szelf-tárgy egység egyik része.

A tárgy (objekt) az elméleti fogalomhasználatban nem élettelen tárgyat, hanem a kapcsolat, a szeretet tárgyát jelenti, vagyis említésekor alapvetően személyeket kell elképzelnünk. Az ember első tárgykapcsolata az anyjával létesül, ennek a korai, elsődleges kapcsolatnak a mintája hat később az összes többi kapcsolatára is (beleértve az istenkapcsolatot, ahogyan majd látni fogjuk). Az elmélet különbséget tesz a valóságban létező külső tárgy, és annak mentális reprezentációja, a belső tárgy között. A tárgyak belső képei igen gazdag reprezentációs világot hoznak létre, amelynek tartalma egészen egyedi, strukturális és tartalmi értelemben is a mentális egészség fenntartását szolgálja.⁷⁵

⁷² JUNG, 1987, 444.o.

⁷³ SZÉKELY, 2006, 20-21.o.

⁷⁴ SZÉKELY, 2003, 22-26.o.

⁷⁵ SZÉKELY, 2003, 19-31.o. alapján

A tárgykapcsolat-elmélet nagy alakjai hatottak Rizzuto felfogására, köztük megemlíthetjük Melanie Klein, Margaret Mahler, Daniel Stern nevét, és különösen Donald Winnicott-ot.⁷⁶

Winnicottnál a baba fejlődésében nagy szerepe van az ún. átmeneti térnek, ezt fűzi tovább Rizzuto a maga teóriájában. Az átmeneti, más néven potenciális tér fogalma tkp. egy metafora, „azt a tapasztalati teret jelöli, amelyben az illúzió révén a gyermek fokozatosan magáévá teszi a külső realitás világát”⁷⁷. Az illúzió Winnicottnál nem negatív fogalom (ellentétben Freuddal), hanem a magasabb rendű kulturális funkciók gyökere: először a mese és a játszás, majd később az átfogó szimbolizáció, a művészet és a vallás, nem utolsósorban pedig a tudomány létrejöttét az illúzió teszi lehetségessé. Winnicottnál tehát a tudomány fejlődéslélektani értelemben nem áll szemben a vallással, hanem kifejezetten azonos eredetű van.⁷⁸

1.3.2. Az istenképek fejlődése

Rizzuto a tárgykapcsolati elméletalkotók fogalomkészletét használva írja le az istenreprezentáció fejlődésének folyamatát. Az istenreprezentáció nagyrészt tudattalan, affektív színezetű magja az istenkép, a korai tárgykapcsolatokban, első rendben az anyával való szoros kapcsolatban formálódik. Winnicottól átveszi az átmeneti tér fogalmát, amely a csecsemő belső intrapszichés világa és a külvilág közötti köztes tér, amely egyaránt független a külső és belső világ törvényszerűségeitől. Ebben a térben születnek meg az átmeneti tárgyreprezentációk. Ezek a gyermek számára egyszerre valóságosak és fantázia által irányítottak.

A legkorábbi hónapok (magzati kortól kb. 7 hónapos korig) tapasztalatai még nem hoznak létre differenciált istenképet, hiszen a csecsemőnek a saját szelfjéről és a másikról (az elsődleges gondozóról) alkotott reprezentációja még nem válik szét egymástól. Viszont ennek az időszaknak a lenyomatai megőrződnek a viscerális memóriában, és befolyásolhatják a későbbi istentapasztalatokat és istenkapcsolatot⁷⁹.

⁷⁶ Winnicott nem teoretikus volt, hanem gyakorló gyermekorvos az 1950- es években az USA-ban. Praxisában dolgozva megfigyelte, hogy a legtöbb anya képes volt gyermeke alapvető gondozására és számára érzelmi biztonság nyújtására akkor is, ha nem rendelkezett semmilyen szakképesítéssel, és ezen funkciók gyakorlására sohasem tanították tudatosan. Így vezette be szakmai szóhasználatba az elég jó anya („goodenough mother”) fogalmát. A gyermek fejlődése szempontjából alapvető fontosságú a biztonságos tartás (holding), a fizikai szükségletekről való gondoskodás (handling) és az érzelmi tükrözés (mirroring). Utóbbi funkciónak a szelf belső érzelmi világának kialakításában, az érzelmek kezelhetőségében van óriási szerepe.

⁷⁷ SZÉKELY, 2006, 29.o.

⁷⁸ WINNICOTT, 1999

⁷⁹ FOWLER hasonló gondolatokat fogalmaz meg a differenciálatlan hit kapcsán. OSMER; FOWLER, 2007. 104-105.o.

7 hónapos kortól 3 éves korig az átmeneti teret betöltő fantázialényeké a főszerep a gyermek életében. Rizzuto az istenreprezentációt az átmeneti tér legfontosabb tárgyreprezentációjának tekinti, mert amíg más átmeneti reprezentációk (pl. tündérek, manók, Mikulás, unikornisok stb.) a gyermekkor elmúltával megszűnnek létezni a személy számára, az istenreprezentáció egy életen át elkíséri. Még akkor is fennmarad az istenreprezentáció, ha a felnőtt személy később nem hívőként azonosítja magát. Az istenreprezentációt ebben az időszakban elsősorban a gyermek szüleivel való kapcsolata, szülőkről alkotott belső képe és a szülői bánásmód megélése alakítja. Az óvodás korban (3-6 éves kor) az istenkép részben leválik a szülők képéről, fontossá válnak az alakításában más személyek is (pl. a gyermek hitoktatója), és ha a gyermek életében jelen van a vallásoktatás, akkor kiegészül a „hivatalos” istenfogalommal. Kisiskolás kortól kezdve az istenfogalom mint tudatos rész jelentősége felerősödik. Rizzuto a serdülő- és felnőttkorral már csak érintőlegesen foglalkozik, azonban hangsúlyozza, hogy a Freud-féle imágófogalommal szemben az istenreprezentációt egy életen át dinamikusan változó, rugalmas sémának kell felfognunk.⁸⁰

A felnövekvő és felnőtt személyek istenképével kapcsolatban Robu Magda idézi Grom német valláspszichológust⁸¹, akinek a vallásosság kialakulására felállított többtényezős elméletét alkalmazhatjuk az istenképek kialakulására is. Az általa leírt modellben a szülői hatás csak egy a személy istenképére ható tényezők között, bár kétségtelenül ez az egyik legerősebb. Két úton is hat: egyrészt közvetlenül befolyásolja a gyermek istenképét, másrészt az énkép és az önértékelés kialakításán keresztül.

Grom hangsúlyozza, hogy „a vallásosság csak azoknál a személyeknél van pozitív kapcsolatban az önértékeléssel (önértékérzettel), akik szerető, elfogadó és gondoskodó Istenben hisznek, miközben az az elképzelés, mely szerint Isten elutasító, szemrehányó és haragtartó, alacsonyabb önértékeléssel jár együtt”⁸². Bár az önértékelés mint diszpozíció jóval stabilabb, mint az istenkép (utóbbit könnyebben megváltoztatják a vizsgálati személyek), úgy tűnik, hogy a két tényező kölcsönösen befolyásolja egymást. A negatív önértékelésű személyek ugyanis hajlamosak úgy gondolni, hogy ha ők általában véve nem szerethetőek, akkor Isten sem szereti őket, és ez tovább erősíti az alacsony önértékérzetet (konzisztenciára törekvés).

1.3.3. Patológiás (torz) istenképek

⁸⁰ ROBU, 2007

⁸¹ ROBU, 2007

⁸² GROM, 2007, 107.o.

Az istenképek fejlődésével foglalkozó kutatók kiemelik, hogy a folyamat során különféle torzulások következhetnek be az istenképben, amely akár meg is betegítheti az egyént. Tilmann Moser *Gottesvergiftung (Istenmérgezés)*⁸³ című írásában egyfajta „fordított ágostoni vallomásban” megrendítő őszinteséggel ír gyermekkori vallásos szocializációja során elsajátított megbetegítő istenképéről.

Mintegy 30 évvel később egy másik művében így definiálja a jelenséget: „Szabályszerű istenmérgezésről beszélek, ha a lélek – még mielőtt önmagára találna – olyan teológiával és zord vagy félelem-kreálta istenképpel telítődik, hogy a mérgezett, ahelyett hogy megajándékozott lenne, elveszik és marionettbábuvá válik, vagy saját házában egy zsarnoki hatalom leigázottjává.”⁸⁴

Frielingsdorf szerint „megbetegítő bálványok és démonikus istenképek akkor alakulnak ki, ha az istenkép *egyoldalú*: egy rész-aspektust abszolutizálunk és azt az „egésszel” azonosítjuk.” (kiemelés az eredetiben)⁸⁵ Négy ilyen negatívan torzult istenkép-típust vázol fel saját terápiás tapasztalatai alapján, majd rögtön szembeállítja vele annak korrekcióját, melyekhez biblikus képeket hív segítségül:

1. Büntető bíró isten – irgalmas és szerető Atya
2. Halál-isten – az Élet Istene
3. A bürokratikus Könyvelő-isten – a Jó Pásztor
4. A teljesítménycentrikus Hajcsár-isten – a termékenység Istene

A szerző említést tesz arról is, hogy a pozitívnak tűnő istenképek is takarhatnak pszichés sérülést, például ha valaki traumatikus gyermekkorra élményeiből egy őt mindenek fölött szerető, jóságos Hézagpótló-istenhez menekül. Az ilyen személyek nem tudják elhordozni az ambivalenciát, a negatív tapasztalatokat kirekesztik az istenképből és az embervilághoz láncolják. Hasonlóan romboló lehet, ha egy gyermekkorban elhunyt apa idealizált képéből származó Vágy-isten telepszik rá a személy Isten-elképzelésére, mert a harag és az esetleges agresszív indulatok nem fejezhetőek ki felé.

Frielingsdorf nem folytatott empirikus vizsgálatokat, saját pasztorálpszichológiai praxisa tapasztalatai alapján állította fel a fenti típusokat, amelyek kevert változatban is előfordulhatnak. Részletesen beavat bennünket a gyógyulási folyamat csoportos és egyéni

⁸³ MOSER, 1981

⁸⁴ MOSER, 2003. 33.o.

⁸⁵ FRIELINGSDORF, 2007. 14.o.

gyakorlataiba, amelyek során pszichológiai és teológiai eszközöket ötvözve kíséri végig a klienst egyéni élet- és hittörténetén, és amelynek során a démonikus istenképeket fokozatosan felváltja egy gyógyító, az élet teljességét ajándékozó istenkép.

Rizzuto is említést tesz arról, hogy nemcsak a hívő, vallásukat gyakorló, hanem a magukat ateistának, agnosztikusnak valló kliensei is válaszoltak arra a kérdésre, hogy „Ha lenne Istenben, az milyen Isten lenne?” Sőt, a hit elutasításának hátterében könnyen állhat olyan istenreprezentáció, amely nem volt elviselhető a személy számára, így nem maradt más hátra, mint hátat fordítani a vallásnak.

„...a nem hívő olyan személy, aki tudatosan vagy tudattalanul úgy döntött, saját történeti fejlődésén alapuló okok miatt, hogy nem hisz egy olyan Istenben, amilyen reprezentációval rendelkezik róla. [...] Nincs olyan, hogy valaki istenreprezentáció nélkül él. [...] Néhányan azért nem hisznek, mert megriasztja őket az Istenük. Néhányan nem mernek hinni, mert félnek saját regresszív vágyaiktól. Másoknak nincs szükségük arra, hogy higgyenek, mert másfajta isteneket teremtettek maguknak, amelyek éppolyan jól tartják őket. Az érettség és a hit nem állnak kapcsolatban egymással. Kizárólag minden egyes egyén részletes tanulmányozása fedheti fel az okot, hogy az adott személy miért hisz az Istenében.”⁸⁶

Rizzuto klinikai kutatásában első lépésben a vizsgálati személy egyéni hozzáállását mérte fel a hittel kapcsolatban, és négy alapvető pozíciót különített el:

1. „azok, akiknek olyan Istenük van, akinek a létezésében nem kételkednek
2. azok, akik tünődnek, higgyenek-e vagy nem egy olyan Istenben, akinek a létezésében nem biztosak
3. azok, akiket lenyűgöz, megharagít vagy csendes csodálkozásra készítet amikor látnak másokat mélyen belebonyolódva egy olyan Istenbe, aki őket nem érdekli
4. azok, akik harcolnak egy túlkövetelő, kegyetlen Istennel, akitől szeretnének megszabadulni, ha nem lennének meggyőződve létezéséről és hatalmáról.”⁸⁷

A 4. pozícióhoz tartozó személyek leírásában felfedezhetjük a Moser és Frielingsdorf megfigyeléseivel való hasonlóságot. Mindannyian hangsúlyozzák, hogy az istenkép lehetséges torzulásai már a korai évek tapasztalatában gyökerezhetnek, és hatással van rájuk a vallási szocializáció is, legyen az családi vagy intézményes.

⁸⁶ RIZZUTO, 1979, 47.o.

⁸⁷ RIZZUTO, 1979,91.o.

1.4. A pszichoanalitikus megközelítés kritikája és határai

Granquist bírálja az általa „mély megközelítéseknek” nevezett valláslélektani elméleteket. Elméleti szempontból kifogásolja, hogy ezek a pszichoanalitikusan orientált elméletek a szükségesnél bonyolultabb modelleket hoznak létre a személyiség működésével kapcsolatban, számos fogalmuk nehezen operacionalizálható, vagyis ellenáll az empirikus igazolhatóság és cáfolhatóság kritériumainak. Emiatt a valláslélektan nem találja a kapcsolódást az általános pszichológiával, és különösen a biológiai és evolúciós megközelítésekkel veszíti el a kapcsolatot. Granquist állítása szerint a kötődélmélet megfelelőbb keretet nyújt a valláslélektani jelenségek vizsgálatára, mivel a korai gyermekkori tapasztalatokra nagy súlyt helyezve mégis megtalálta az empirikus vizsgálat lehetőségeit.⁸⁸

Piaget szerint a gyermeki szimbólumalkotásban különbséget tehetünk elsődleges („tudatos”) és másodlagos („tudattalan”) szimbólumok között, azonban ezeket nem dichotómiaként, hanem spektrumként érdemes elképzelnünk, ahol a két véglet között minden átmenet kimutatható⁸⁹. Arra hívja fel a figyelmet, hogy az affektív és az értelmi sémák fejlődése között éppenséggel több hasonlóság fedezhető fel, s előbbieket éppúgy beilleszthetők a konstruktív fejlődési szakaszok elméletébe, mint a kognitív sémák. Bírálja az elfojtásra és az álomcenzúrára vonatkozó hipotéziseit Freudnak, és ezek helyett az érzelmi sémák asszimilációs mechanizmusát kínálja magyarázatként.⁹⁰ Jungnak a kollektív tudattalanra és az archetípusokra mint az emberiség általános szimbolizációs tevékenységének gyökerére vonatkozó elképzeléseit ismertette megjegyzi, hogy Jung „a bizonyítás dolgában kevésbé igényes”⁹¹, intuitív és spekulatív felfedezései közben antiracionális attitűdöt alakított ki magában. Elfogadja Jung feltételezését az alapvetően ősi, közös emberi szimbolikus gondolkodásról, annak vizsgálható eredetét azonban Piaget szerint a gyermeki gondolkodás pszichogenetikus fejlődésében kell keresnünk.⁹²

Kohlberg hangsúlyozza, hogy a kognitív alapú erkölcsi fejlődéshez hasonlóan a freudi elmélet is szinteket tételez fel az erkölcsben, azonban ezek az ösztönelmélet és a kultúraelmélet alapján posztulált szintek: a libidinózus-ösztönös, azaz természetes erkölcs, és a felettes-én által diktált erkölcs, amely a szülők normáinak internalizálásán alapszik. Az elmélet által inspirált kutatások

⁸⁸ GRANQUIST, 2006

⁸⁹ PIAGET, 2004, 303.o.

⁹⁰ PIAGET, 2004, 328.o.

⁹¹ PIAGET, 2004, 339.o.

⁹² PIAGET, 2004, 343.o.

is erre az „internalizálás”-aspektusra koncentrálnak, ily módon egy leegyszerűsített, szűkített modelljét nyújtják az ember erkölcsi fejlődésének.⁹³

A pszichoanalitikus megközelítésekkel szembeni általános kritika, hogy a mélylélektan mindig a patológiából indul ki.⁹⁴ Klinikai esettanulmányok adataiból próbálnak következtetni a normál fejlődésmenetre is. Elméleteik, fogalomalkotásaik gyakran spekulatívak, nehezen objektifikálhatók, a jelenségek és a vizsgált ingeranyagok értelmezésében túlságosan nagy szerepe van a szubjektivitásnak. A freudi kultúrafelfogást is többen bírálták, annak alapvetően negatív attitűdje miatt (a kultúra és a vallás pszichés megbetegítő hatását túlozza el Freud, miközben figyelmen kívül hagyja a mentális megküzdésben, a rezilienciában való szerepüket). Nem utolsósorban pedig feminista bírálatok érték Freudot elméletének erősen patriarchális vonásai miatt (pl. a női szexualitást erősen redukcionista nézőpontból szemléli), de ami különösen nehéz örökség: a női betegeket ért szexuális bántalmazás relativizálásában kulcsszerepet játszott Freud ún. „másodlagos csábításelmélete”.⁹⁵

1.5. Kognitív hangsúlyú hitfejlődés- és istenkép/istenfogalom kutatások

A kognitív hangsúlyú megközelítések az emberi megismerő rendszer fejlődését tekintik alapvető fontosságúnak a hit/spiritualitás fejlődésében is. Érvelésük alapján a gondolkodás általános fejlődési szintje alapvetően meghatározza mind az erkölcsi mind a vallási ítéletalkotást, és ezen keresztül a viselkedést is. Az istenkép/istenfogalom változásaira is ebből a nézőpontból tekintenek.

A svájci pszichológus Jean Piaget úttörő vizsgálataiban félig strukturált interjúk és kísérletek segítségével különítette el a gyermek kognitív fejlődésének egyes szakaszait.

Az ún. szenzomotoros szakaszban (0-2 éves kor) az érzékelés és a mozgás által közvetített ingerek összeszervezése folyik alapvető sémákká. A megismerés két alapvető folyamata az asszimiláció (a környezeti inger integrálása a meglévő sémába) és az akkomodáció (a séma megváltoztatása a környezeti inger hatására)⁹⁶. Ebben a szakaszban alakulnak ki az első reprezentációk és a tárgyállandóság, ami a bizalom alapja lehet (pl. az anya nem szűnik meg létezni attól, hogy a gyermek nem látja).

⁹³ KOHLBERG, 1996, 164.o.

⁹⁴ pl. GOPNIK; METZOFF, KUHL, 2006.33.o.

⁹⁵ HERMAN, 2011, 26-34.o.

⁹⁶ PIAGET, 2004, 286.o. „Az akkomodációt és az asszimilációt [...] az intelligencia fejlődésének minden szakaszában meg lehet találni, de [...] úgy, hogy egyre inkább kiegészítik egymást fokozódó egyensúlyukban. A tudományos gondolkodásban például a valósághoz való akkomodáció nem más, mint a kísérlet, az asszimiláció pedig a dedukció, vagy a tárgyak beiktatása a logikai és matematikai sémákba.”

A műveletek előtti szakasz (2-7 éves kor) sajátossága a verbalitás megjelenésével a külső és belső nézőpont találkozása. Megfigyelések nyomán Piaget leírja a gyermeki egocentrizmust, amely nem önzést jelent, hanem azt a különleges gondolkodásmódot, amelyben a gyermek eleinte még nem tudja átvenni mások nézőpontját (pl. azt gondolja, hogy anyja is tudja, mit álmodott). A vallásos gondolkodás szempontjából érdekes jelenség az animizmus, amely során a gyermek akár élettelen dolgokat is megszemélyesít (pl. a napocska elmegy aludni), vagy az artificializmus, ami azt jelenti, hogy a gyermek mesterséges eredetet tulajdonít a természetes létezőknek (pl. a Nap azért van az égen, mert valaki odatette). Erre a szakaszra jellemző gyermeki gondolkodást intuitívnek is nevezi Piaget.

A konkrét műveletek szakasza következik ezután (7-11 év), amely a fogalmi gondolkodás képi-szemléletes jellegéről kapta a nevét. A gyermek már képes értelmi szinten műveleteket végezni az egyes fogalmakkal, de csak akkor, ha a látvány segít neki ebben. Ebben az életkorban különösen fontosak lesznek a konkrét tapasztalatok és érzékelhető illusztrációk.

A formális műveletek szakasza (kb. 11-16 éves kortól) már az absztrakt fogalmak világába vezeti a gyermeket. Ebben a szakaszban a fiatal már képes hipotéziseket alkotni, és azokat szisztematikusan ellenőrizni, egy adott kérdést akár több nézőpontból is megvizsgálni, érveket és ellenérveket gyűjteni. Olyan témákat és fogalmakat is képes kezelni, amelyekről közvetlen tapasztalattal nem rendelkezik. Gyakorlatilag a felnőtt gondolkodásmódot éri el. „A serdülő- a gyerekekkel ellentétben – olyan egyéniség, aki a jelentől függetlenül gondolkodik, és mindenről elméleteket gyárt, különösen a jelen nem lévő dolgokról.”⁹⁷

Piaget⁹⁸ A gyermek világnézete című művében az istenelképzelés fejlődését három szakaszban vázolja fel: 1. Kisgyermekkorban az óvodáskor végéig a szülők képe és az istenkép egybeesik, 2. Óvodáskor végétől-iskoláskor kezdetéig a gyermek a szülőkről leválasztott isteni attribútumokat (pl. mindenütt jelenvalóság) egy földöntúli istenségre vetíti ki és 3. általános iskolás kor végétől-középiskolás kor kezdetéig jellemző az istenfogalom és a természettudományos világnézet összeillesztésének kihívása és egy absztraktabb istenfogalom kialakulása.

Piaget gondolatai számos empirikus kutatást inspiráltak⁹⁹, amelyek többé-kevésbé alátámasztották az istenelképzelés fejlődésének ezt a hármasszakaszos felosztását, leegyszerűsítve: a)

⁹⁷ PIAGET, 1997, 206.o.

⁹⁸ idézi BÜTTNER; DIETERICH, 2013. 156.o.

⁹⁹ BÜTTNER és DIETERICH, 157-158.o.

antropomorf korszak kisgyermekkorban, b) az istenkép lehetséges változásai ifjúkorban és c) szimbolikus istenreprezentáció felnőttkorban. Helmut Hanisch¹⁰⁰ például feltételezi, hogy a képzelőerő és a reflexiós készség egymással párhuzamosan fejlődnek serdülőkorban, és ez magával hozza, hogy a fiatalok felülbírálják saját gyermekkori istenképeiket.

Hanisch¹⁰¹ egy 1995-ös kutatásban népegyházi és vallástalan keretek között nevelkedő 7-16 évesek istenrajzait hasonlította össze. Azt tapasztalta, hogy a gyermekek döntően antropomorf módon ábrázolták Istent, ám a vallásosan nevelt gyermekek között az életkor előrehaladtával megnövekedett a szimbólumhasználat a rajzokon, ezzel párhuzamosan az antropomorfizmus csökkent.¹⁰²

Piaget az erkölcsi fejlődésben is szakaszokat tételezett. A „nulladik” szinten amorálisnak tekinthetjük a gyermeket, de folyamatosan halad egy olyan szakasz felé, amelyet Dürkheim a „szent és sérthetetlen” szabályokkal szembeni tiszteletként írt le.¹⁰³ A kisgyermekek erkölcsi ítéleteit szerinte a heteronóm moralitás kifejezéssel illethetjük. A gyermekek ebben a szakaszban a szabályokat még szó szerint értik, a tekintélyt feltétel nélkül elfogadják és a véték súlyát a károkozás objektív mértéke, nem pedig a szubjektív szándékok alapján ítélik meg (képtelenek is szétválasztani a szubjektív és objektív tényezőket). Az autonóm erkölcsiség felé vezető úton az iskolás korban egyre inkább világossá válik a szabályok egyezményes jellege és a szándékok mérlegelése is megjelenik.¹⁰⁴

Lawrence Kohlberg¹⁰⁵ vizsgálatai során támaszkodott Piaget megfigyeléseire is, és dilemmatörténetek segítségével igyekezett feltárni, hogy a morális döntéshozás során a különböző életkorú vizsgálati személyek milyen motivációkat mozgósítanak, hogyan indokolják a választásaikat. A vizsgálatok során három nagy szintet (prekonvencionális, konvencionális és posztkonvencionális), azokon belül kettő-kettő, tehát összesen hat szakaszt különített el.

A prekonvencionális szint a jellemző morális gondolkodási szint a gyermekeknél kb. 9 éves korukig, valamint sok fiataalkorú és felnőtt bűnelkövető is ezen a szinten gondolkodik a

¹⁰⁰ idézi BÜTTNER és DIETERICH, 2013. 158.o.

¹⁰¹ idézi HEIMBROCK, 2000,25-26.o.

¹⁰² E disszertációban bemutatott vizsgálatban is használok az antropomorf és a szimbolikus kódokat a rajzok jellemzésére, de bevezettem egy új kategóriát is: a nonfiguratív ábrázolás ugyanis eltér mind az emberalakú mind pedig a direkt szimbólumokat alkalmazó ábrázolástól.

¹⁰³ KOHLBERG, 1996, 21.o.

¹⁰⁴ KOHLBERG, 1996 22-23.o.

¹⁰⁵ KOHLBERG, 1996 126.o.

moralitásról. A legtöbb fiatal és felnőtt a konvencionális szinthez tartozik. A posztkonvencionális szint a felnőttek egy kisebbségére jellemző, és legkorábban a 20. életév után jelenik meg. A „konvencionális” kifejezés itt azt jelenti, hogy a személy képes igenelni a társadalmi szabályokat, elvárásokat és konvenciókat és azért igyekszik nekik megfelelni, mert azok a társadalomtól vagy valamely autoritástól származnak. A prekonvencionális szinten a személy még nem képes megérteni vagy megindokolni ezeket a szabályokat. A posztkonvencionális szinten a személyek ugyan elsajátították a társadalmi együttélés szabályait, azonban bizonyos esetekben elvontabb erkölcsi elvek érvényesítése érdekében akár felül is írhatók számukra ezek az alapvetően elfogadott konvenciók.¹⁰⁶ A következő táblázat a Kohlberg vizsgálataiból kirajzolódott szakaszokat mutatja be az erkölcsi ítélet alapvető szempontjai alapján:

Szintek és szakaszok	Mi igazságos/helyes?	A helyes cselekvés alapja	Társas perspektíva
Heteronóm moralitás	Azokat a szabályokat betartani, amelyek áthágása büntetéssel fenyeget. Az engedelmesség mint az önértékelés alapja. Sem személyekben sem tárgyakban nem szabad kárt okozni.	A büntetés elkerülése és a tekintélyek fölérendelt hatalma.	Egocentrikus nézőpont. Két különböző nézőpont egybevetésére képtelen.
Individualizmus, céltudatosság és csere	A szabályokat be kell tartani, ha az közvetlen érdeklében áll valakinek. Saját érdekek és szükségletek kielégítése, ha mások megengedik. Igazságos az, ami fair, ami egyenértékű csere, alku vagy megegyezés.	Saját szükségletek és érdekek kielégítése, mások érdekeinek méltánylásával.	Konkrét individualisztikus nézőpont. Annak belátása, hogy a különböző egyéni érdekek ütközhetnek, és ezért az igazságosság (konkrét individualisztikus értelemben) relatív.

¹⁰⁶ KOHLBERG, 1996, 126-127.o.

<p>Kölcsönös elvárások, kapcsolatok és interperszonális konformitás</p>	<p>Közelálló vagy felettes személyek elvárásainak való megfelelés. Fontos „jónak lenni”, és ez azt jelenti, hogy tiszteletreméltó szándékaink vannak, és hogy másokról gondoskodunk. Kapcsolatok ápolása, bizalom, lojalitás, megbecsülés és hála érzése.</p>	<p>Az a vágy, hogy a saját és mások szemében „jogyereknek” tűnjön -jóindulat, szimpátia mások iránt -az „arany szabály”-ban való hit -a szabályokat és a tekintélyt megőrizni, hogy egy sztereotíp „jó” magaviseletet megvalósítsunk.</p>	<p>Egyéni nézőpont másokkal való kapcsolatban állva. Tisztában van a közös érzelmekkel, megegyezésekkel és elvárásokkal, de az egyéni érdekek elsőbbségét megtartja. A konkrét arany szabály eszközével hozza közös nevezőre az egyéni álláspontokat. Az általánosított rendszer-perspektívát figyelmen kívül hagyja.</p>
<p>Társadalmi rend és lelkiismeret</p>	<p>Teljesíteni a kötelességet, amit az ember magára vett. A törvényeket be kell tartani (néhány extrém esetet kivéve, amikor rögzített társadalmi kötelezettségnek mondanak ellent). Az igazság a társadalom, a csoport vagy az intézmény szolgálatából is áll.</p>	<p>Azért, hogy garantáljuk az intézmények működését, hogy a rendszer összeomlását megakadályozzuk, „ha mindenki így tenné”- típusú érvelés; vagy azért, hogy eleget tegyünk a lelkiismeretnek, ami a kötelességünkre figyelmeztet. Könnyű összetéveszteni a 3.szakasszal a szabályokba és a tekintélybe vetett erős hit miatt.</p>	<p>Különbséget tesz a társadalmi álláspont és a személyközi megegyezések valamint az egyéni motívumok között. A társadalmi normákkal és szerepekkel azonosul.</p>

<p>Társas szerződés, társadalmi hasznosság, egyéni igazságosság</p>	<p>Tisztában van az értékek és a normák sokaságával és csoportspecifikus jellegével. Ezeket a relatív szabályokat be kell tartani az igazságosság és a társadalmi szerződés érdekében. Ugyanakkor bizonyos értékeket a többség véleményével szemben is védelmezni kell (pl. élet, szabadság).</p>	<p>Annak érzése, hogy a társadalmi szerződésben rögzített kötelelességek felette állnak a törvényeknek. Minden ember jóléte és védelme érdekében kell meghozni és betartani a törvényeket. Annak érzése, hogy szabad akarati szerződéses szövetség van a család, a barátság, a bizalom és a munkahelyi kötelelességek tekintetében. Az érdekek azon alapszanak, hogy „a lehető legnagyobb haszon a lehető legtöbbszörnek”.</p>	<p>Társadalmilag elrendezett nézőpont. Tisztában van a társadalmilag létrehozott értékekkel és igazságokkal.</p>
<p>Univerzális etikai elvek</p>	<p>Saját maga által választott etikai elveket követni. Az egyes törvényeket azért kell betartani, mert ennek az általános elvnek megfelelnek, ha ellentmondás van, ott igyekszik összhangba hozni a szabályokat az elvekkel. Minden embernek azonos jogai</p>	<p>Hit a racionális személyben és az univerzális etikai elvekben, és személyes elköteleződés érzése ezek iránt.</p>	<p>Egy morális álláspont perspektívája, amelyből a társadalmi rend levezethető. „Kategorikus imperatívusz”</p>

	és méltósága van, erre kell ügyelni.		

2. táblázat: Az erkölcsi fejlődés szakaszai Kohlberg elméletében (Kohlberg, 1996, 128-132.o. alapján)

Oser és Gmünder szintén kognitív alapokon vázolták fel a vallási ítéletalkotás fejlődésének szakaszelméletét. Kohlberghez hasonlóan dilemmatörténeteket használtak az interjúk során, és a vizsgálati személyek válaszaiból következtek a vallási ítéletalkotás érettségének szintjére. „A vallási döntést Oser és Gmünder úgy értelmezi, mint a <<személy szabályozórendszerének kifejeződését, mely rendszer meghatározott helyzetekben az egyénnek a legfőbb lényhez (ultimátum) való viszonyát felülvizsgálja>>”¹⁰⁷

A szakaszokat a következőképpen különítették el¹⁰⁸:

0. A belső-külső dichotómia perspektívája (vallás előtti magatartás) – A gyermek saját tetteit és a külső befolyásokat képes már elkülöníteni, de még nem gondolkodik vallásosan, és nem tudja egyszerre figyelembe venni a belsőt és a külsőt.¹⁰⁹
1. Deus ex machina (abszolút heteronómián orientálódás) – A legfőbb valóság egyedüli hatalom és tekintély, aki közvetlenül beavatkozik a világba, az ember reaktív (engedelmes vagy nem, de utóbbi esetben büntetésre számíthat).
2. Do ut des („adok, hogy adj”)–perspektíva – Kölcsönösségre épülő kétoldalú viszony az egyén és a legfőbb valóság között. Az emberi cselekvés, rítusok és imádság befolyásoló ereje itt megnő (ezekkel biztosíthatja az egyén a maga számára a pozitív dolgokat), de a legfőbb valóság még mindig külső és mindenható. Az ember jó vagy rossz cselekvésének még mindig közvetlenül jó ill. rossz következményei vannak.
3. Deizmus (abszolút autonómián orientálódás) – A személyes autonómia hangsúlyozása, az emberi felelősség mértéke megnő. A legfőbb valóság élesen elválk az emberi területtől (transzcendens és immanens, szent és profán szétválasztása), akár a vallási vagy egyházi tekintélyt is elutasítja. Ugyanakkor nem feltétlenül tagadja a természetfölötti létét. Az én-identitás formálódása, a nevelő hatalmak alóli felszabadulás.
4. Aprioritás (közvetített, vallásos autonómia és üdvterv) - Minden emberi lehetőséget eleve a legfőbb valóság biztosít (a végső valóság keveredik az immanenciával). A szabad döntés, szubjektivitás mint fő érték jelenik meg, Isten „üdvterve” egyfajta keretet

¹⁰⁷ idézi SCHWEITZER, 110.o.

¹⁰⁸ OSER, GMÜNDER, 1992. 80.o.

¹⁰⁹ OSER, GMÜNDER, 1992.81.o.

biztosít a szabad emberi cselekvések számára (a szabadság a kereten belül értelmezhető, és többféle jó választást tesz lehetővé).

5. Kommunikativitás (vallásos autonómia a feltétlen interszubsztivitáson keresztül)– A kommunikatív vallási gyakorlat személetében minden emberi cselekvés előfeltétele és értelme a legfőbb valóságból ered (az abszolút szabad végső valóság teszi lehetővé a véges szabadságot az ember számára). A szeretet (univerzális szolidaritás) a határa a véges szabadságnak.
6. A hatodik szakasz elméleti posztulátumként szerepel a modellben, az interjúk során nem sikerült kimutatni, mint a legfejlettebb fokozatot.¹¹⁰

Az Oser-Gmünder-féle modell szakaszai szorosan követik a kognitív fejlődés vonalát, és kapcsolatba hozhatóak a Kohlberg által leírt erkölcsi szakaszokkal is. A kutatók az egyes szakaszok közötti váltás mögött egy-egy világnézeti krízist feltételeznek, amely kihívást intéz a korábbi ítéletalkotási folyamatok megbízhatósága felé (pl. amikor a gyermek szembesül a ténnyel, hogy nem minden imakérése teljesül). A gyermeki vallásos ítéletalkotás döntően az 1-2. fokozat szintjén mozog, kamaszkortól kerül előtérbe a 3. és esetleg a 4. fokozat, ezek azonban döntően felnőtt vizsgálati személyekre voltak jellemzők.

Piaget, Kohlberg valamint Oser és Gmünder szakaszelméleteire is hivatkozom, amikor a saját vizsgálatom során nyert anyagokat elemzem. Az utóbbi két elmélet elsősorban az Istenhez írott levelek értelmezésénél kerül elő, ahol visszautalok majd arra, hogy melyik szakaszra jellemző válaszadást láthatunk az adott levélben.

A kognitív megközelítés kritikája és határai

Heimbrock¹¹¹ két klasszikus (Piaget elméletén alapuló) istenkép-vizsgálatot bírálva azt a megjegyzést teszi, hogy úgy tűnik, hogy a gyermekek és fiatalok szubsztivitását, kreativitását mellőzve a kutatók pusztán arra voltak kíváncsiak, hogy az Istenről alkotott rajzok mit mondanak el a gyermek kognitív fejlődéséről.

Stephanie Klein megfigyelte, hogy a klasszikus istenkép-vizsgálatokban néhány tényező elkerülte a kutatók figyelmét. Például az a gyermekrajzokkal foglalkozó pszichológusok körében ismert jelenség, hogy a gyermekek sémákat használnak a rajzolásnál, amelyeket tulajdonképpen már kinőttek, és alkalmasint különböző, de egymástól nem túl távoli

¹¹⁰ OSER; GMÜNDER, 1992. 94-95.o.

¹¹¹ HEIMBROCK, 2000, 28.o. Hanisch (1995) és Bucher (1994) vizsgálataikban az antropomorf-absztrakt dichotómia igazolására törekedtek.

időpontokban egészen eltérő istenrajzokat hozhatnak létre. Továbbá nemcsak az igaz, hogy az antropomorf ábrázolások mellett nem-antropomorf elemeket is találunk a rajzokon, de az is egyértelmű, hogy a gyerekek ezeket éppen azért ábrázolják a rajzon, hogy az Isten és ember közötti különbségeket kiemeljék (pl. felhő, világosság vagy akár az extra hosszú szakáll). Ezért a gyerekek saját rajzára vonatkozó reflexiói bővebb felvilágosítást adhatnak az istenelképzések fejlődéséről.¹¹² Klein szerint a klasszikus fejlődési megközelítésben szinte magától értődő, hogy a felnőtt hitvilágot tekintjük „helyes”-nek, és a gyermeket szükségszerűen gyengének vagy befejezetlennek állítjuk be. Ő egy másik eljárást javasol, amelyben a gyermeki vallásos elképzelések és tapasztalatok világát a felnőtt azért kívánja megismerni, hogy azt komolyan vegye, egy bővülő és differenciálódó sajátos világnézetként, amely összefüggésben van fizikai, pszichikai, élettörténeti és szocio-kulturális adottságokkal.¹¹³

Anna- Katharina Szagun¹¹⁴ pedig arra bátorította a longitudinális vizsgálatában részt vevő gyermekeket, hogy az aktuális istenelképzéseiket metaforikusan ábrázolják valamilyen matérián keresztül. Ebben a kutatásban az az eredmény született, hogy a szimbolikus ábrázolás a kisebb gyermekeknek sem okozott nehézséget. Justin Barrett¹¹⁵ az ún. „téves vélekedés teszt”¹¹⁶ segítségével bizonyította, hogy a gyermekek istenfogalma nem tisztán antropomorf, hanem már a mentalizáló képesség kifejlődésekor (kb. 4-5 éves kortól) különbséget tesznek a mindentudás szempontjából az ember és Isten között. Eszerint specifikus isteni attribútumok alapján az óvodáskor közepe-végére már nagyon is egyértelmű különbséget tesz a gyermek az Isten alakja és emberi lények, például saját szülei között.

Carol Gilligan, aki Kohlberg munkatársa volt, arra a sajátos jelenségre keresett magyarázatot, hogy vajon miért történt, hogy a dilemmainterjúk során a lány vizsgálati személyek közül senki sem érte el a posztkonvencionális szintet. Indoklása szerint nem arról van szó, hogy a lányok kevésbé lennének fejlettek erkölcsi ítéleteikben, hanem hogy az erkölcsi dilemma végiggondolása során nem a jog, hanem a gondoskodás volt náluk a fókuszban.¹¹⁷ Kakkori és Huttunen szerint a Kohlberg-Giligan vita az etikai gondolkodás szíve-közepébe vezet el bennünket, amelyben az értelem (kötelesség) és a szeretet (erkölcsi érzelmek) közötti feszültség már a 18. századi filozófusokat is megosztotta.¹¹⁸ Kohlberg szakaszelméletét nemcsak a nemek,

¹¹² idézi BÜTTNER; DIETERICH, 2013, 159-160.o.

¹¹³ KLEIN, 2000

¹¹⁴ idézi BÜTTNER, DIETERICH, 2013, 161.o.

¹¹⁵ U.o. 163.o.

¹¹⁶ A téves vélekedés teszt plasztikus leírását (és kritikáját) adja magyarul BEREZKEI, 2003, 365-366.o.

¹¹⁷ idézi KOVÁCS, 2012, 97-99.o.

¹¹⁸ HUTTUNEN, KAKKORI, 2010. 3.o.

hanem a kultúrák közti különbségek szempontjából is érték kritikák, hiszen a szakaszok kifutása a kifejezetten individualista, nyugati típusú társadalmakban megfogalmazott értékek mentén szerveződik.¹¹⁹ Ráadásul az interjúszituációban megállapított erkölcsi szint nem feltétlenül jó előre jelzője a tényleges erkölcsi döntéseknek vagy az altruista viselkedésnek.¹²⁰

Bucher idézi azokat a kritikákat, amelyek a vallás és spiritualitás szintmodelljeit éri. Egyik legfontosabb a gyermekek spirituális képességeinek alulbecslése, hiszen a szintmodellek szorosan a kognitív fejlődés lineáris vonalához kötik a hitfejlődést. Mivel a szintmodellek elsősorban a verbálisan megfogalmazott élményekre és gondolatokra vonatkoznak, a magukat verbálisan nehezebben kifejező gyerekek spirituális élményanyaga rejtve maradhat.¹²¹

Németh Dávid is ad egy rövid összefoglalást a hitfejlődés szakaszelméleteiről. Bírálóiban megfogalmazza az egyoldalúan kognitív hangsúlyokat, valamint a szakaszok egymásra épülésének feltételezését, a regresszió lehetőségének kizárását, amely ellenkezik a hétköznapi tapasztalattal. Szerinte hangsúlyozni kell, hogy az egyes szakaszok között nincs értékbeli különbség, azok nem „tökéletesedést” fejeznek ki, hanem egymással párhuzamosan, a személy élethelyzetéhez igazítottan, a személyiségbe integráltan is megjelenhetnek.¹²²

Tamminen összefoglalja a Piaget-féle fejlődésemélet vallásos gondolkodás szempontjából felmerülő kritikáit. Piaget ugyanis feltételezi, hogy a gondolkodás fejlődése a gondolkodás tárgyától és tartalmától függetlenül ugyanazon egymásra épülő szakaszokon keresztül történik. Azonban vannak kísérletek, amelyek igazolták, hogy a kérdés tartalma önmagában is befolyásolta a kísérletben részt vevő gyermekek válaszadását. Piaget filozófiai kiindulópontját, a strukturalizmust is érték kritikák, amely szerint minden gondolkodást logikai formák vezetnek, és a valóság struktúrákból épül fel. A tisztán logikai struktúrák azonban nem képesek megragadni a vallásos gondolkodás teljességét. Goldman kutatásai szerint a nyelv és a metaforák valamint hétköznapi életből vett modellek központi szerepet játszanak a vallásos gondolkodásban, annak fejlődése merőben más mint a természettudományos gondolkodásé.¹²³

¹¹⁹ JENSEN, 2021 kultúráközi vizsgálataiban arra jutott, hogy három nagy etikai modellben helyezhetőek el a serdülők és fiatal felnőttek erkölcsi ítéletei. Ezeket Autonómia Etikájának, Kollektív Etikának és Isteni Etikának nevezte el.

¹²⁰ Egy vizsgálatban (Matsuba és Walker, idézi BUCHER, 2018, 101.o.) például azt találták, hogy az önkéntes társadalmi munka legjobb előrejelzője nem a Kohlberg-féle erkölcsi fejlődés, hanem a Fowler-féle hitfejlődés és az Emmons-féle spirituális életcélok.

¹²¹ BUCHER, 2018, 95.o.

¹²² NÉMETH, 2017, 132-133.o.

¹²³ TAMMINEN, 1991,95.o.

1.6. Integratív szemléletű fejlődéselméletek és kötődéselmélethez kapcsolódó kutatások

1.6.1. Erikson¹²⁴ pszichoszociális fejlődéselmélete

Erik Erikson a klasszikus pszichoanalízis pszichoszexuális fejlődéselméletéből kiindulva, és ahhoz szorosan kapcsolódva alkotta meg saját fejlődéselméletét az emberi élet nyolc szakaszáról. Fejlődéselmélete nem a szakaszok éles elkülönülését, hanem a folyamatosságot, az epigenetikus egymásra épülést hangsúlyozza. Számára az egyes szakaszokra jellemző krízisek csírájukban már jelen vannak a megelőző szakaszban, és megoldási módjaik révén tovább hatnak a következő szakaszokra is.

Az elmélet sajátosan kezeli a krízis fogalmát. Elkülöníti a normatív, az emberi élet fejlődésével együtt járó kríziseket az ún. akcidentális, vagyis véletlenszerűen bekövetkező krízisektől. A válság fogalma Erikson elméletében nem feltétlenül negatív, hanem a továbblépés és a személyiség gazdagodásának lehetőségét magában foglaló kihívás, amelynek jellemző dilemmája mindig két szélsőség között a helyes egyensúly megtalálását célozza.

Erikson nyolc szakasza a csecsemőkortól az időskorig vizsgálja az emberi személyiségfejlődést, ezáltal szakít azzal a hagyománnyal is, amely a fejlődést a felnőttkor elérésével, és a kognitív teljesítőképesség csúcsának meghódításával befejezettnek tekinti.

1. Csecsemőkori: ösbizalom vs. bizalmatlanság
2. Kisgyermekkor: autonómia vs. szégyen és kétely
3. Játsszás kora (3-6 éves): kezdeményezés vs. büntudat
4. Kisiskoláskor (6-12 éves): iparkodás vs. kisebbségérzet
5. Serdülőkor (12-18 éves): identitás vs. konfúzió (összezavarodás)
6. Fiatal felnőttkor: intimitás vs. izoláció
7. Felnőttkor: generativitás vs. stagnálás (költőibb kifejezéssel: teremtés vs. tespedés)
8. Időskor: integritás (élteljeség) vs. kétségbeesés

Erikson elmélete jól összeilleszthető a spiritualitás fejlődésének elméleteivel, amelyek a hitet/spiritualitást szintén egy életen át kibontakozó képességként ábrázolják. A spirituális kiteljesedés szinte minden megközelítésben idős korban éri el a csúcspontját, e tekintetben szemben áll a kognitív alapú fejlődéselméletekkel, hiszen a kognitív teljesítőképesség az életkorral általában csökken. Jung és Erikson egyaránt hangsúlyozzák, hogy az élet második

¹²⁴ ERIKSON, 1997 alapján foglalom össze a nyolc stádiumról szóló elméletét.

felében a spirituális kérdések szerepe megnő az egyén életében, és ezt a jelenséget ők egyetemesnek tekintették.

1.6.2. James W. Fowler hitfejlődési szakaszai

Fowler elmélete egyszerre keresi a kapcsolatot a kognitív fejlődési elméletekkel és az Erikson-féle pszichoszociális fejlődéssel, valamint Viktor Frankl logoterápiás elképzelésével. Fowler nem a vallás, hanem a hit fejlődéséről beszél, amit meglehetősen tágan értelmez, mint az élet értelmének keresését. Elméletében elkülöníti a hitet (faith) a hiedelmektől (beliefs) és a vallástól (religion). A hit fogalmán az értelemkeresés általános képességét érti, hiedelmeken a konkrét átvehető és megtanulható hittartalmakat, a valláson pedig az ezeket kifejező szimbólumokat és rítusokat.¹²⁵ Kutatási módszerében elszakad a dilemmatörténetektől, és nyitott interjúk során hét szempont alapján térképezte föl az értelemkeresés hét fokozatát:

1. fokozat: Differenciálatlan vagy első hit: Ez a fokozat tartalmazza a magzati és a korai csecsemőkor első tapasztalatait.
2. fokozat: Intuitív-projektív hit: A műveletek előtti gondolkodásmódú gyermek a fantázia által irányított módon értelmezi a világ eseményeit.
3. fokozat: Mitikus-literális hit: A kisiskoláskorra jellemző a történetek, mítoszok és szimbólumok szerepének megnövekedése a gyermek világértelmezésében; az istenkapcsolat személyesebbé válik, ugyanakkor a szövegek szó szerinti jelentéséhez ragaszkodik a gyermek.
4. fokozat: Szintetikus-konvencionális hit: A serdülőkorra jellemző a másoktól átvett, az elemeket laza szintézisben együtt tartó világértelmezés; a személyes kapcsolatok és a tekintély szerepe megnő a hittartalmak elfogadásában.
5. fokozat: Individualizáló-reflektív hit: Legkorábban a késői ifjúkorban alakul ki, de később is el lehet jutni erre a fokozatra. Jellemzője a mitológiátlanítás, a transzcendens elemek kikerülése a világmagyarázatból, és az intézményes vallási keretekkel szembeni távolságtartás.
6. fokozat: Elkötelező vagy konjunktív hit (Fowler szerint a késői középkor vagy még később): Az előző fokozathoz képest a dialógusnak jut nagyobb szerep, az egyén nyitottsága nő, felülvizsgálja korábbi értelmezéseit. Fontossá válhatnak a szimbólumok és a rituálék.

¹²⁵ idézi KÉZDY, SOMOGYINÉ, URBÁN, 2018, 39-40.o.

7. fokozat: Univerzalizáló hit: Fowler szerint kivételesen ritka, hogy egy-egy személy elérje ezt a fokozatot (pl. Gandhi, Teréz anya); az egyén itt képes másokat tartósan ön-maga elé helyezni.

Bár Fowler elméletében már nagyobb szerep jut az érzelmeknek, mégis a kognitív fejlődés alapján, a világmagyarázat és világtérképezés egyre kifinomultabb narratíváját feltételezi. Ebben a megközelítésben arról adhat számot a kutató, hogy az egyén hogyan gondolkodik a világról, a transzcendenssel való kapcsolatáról. Az egyes szakaszok jelenségei mögött hét pszichológiai tényező együttes működését feltételezte Fowler. Ezek a következők: a) a gondolkodás fejlődése Piaget szakaszai alapján, b) társas nézőpontátvétel képessége, c) erkölcsi ítéletalkotás módja Kohlberg szakaszelmélete alapján, d) társas tudat határa (az egyén világának társas összetétele), e) autoritás helye, f) a világ koherenciája és g) szimbólumalkotás és szimbólumértelmezés képessége.¹²⁶ Ezeket a tényezőket az egyes szakaszokra vonatkoztatva táblázatban foglalom össze.

Pszichológiai tényezők	Intuitív-projektív hit	Mitikus-literális hit	Szintetikus-konvencionális hit	Individualizáló-reflektív hit	Összekapcsoló-elmélyülő hit	Univerzalizáló hit
Gondolkodás (Piaget)	Műveletek előtti szakasz	Konkrét műveletek	Formális műveletek kezdete	Formális dichotóm gondolkodás	Formális dialektikus gondolkodás	Szintetizáló formális gondolkodás
Nézőpontátvétel (Selman)	Egocentrikus	Egyszerű nézőpontátvétel	Kölcsönös társas perspektíva-átvétel	Társadalmi perspektíva (referencia-csoport), defenzív nézőponttűköztetések	Pluralizmus, kiterjesztett kölcsönösség (mátság).	Szolidaritás, azonosulás a létezők teljességével.
Erkölcsi ítélet (Kohlberg)	Büntetés (részben jutalmazás)	Instrumentális hedonizmus (kölcsönösség elve)	Interperszonális elvárások	Társadalmi perspektíva, átgondolt relativizmus vagy osztályhoz kötött univerzalizmus	Társadalmi normákon felüli törvények	Hűség a létezéshez
Társas tudat	Család és „jelentős mások”	„Olyanok, mint mi”	Személyes kapcsolatok rendszere	Ideológiai ingroup-outgroup	Társadalmi osztály normáit és értékeit átlépi	Emberi fajjal azonosulás, narcizmuson túlmutató szeretet a lét iránt
Autoritás	Elsődleges gondozótól való függés	Hatalmi szerephez kapcsolódik	Megbecsült csoportok konszenzusa, személyes hitelesség	Saját ítélet alapján választott tekintély	Nem abszolutizál, több szempont együttes figyelembevétel	Személyes ítéletalkotás
Koherencia	Epizodikus világlátás	Narratív-dramatikus világgép	Nem tudatos világnézeti rendszer (külső reflexió nélkül)	Fogalmilag közvetített explicit rendszeralkotás	Szimbolikus és fogalmi kapcsolattartás több elméletrendszer között	Egyesítő valóságkép

¹²⁶ KÉZDY, SOMOGYINÉ, URBÁN, 2018, 44.o.

Szimbolizáció	Mágikus-numinózus	Egydimenziós, szó szerinti szimbólumok	Többdimenziós értelmezés, evokatív erő a szimbólumban	Evokatív erő a szimbólum által közvetített jelentésben	Többszintű jelentés, evokatív erő a szimbólumban, a jelentésben és az emberben tudattalanul	Hangsúlyos evokatív erő, a szimbólum és valóság nem választható szét
---------------	-------------------	--	---	--	---	--

3. táblázat a pszichológiai tényezőkről a fowleri hitfejlődési szakaszokban (saját szerkesztés Kézdy, Somogyiné, Urbán, 2018 alapján)

Fowler hitfogalma általánosabb, mint a keresztény hit- vagy vallásfogalom, ezért az istenképeknek, az istenséggel való személyes kapcsolatnak a szerepe kevésbé döntő fontosságú nála. Mégis van néhány szempontja, ami miatt fontosnak tartom megemlíteni, pl. a szimbólumértelmezés fejlődése, illetve a hitfejlődés társas szempontjának beemelése.

1.6.3. Bowlby kötődésemélete

John Bowlby fiatakorú bűnelkövetők, és szüleiktől elszakított intézeti gyermekek viselkedésének vizsgálata nyomán alakította ki nagyszabású kötődés (attachment) elméletét. Korábban a kutatók azt feltételezték, hogy az anya és gyermeke közötti érzelmi kapcsolat a táplálás és az elsődleges gondozás pusztán mellékterméke. Harry Harlow kölyök rézuszajmokkal folytatott kísérletei azonban bizonyították, hogy már a főemlősöknél is a táplálástól független, a veszélyhelyzet esetén menedékkereső viselkedés biztonságot nyújtó külső ingere a tapintás-megkapaszkodás volt. Harlow tanulmányával azonos évben jelent meg Bowlby első részletes írása saját elképzeléseiről, melyeket későbbi gondolatok és tapasztalatok nyomán többször átdolgozott.¹²⁷

Bowlby 1973-ban vezette be az ún. belső működési modell (továbbiakban BMM) fogalmát, amely az interperszonális célok eléréséhez alkalmazott reprezentációk komplex rendszere. A BMM része a kötődési kapcsolatokról szóló emlékeink, hiedelmeink és attitűdjeink a kötődéssel kapcsolatban, kötődési céljaink és szükségleteink, valamint az ezek eléréséhez alkalmazott tervek és stratégiák. A BMM forrása természetesen a korai (általában anyai)

¹²⁷ A kötődés szó a köznyelvben szinonimája az általában vett szoros társas kapcsolatoknak, pszichológiai értelemben azonban a következő kritériumai vannak:

1. A szorongás előhívja ill. felerősíti a kötődési viselkedést.
2. A kötődési tárgy biztonságos bázisként funkcionál, vagyis jelenlétében felerősödik az explorációs viselkedés.
3. A kötődési tárgy pusztán jelenléte szorongáscsökkentő hatású.
4. Az elválasztás heves tiltakozást vált ki a kötődő személyből.

A kötődési viselkedés nem egyszerűsíthető le a fizikai közelség keresésére az elsődleges, majd a másodlagos kötődési személyekkel, hanem a külső és belső jelzések kiértékelése következtében létrejövő érzelmi állapot, egyfajta „megélt biztonság” függvénye. (Láng, 2012 nyomán)

kötődési kapcsolat, de a fejlődés során az új kötődések átalakíthatják, felülírhatják a BMM különböző elemeit, hiszen a különböző kötődési személyekhez más-más modellt használnak már a kisgyermek is (pl. az apához más stratégiával kötődhetnek, mint az anyához). A BMM hat felnőttkorban is, és a speciális kötődési kapcsolatokban (pl. párkapcsolat, pszichoterápia, és ahogyan látni fogjuk: az istenkapcsolat) aktiválódik.¹²⁸

1.6.4. Felnőtt kötődés. Istenkapcsolat mint kötődés

Láng András¹²⁹ a felnőtt kötődés kutatásának két alapvetően eltérő megközelítési hagyományát mutatja be: a fejlődési valamint a szociál-és személyiségpszichológiai megközelítést.

A fejlődési irányzat a kötődési mintázatok transzgenerációs áthagyományozódását vizsgálja, egyik fő mérőeszközük a Felnőtt Kötődési Interjú (AAI). Ez a megközelítés a kötődésben nagy szerepet tulajdonít a metakognitív monitorozás, mentalizáció, reflektív funkció kialakulásának. Három alapkategóriát különítenek el az interjúk alapján:

1. Biztonságos/autonóm
2. Elutasító
3. Elárasztott/belebonyolódott

Járulékos kategóriaként olyan személyeket írtak le, akik valamilyen feldolgozatlan gyász vagy trauma miatt dezorganizált kötődési mintázattal rendelkeznek, vagy súlyos traumatizáltság (pl. holokauszt-túlélőknél) miatt egyáltalán nem rendelkeznek kötődési reprezentációval.

A szociál-és személyiséglélektani hagyomány a kötődés összefüggését vizsgálja más interperszonális kapcsolatokkal (elsősorban a párkapcsolattal), valamint az intrapszichés működésre gyakorolt hatásait elemzi. Utóbbi területet elsősorban pszichodinamikusan orientált elméletalkotók kutatják, akik a tudattalan folyamatoknak, elhárító mechanizmusoknak és a kora gyermekkori tapasztalatoknak tulajdonítanak kiemelkedő jelentőséget. Ez a hagyomány

¹²⁸ Mary Ainsworth és munkatársai 1978-as „idegen helyzet” kísérlete tette először lehetővé a kötődési viselkedések osztályozását laboratóriumi megfigyelések alapján. Az anya és kisgyermek közötti szeparációt és újraegyesülést megfigyelve három alapvető típust különítettek el:

- B-típusú (biztonságosan kötődő) gyermekek
- A-típusú (bizonytalan elkerülő) gyermekek
- C-típusú (bizonytalan ambivalens-ellenálló) gyermekek

Main és Solomon vizsgálataikban egy további típust írtak le: a D-típusú (dezorganizált) kötődési viselkedést mutató gyermekek általában bántalmazó környezetben nőnek fel. Mivel a kötődési személy a biztonság helyett gyakran a félelem forrása számukra, a kötődési viselkedés szinte egyidejűleg mutat aktiválódást és gátlást, ezért zavarodnak össze az idegen helyzetben.

¹²⁹ LÁNG, 2012

alapvetően kérdőívekkel dolgozik, pl. felnőtt kötődés kérdőív (AAQ), kötődési stílus mérőeszköz (ASM), felnőtt kötődés skála (AAS), kapcsolati kérdőív (RQ és RSQ), közvetlen kapcsolatok élményei kérdőív (ECR).

Urbán Szabolcs¹³⁰ a valláspszichológia kötődéelméleti megközelítése mellett érvelve hangsúlyozza, hogy legalábbis a keresztény (és zsidó) hagyományban a vallás fő eleme az istenkapcsolat, amely a kötődési kapcsolatok mintájára írható le. A kötődési kapcsolatra nemcsak az jellemző, hogy hosszú távú szerepe van az egyén életében valamint a partner személye egyedi és felcserélhetetlen, hanem az is, hogy stressz estén biztonságos kikötőként tekintünk a kötődési figurára, igyekszünk keresni és fenntartani vele a közelséget, és biztonságos bázisként szolgál jelenléte a világ felfedezéséhez és az aktivitáshoz. Mindezek alapján több kutató amellel érvel, hogy az istenkapcsolat kötődési kapcsolatnak, és az istenfigura kötődési figurának tekinthető, valamint hogy a vallási jelenségek túlnyomó többsége elhelyezhető a kötődéelméleti keretben.

1.6.5. Kötődés és istenkép

Kirkpatrick¹³¹ a hit sötét oldalának nevezett tapasztalatokat is beilleszti a kötődéelméleti keretbe. vajon miképpen marad fenn a negatív, félelemkeltő istenképekkel jellemezhető vallásosság, ha egyszer nem vezet pszichológiai jólléthez, sőt, patológizáló hatása lehet? Kirkpatrick szerint éppen azért, amiért a bántalmazó szülő is továbbra is kötődési személyként funkcionál: a védtelen gyermek ugyanattól a személytől várja a védelmet, akitől a bántást is tapasztalja.

A kötődési mintázat és a vallásosság összefüggéseinek magyarázatára kétféle hipotézis létezik. Az összeillési (korrelációs) hipotézis lényege, hogy a szülőkhöz fűződő viszony és a szülők képe mintájára szerveződik a felnőttkori istenkapcsolat és ennek megfelelően az istenkép is. A kompenzációs hipotézis viszont azt feltételezi, hogy a szüleihez bizonytalanul kötődő személy felnőttként a biztonságos kötődés lehetőségét keresi és találja meg Istenben, ezzel igyekszik pótolni a gyerekkori hiányokat és gyógyítani az ezzel kapcsolatos sebeket.¹³²

Kirkpatrick és Shaver empirikus vizsgálatban tesztelve a két hipotézist, annak sajátos szintézisét látta bizonyítottnak. A gyerekkori kötődés minősége ugyanis nagy biztonsággal bejósolta a felnőttkori Istenhez való kötődés stílusát (ami a korrelációs hipotézisnek felel meg),

¹³⁰ URBÁN, 2021, 11-12.o.

¹³¹ Kirkpatrick, 1995 idézi URBÁN, 2012

¹³² KIRKPATRICK, 1992

viszont a bizonytalanul kötődők egy jelentős csoportja – általában hirtelen megtéréstől indítva – képes volt átalakítani a korai tapasztalatokon alapuló belső működési modelljét, és az istenkapcsolatában biztonságos kötődést talált (ez viszont a kompenzációs megközelítést támogatja). Kirkpatrick úgy találta, hogy a vallásosság mögött nem pusztán a kötődési stílust, hanem a BMM két összetevőjét: a szelfről és a Másikról alkotott reprezentációt feltételezhetjük oki tényezőként. A szelfről alkotott modell az istenképet, a Másikról alkotott modell pedig az istenkapcsolatot befolyásolja. Egy későbbi vizsgálatban összefüggést találtak az anya vallásossága, a kötődés stílusa és a felnőttkori vallásosság között. A vallásos anya gyermekei akkor lettek felnőttkorukban is vallásosak, ha biztonságosan kötődtek hozzá. A nem vallásos anyák bizonytalanul kötődő gyermekei azonban gyakran lettek felnőttkorukban vallásosak, általában kamaszkorban átéltek hirtelen megtérési élménnyel egybekötve. A bizonytalan kötődés és a megtérésélmény (különösen a fiatalkori) szorosan korrelál egymással, a biztonságos kötődéssel jellemezhető személyek kevesebb mint 10%-a számolt be hirtelen megtérésélményről, szemben az elkerülők 44%-ával.

Granquist saját vizsgálataira nyomán dolgozta ki a szocializációs-összeillési hipotézist, amelyben a szülői vallásosságnak jutott elsődleges szerep, a kötődési stílus pedig ezt erősíti. Granquist és Kirkpatrick¹³³ egy 11 tanulmány eredményeit összegző meta-analízisben azt találták, hogy mind az anyával mind pedig az apával kapcsolatos kötődési státusz (bizonytalan illetve biztonságos) kapcsolatban van a megtérési státusszal. A hirtelen megtérést átélők körében felülreprezentáltak azok a személyek, akik szüleikkel gyermekkorukban bizonytalanul kötődtek (a kötődést retrospektív kérdőív segítségével mérték). Az 1465 résztvevő eredményeit összesítő meta-analízis két csoportot tudott elkülöníteni a mintában: 1. A bizonytalan kötődési státuszúak inkább hirtelen megtérést élnek át, és vallásosságukat elsősorban distressz-kezelésre használják. 2. A biztonságosan kötődők valószínűbben élnek át fokozatos növekedést a hitben, vallásosságukra elsősorban szocializációs elemek hatnak. Ez a két csoport egyébként megfelel a William James által megfigyelt, még 1902-ben leírt „egyszer született” és „kétszer született” csoportnak a vallásos személyek közösségén belül. James ezt a két csoportot az egészséges és patológiás vallásossággal is azonosította. Tehát a vallásos fejlődés kettős-folyamat-modelljéről beszélhetünk.

Urbán Szabolcs magyar mintán is ellenőrizte az amerikai és svéd vizsgálatok hipotéziseit. Komplex módon, különböző kérdőívek magyar mintára standardizált változataival mérte a

¹³³ GRANQUIST és KIRKPATRICK, 2004

szülői bánásmódot, a kötődési stílust, az önértékelést és a vallásosság különböző tényezőit. Többek között azt találta, hogy a biztonságosan kötődőknél nem, de a bizonytalanul kötődők csoportjaiban az összeillési és a kompenzációs hipotézist is sikerült alátámasztani.

Úgy tűnik a kötődélméleti kutatások alapján, hogy az istenkép a BMM szelfről (a gyermeknek önmagáról) és a Másikról (anya, apa és későbbi kötődési figurák) alkotott reprezentációjával is szoros kapcsolatban van, ami megerősíti más kutatók (pl. Grom) eredményeit is.¹³⁴

1.7. Szociálisreprezentáció elmélet. Az istenkép mint szociális reprezentáció

Serge Moscovici román származású francia szociálpszichológus nevéhez fűződik a szociális reprezentáció elmélete.¹³⁵ Nagyszabású kutatása során azt vizsgálta, hogyan vált egy olyan tudományos elmélet mint a pszichoanalízis a köznapi tudás részévé Franciaországban. Szerinte posztmodern világunkban háttérbe szorulnak a Dürkheim által kollektív reprezentációknak nevezett, mindenki által közösen birtokolt tudáshalmazok (mint például a vallás). A „common sense” elsajátítása immáron kisebb-nagyobb társadalmi csoportokban zajlik a közös diskurzus segítségével. A szociális reprezentáció létrehozásának két alapvető folyamata van: 1. a lehorgonyzás során az új, ismeretlen fogalmat már ismert fogalmakhoz hasonlítjuk (pl. a pszichoanalitikus terápiás ülést a gyónáshoz) és 2. a tárgyiasítás folyamatában képi módon igyekszünk megragadni az új fogalmat (pl. a tudattalant a tenger és a jéghegy metaforájával). A szociális reprezentáció centrális (más néven figuratív) magjának tekinthetők azok az alapfogalmak, amelyek körül az adott tárgyról való tudás kikristályosodik. A pszichoanalízis esetében ezt a központi magot a tudat, a tudattalan és a két pszichikus réteget összekötő elhárító mechanizmus, az elfojtás alkotta.

Moscovici markánsan konstruktivista elméletében a szociális reprezentációk képviselik a valóságot egy adott társadalmi csoport számára. Tulajdonképpen az egyéni és a kollektív reprezentációk közötti átmeneti jelenségnek tekinthetők, mert vizsgálatuk nem arra irányul, hogy az egyéni reprezentáció hogyan szerveződik, hanem hogy a személyek közötti kommunikációban hogyan jön létre a közös megértés. Moscovici¹³⁶ hangsúlyozza, hogy a szociális reprezentáció hatékonyan helyettesítheti a „vélemény” illetve a „kép” fogalmát, amelyek sokkal statikusabbak és leíróbbak. A szociális reprezentációk állandóan változnak a társas kommunikáció folyamatában. Moscovici szavaival: „A szociális reprezentációk [...] a

¹³⁴ URBÁN, 2021, 60-135.o.

¹³⁵ A szociálisreprezentáció-elméletet LÁSZLÓ, 2005 alapján mutatom be.

¹³⁶ MOSCOVICI, 1963, 252.o.

mindennapi gondolkodás és az ideák készletét tartalmazzák, amelyek koherenciát adnak vallási meggyőződésünknek, politikai elképzeléseinknek, és a kapcsolatoknak, amelyeket olyan spontán módon teremtünk meg, ahogyan lélegzünk. Lehetővé teszik számunkra, hogy osztályozzuk a személyeket és tárgyakat, összehasonlítsuk és megmagyarázzuk a viselkedéseket és elhelyezzük őket társas környezetünk részeként. Miközben a reprezentációkat az emberek fejében szoktuk lokalizálni, közben ugyanúgy megtalálhatók a világban is, és mint ilyenek, külön is vizsgálhatók.”¹³⁷

Saját vizsgálatomban a szociálisreprezentáció-elmélet egy adott vizsgálati módszerét (de Rosa-féle asszociációs háló teszt) alkalmaztam, tehát az elmélet elsősorban módszertani adalékkal szolgált, ugyanakkor a szociálisreprezentáció-elméletnek különösen a figuratív magra és a tárgyiasításra vonatkozó eleme segítheti az istenképpel kapcsolatos megértésünket, rámutat továbbá arra, hogy az istenkép sohasem csak az egyéni pszichéről szól, hanem mindig egy társas közegben fejlődik, amelybe beletartozhat egy hittancsoportban való részvétel, sőt a bibliai történetekről folyó beszélgetés is.

2. Empirikus vizsgálat bemutatása

2.1. Elővizsgálat: Önismeret kurzusok az Evangélikus Hittudományi Egyetemen

A disszertációmban bemutatott nagy vizsgálatot megelőzte 2018 őszén egy olyan egyetemi kurzus oktatása, ahol az EHE hallgatóival önismereti céllal jártuk körül az istenképek témáját. E kurzus egyik hozadéka volt számomra, hogy sikerült kipróbálnom olyan eljárásokat, amelyek alkalmasak lehetnek akár istenképek felmérésére is.

A következő módszereket alkalmaztuk:

- Dixit-kártya választása az Isten-kapcsolatra vonatkozóan
- csoportos választás a Relativity értékekkel kapcsolatos társasjáték kártyáiból
- de Rosa-féle asszociációs háló teszt¹³⁸ egyszerűsített változata, ahol az ingerszó: Isten
- istenrajz¹³⁹
- családfa (genogram) készítése¹⁴⁰ és családi legendárium történeteinek gyűjtése az Isten-kapcsolat (különösen Isten gondviselésének) fókuszával

¹³⁷ MOSCOVICI, 1988, 214.o.

¹³⁸ Többszörös választ lehetővé tevő szabad asszociációról van szó, amelyben nem limitáltam a felidézhető szavak számát, szófaját.

¹³⁹ „Rajzold le az elképzelésed szerinti Istent!” instrukcióra válaszként színes ceruza és olajpasztellkréta technika választásával.

¹⁴⁰ A genogram készítését Goldenberg és Goldenberg (2008) 62-64.o. alapján mutattam be a hallgatóknak.

- családrajz
- isteni önéletrajz (üres amerikai típusú önéletrajz-sablon, amelyet a hallgatók annak megfelelően töltöttek ki, mintha az ő személyes Istenük jelentkezne egy „Isten”-pozícióra)¹⁴¹
- Kelly-féle szereprepertoár teszt egy változata¹⁴²
- Rizzuto-féle Isten-kérdőív és családi kérdőív¹⁴³
- bibliai történetek feldolgozása bibliológ és szoboralakítás módszerekkel.

Az első kurzust 10 hallgató végezte el, azóta még két alkalommal, 2021 és 2022 tavaszán hirdetem meg, némiképpen módosított tematikával.¹⁴⁴ A módszerek közül kiemelkedett az asszociációs teszt, amely egy egyszerűen, gyorsan felvehető vizsgálati módszer, felvétele nem igényel szakértelmet, kiértékelése során pedig kvalitatív és kvantitatív adatokhoz is hozzájutunk. Ezt a módszert mindenképpen alkalmazni szerettem volna az alap kutatásban is.¹⁴⁵

Az önismereti kurzus keretében a hallgatók maguk kommentálták a rajzaikat és az órán zajlott az elkészítés folyamata is. A rajz előnye, hogy a tudattalan tartalmakról is hordoz információt, ennek elemzése azonban speciális képesítést igényel, és nehezen operacionálizálható, mivel az értelmezés nagyban függ a vizsgáló szubjektumtól. Azonban az alap kutatásban gyerekeket is akartam vizsgálni, ezért a módszer mégis előnyösnek tűnt, hiszen a kisebb gyermekek természetes önkifejezési eszköze a rajz, és nehezebben mutatják be istenképüket verbális eszközökkel. „A rajzolás fontos és hatásos önkifejezési eszköz. Amit a gyermek nem tud megfogalmazni szavakkal, könnyen ábrázolja a rajzlapon. Az Isten fogalma, képe pedig mindenkiben élő, nehezen kifejezhető entitás. Ezért lehet érdemes rajzokon keresztül vizsgálni.”¹⁴⁶ Ahol verbális kommunikációval nem közölhető az elképzelés, ott is segítségünkre lehet a rajz mint nonverbális kifejezőeszköz.¹⁴⁷

¹⁴¹ Az isteni CV ötlete Gombkötő Beáta doktorandusz-társamtól származik, aki a Budapesti Evangélikus Egyetemi Gyülekezetben alkalmazta először ezt a tkp. projektív tesztet.

¹⁴² George Kelly szereprepertoár-eljárását magyar nyelven ismerteti pl. Forgas: A társas érintkezés pszichológiája (több kiadás). Az általam használt változatban Isten, én, apa és anya szerepeltek az összehasonlítandó személyek között.

¹⁴³ RIZZUTO, 1979. A kötet függelékében található kérdőív saját magam által készített (hivatalosan nem lektorált) fordítását használtam.

¹⁴⁴ A módosítás elsősorban a covid-járvány miatti és az Erasmus-programban részt vevő hallgatók számára kedvezőbb távoktatási elemek beemelését jelentette, míg a jelenléti konzultációk ritkábbak (szemeszterenként 4 alkalom) és hosszabbak lettek.

¹⁴⁵ Az eredeti asszociációs háló eljárás (de Rosa, 2002) egyszerűsített változatát használtam mind a kurzus, mind az alap kutatás során.

¹⁴⁶ HOLLÓSI, 2004, 343.o.

¹⁴⁷ COLES, 1992, idézi HEIMBROCK, 2000, 33.o. Példaként idézi egy 12 éves fiú esetét, aki szóban nem tudott mit mondani a mennyről és a pokolról, de szívesen rajzolt egy képet Menny és pokol címmel.

2.2 Vizsgálat alapvetései, hipotézisek

A szakirodalom alapján a következő hipotéziseket fogalmaztam meg:

1. Az istenkép tudatos, verbalizálható része jellegzetes eltéréseket mutat korcsoportonként.
 - a) Minél idősebb a vizsgálati személy, annál gazdagabb¹⁴⁸ istenfogalommal rendelkezik.
 - b) Minél idősebb a vizsgálati személy, annál gyakoribb lesz az ambivalencia megjelenése és „elviselése” az istenfogalmon belül.¹⁴⁹
 - c) A hitoktatók mint szakértők a hittanosaikhoz képest összetettebb istenfogalommal rendelkeznek.
2. Az istenkép tudattalan, nonverbális része akár feszültségben vagy ellentmondásban is lehet a tudatos elemekkel. (Pl. valaki deklarálta pozitív istenfogalommal bír, de az istenkép negatív elemei mégis megjelennek valamilyen projektív formában).
3. A hittant tanulók populációjában is találkozhatunk torz istenképekkel. Ezeket a szakirodalomból már ismert kategóriák mentén is leírhatjuk.
4. A hitoktató istenképe összefüggésben lesz a tanítványaiéval, ez a verbális elemeknél (istenfogalomnál) kifejezettebb lesz.
5. Az istenkép hat a bibliai történet befogadására hitoktatói közvetítés nélkül is.

2.3 Vizsgálati módszertan, adatgyűjtés módja

Az istenkép vizsgálatában korábban rendkívül változatos módszereket használtak, ezekből ismertetek néhányat:

A verbális módszerekről általánosan elmondható, hogy az istenkép tudatos, verbálisan megközelíthető részét (istenfogalmat) mérik inkább: kérdőív (pl. Rizzuto, 1979; Hutsebaut és Verhoeven, 1995; Lawrence, 1997), félig strukturált interjú (Heller, 1988; Nye és Carlson, 1983), szemantikus differenciál (Benson és Spilka, 1973; Tamminen, 1991), fogalmi térkép (Krejci, 1998), implicit memóriavizsgálat (Gibson, 2005).¹⁵⁰ Lawrence¹⁵¹ részletesen foglalkozik két kérdőív: a God Image Inventory (GII) és a God Image Scales (GIS)

¹⁴⁸ Gazdagságon itt egyszerűen mennyiségi bőséget értek. Bár kétségtelen, hogy az istenfogalom más aspektusai pl. differenciáltsága is nőhet az életkorral, de ezt nem vizsgáltam.

¹⁴⁹ Azaz nem lesz szükség elhárító mechanizmusok alkalmazására, hanem a tudatos istenfogalmon belül jelennek meg a negatív elemek.

¹⁵⁰ idézi ROBU, 2013

¹⁵¹ LAWRENCE, 1997.

bemutatásával összehasonlításával. Johnson és mtsai kifejlesztettek egy olyan skálát (LAMBI Scales), amely alkalmas lehet az antropomorf és absztrakt istenfogalom elkülönítésére felnőtt személyeknél.¹⁵²

Nem verbális (vagy nonverbális elemeket is tartalmazó) módszerek: istenrajz/istenábrázolás (Rizzuto, 1979; Heller,1988., Hanisch,1995, Klein,2000; Güleç,2021 stb.), bábjáték istenfigurával (Heller,1988.), projektív tesztek (pl. TAT/CAT, Rorschach-próba; Rizzuto, 1979. McDargh, 1983. Philibert, 1985). A projektív eljárások nehézségei közé tartozik, hogy időigényes a felvétele, ezért általában csak kis számú mintán alkalmazzák, másrészt kiértékelésének alacsony az interréter reliabilitása.¹⁵³

Benson és Spilka¹⁵⁴ a kognitív konzisztencia elméletéből indulnak ki, amely szerint az egyén a fogalmai közötti rendszerben összhangra törekszik. Ez alapján feltételezik pl. hogy a magasabb önértékelésű egyéneknek szeretőbb istenképük van, míg az alacsony önértékelésűek a személytelen, bosszúálló vagy szigorú istenképeket részesítik előnyben. Vizsgálatukban a Q-rendezés és a szemantikus differenciál módszerét használták, ahol melléknevek segítségével jellemzik Istent. Utóbbi esetében egymással ellentétes melléknevek között kell a vizsgálati személyeknek egy skála segítségével dönteniük, hogy saját istenképük melyik véglethez áll közelebb. A szerzők megjegyzik, hogy a hivatalos teológia ugyanakkor együtt kezeli ezeket az ellentétes jellemzőket (pl. a büntető és szerető Istent).

Tamminen és mtsai 1974-1989-ig tartó nagyszabású kutatási programjában az istenfogalom fejlődését is vizsgálta lefedve a teljes finn iskolarendszert (sőt, kiegészítésként kikérdezéses módszerrel a finn 4-6 évesek körében is végeztek vizsgálatot). 1994-ben a kérdések egy részével magyar iskolások körében is megismételték a kutatást. Ennek a vizsgálatnak a keretében a kutatók arra jutottak, hogy kevésbé volt meghatározó a legalista, törvényszellemű istenkép az alsó tagozatosok körében, mi több, a finn mintában éppen az alsósok hangsúlyozták jobban a megbocsátást, jóságot és szeretetet, valamint mindkét mintán jellemzőbb volt a biztonságot adó istenkép.¹⁵⁵ Tamminenék verbális módszerekkel, bizonyos állítások skálázásával és szemantikus differenciál segítségével végezték a méréseket.

A szemantikus differenciál hátránya ugyanakkor, hogy kényszerválasztást hoz létre az egyes Istenre vonatkoztatott, ellentétesként leírt tulajdonságok között, így az nem derül ki a

¹⁵² JOHNSON et al., 2018.

¹⁵³ LAWRENCE, 1997, 215.o.

¹⁵⁴ BENSON; SPILKA, 1973. 297-310.o.

¹⁵⁵ TAMMINEN, 1998, 57.o.

válaszokból, hogy vajon mennyire ambivalens az egyén számára az istenfogalom, mennyire tartalmazza együtt az egymással feszültségben álló tulajdonságokat. Potvin¹⁵⁶ is arra hívja fel a figyelmet, hogy bár a legtöbb pszichológiai és szociológiai kutatásban szétválasztják a büntető és szerető istenképet, a bibliai hagyományban és az általa vizsgált mintában a személyes istenben hívő serdülők nagy részének felfogásában is együtt létezik a kettő.

A kérdőíves vizsgálatok között vannak, amelyek itemjei egyes állítások valamely elméleti konstrukció alapján és az ezekkel való egyetértés skálákon jelzik a résztvevők, és vannak nyitott kérdéseket, befejezetlen mondatokat használó kérdőívek is. Utóbbiak közé tartozik pl. Hutsebaut és Verhoeven vizsgálata, ahol a vizsgálati személyek arra a kérdésre válaszoltak, hogy „Mit jelent Isten az Ön számára?” A kapott válaszok alapján csoportokba sorolták a résztvevőket és összevetették az eredményeket egy hagyományos kérdőíven adott válaszokkal. Arra jutottak, hogy a kétféle eredmény között átfedés van.¹⁵⁷

A fogalmi térkép módszernek két fő lépése volt: 1. Résztvevők írtak saját listákat arra a kérdésre válaszolva, hogy „Milyen Isten?” majd a tartalomelemzők ez alapján 85 istenképet különítettek el. 2. A résztvevőknek kellett az itemeket csoportosítaniuk az alapján, hogy melyeket érzik összetartozóknak. Ez alapján a tulajdonságok klaszterekbe rendeződnek. Az eljárás hátránya, hogy kevés résztvevővel tud megvalósulni, és meglehetősen összetett módszer. Felnőttek vizsgálatára alkalmas.¹⁵⁸

Stuhlman és Rattner felnőtt egyetemisták körében vizsgálták (verbális eszközökkel), hogy az istenfogalom antropomorf jellege (melyet emberi és nem-emberi tulajdonságok kérdőívével mértek) korrelál-e a hittartalmak konkrétabb megfogalmazásával. Feltételezésük szerint az ateisták konkrétabban gondolkodnak Istenről mint a teisták (vagyis a magukat nem hívőként azonosítók „nem nőttek ki” gyermekkori istenképüket), de ennek éppen az ellenkezőjét találták.¹⁵⁹

A konkrét-absztrakt dimenziót az istenfogalmon belül korántsem csak az életkor, hanem a vallás és a vallási kultúra is befolyásolja, ahogyan Jensen rámutat: például a már említett David Heller hindu gyermek interjú-alanyai az Istent sokkal inkább szellemi erőként (tehát absztraktabban) írták le mint a keresztények, saját kutatásaiból pedig úgy tűnik, hogy az amerikai evangélikál

¹⁵⁶ POTVIN, 1977, 43-53.o.

¹⁵⁷ HUTSEBAUT; VERHOEVEN, 1995. idézi ROBU, 2013

¹⁵⁸ KUNKEL; COOK; MESHEL; DAUGHTRY; HAUENSTEIN, 1999, 193-202.o.

¹⁵⁹ STUHLMAN; RATTNER, 2018.

felnőttek egy sor vallási hittartalomról konkrétan gondolkodnak mint általában a mainstream protestánsok.¹⁶⁰

De Roos holland óvodások és iskolaelőkészítősök mintáján vizsgálta az istenfogalmat és annak kapcsolatát a szülőkhöz valamint a pedagógushoz való kötődés fényében a korrelációs és a módosított korrelációs hipotézist tesztelve. Ebben a kutatásban is kérdőíveket és a gyerekek kikérdezését használták (istenrajzok kommentárját, storytellinget és nyitott kérdéseket alkalmazva).¹⁶¹

A saját kutatásom módszertanának megválasztásakor az alábbi szempontokat vettem figyelembe:

1. Gyermeket, fiatalokat és felnőtteket is szeretnék vizsgálni, a módszernek gyermekek és felnőttek vizsgálatára is alkalmasnak kell lennie.
2. Szeretném az istenfogalmat (az istenkép verbális részét) is mérni és valamilyen eszközzel megragadni a nem verbális istenképzetet is.
3. Szeretném a hittanóra egyik legfőbb célját, a bibliai történettel való találkozást, ennek hatását is valamilyen módon vizsgálni.
4. Az eljárásnak egyszerűnek kell lennie, mert a covid-19 járványhelyzet miatt nem tudom személyesen felvenni a tesztanyagot, a hitoktatók közvetítését kell igénybe vennem.
5. A doktori program jellege és a járványhelyzet bizonytalansága miatt csak egyszeri felvételre van lehetőség, keresztmetszeti képet fogunk kapni.

Ezen szempontok alapján három módszert választottam ki a vizsgálatához, ebből kettő (az asszociációs teszt és az istenrajz) már szerepeltek az Elővizsgálatban is. A harmadikat, a Levél Istenhez módszert David Heller kutatásából vettem át.

2.3.1. Asszociációs háló teszt bemutatása

Az asszociációs háló tesztet a szociális reprezentációk szerveződésének vizsgálatára fejlesztették ki. Az eljárás során a vizsgálati személyek egy ingerszót kapnak, amelyre szabadon asszociálhatnak, s az asszociált szavakat, kifejezéseket a lapon az ingerszó köré rendezik el írásban. Ezután lehetőségük van arra, hogy az asszociációk felmerülési sorrendjét rögzítsék, a szavakat egymással összekössék, csoportokba rendezzék vagy sorba rendezzék az

¹⁶⁰ JENSEN, 2021, 277-288.o.

¹⁶¹ de ROOS, 2006

asszociátumokat a személyes fontosság szempontjából. Az asszociátumokat +/-0 jelzéssel ellátva a vizsgálati személyek adatot szolgáltatnak azok személyes érzelmi töltetéről is. Ezen jelzések segítségével számíthatjuk ki a polaritás- és neutralitás-indexeket, amelyek az ingerszó iránti attitűdről nyújtanak információt.¹⁶² A 2021 tavaszán zajló vizsgálatban a gyermek vizsgálati személyekre tekintettel a teszt egyszerűsített változatát használtam, amelyben csak az asszociátumok felírása és a polaritás jelölése szerepelt. Az asszociációs teszt ingerszava az ISTEN szó volt, amelyet csupa nagy betűvel (Nyala betűtípussal) egy A/4-es oldal közepére nyomtattam (ld. Függelék 3). A vizsgálati személyek saját asszociációikat kézzel (néhány esetben szövegszerkesztővel) írták fel a papírra és rendezték el az ingerszó körül. Ezután arra kérték őket a hitoktatók, hogy az általuk felírt szavakat jelöljék meg +/-0 jelzésekkel az alapján, hogy az adott szó jó, rossz vagy semleges érzést vált-e ki belőlük. Magát az ingerszót nem kellett jelzéssel ellátni.

2.3.2. Istenrajz módszerének bemutatása

Az istenrajz, illetve bármilyen technikájú istenábrázolás kérdése az egyistenhívő vallásokban teológiai problémát is fölvet. Elképzelhető, hogy az istenábrázolást egyes gyerekek vagy felnőttek teológiai okokra, vagy a bibliai istenábrázolás tilalmára hivatkozva utasítják vissza.¹⁶³ Teológiailag az istenábrázolás az „istenképűség” és a bibliai ábrázolási tilalom közötti félúton található.¹⁶⁴ Luther szerint az emberi szívnek szüksége van a képekre, mivel ha Krisztusról hall, önkéntelenül is egy keresztre feszített ember jelenik meg lelki szemei előtt. Ha nem bűn a szívünkben őrizni Krisztus képét, akkor nem bűn ábrázolni sem.¹⁶⁵ Az ószövetségi képtilalom azt hivatott megakadályozni, hogy az ember – ama természetes vágyától vezéreltetve, hogy lássa Istent – a teremtmények képével cserélje fel a Teremtőt, tehát nem maga az ábrázolás tilos, hanem annak imádata.

A német kutatási területen az ezredforduló óta megnövekedett az érdeklődés a képalkotás folyamata iránt.¹⁶⁶ Az istenrajzokat ezekben az új paradigma által inspirált kutatásokban már nem mint statikus alkotásokat vizsgálják, hanem a művészi tevékenységben jelen lévő gyermek

¹⁶² de ROSA, 2002, 184-186.o.

¹⁶³ Ugyanakkor még a zsidó és muszlim gyerekek vizsgálatakor sem feltétlenül ütköznek a kutatók ebbe az akadályba. Éppen ezeken a rajzokon szembetűnő, hogy a vallásos kontextusnak megfelelően a gyerekek akár szimbolikusan oldják meg az istenség megjelenítését. (Pl. Heller, 1988; Coles, 1990; Güleç, 2021)

¹⁶⁴ HEIMBROCK, 2000, 20.o.

¹⁶⁵ U.o. 18.o.

¹⁶⁶ HEIMBROCK, 2000, 34.o.; WIEDMAIER, 2006;

szubjektivitására, a kreatív alkotó folyamatra, és a gyermek ezzel kapcsolatos reflexióira (amit az ún. gyermekteológia¹⁶⁷ keretei között értelmezhetünk) kerül nagy hangsúly.

Vass Zoltán¹⁶⁸ hangsúlyozza, hogy ha a rajzokat a keletkezési kontextusuktól függetlenül, képzettség nélkül, szubjektíven értelmezzük, fennáll a veszély, hogy olyasmit is beelátunk, belemagyarázunk a képbe, ami többet árul el a képet megfigyelő személy projekciójáról mint a rajzoló belső állapotáról. Röviden ismerteti az SSCA (Seven Step Configuration Analysis), azaz hétlépéses mintázatelemzési módszer egyes szakaszait. Ezen szakaszok közül néhányat (pl. a rajzolás kontextusának vagy a rajzolási folyamatnak az elemzése) a vizsgálat speciális körülményei miatt nem tudtam az elemzés során figyelembe venni, ugyanakkor igyekszem az elemzés során körültekintően eljárni, ez az oka annak, hogy a rajzok elemzésénél annak fenomenológiai leírását (mit látunk a képen?) egészítem ki a saját szubjektív benyomásaim, értelmezéseim betoldásával, hangsúlyozva, hogy ezek nem egzakt kódok, mindazonáltal megalapozhatnak egy későbbi kódolási folyamatot.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy az istenrajzokat az istenképre vonatkozóan nem önmagukban, hanem a többi vizsgálati módszerrel együtt értelmezem. Verbális reflexióként csupán a hittanosok által adott címek szolgálhatnak, azonban nem minden vizsgált gyermek tett eleget a címadási instrukciónak. Mindazonáltal néhány vizsgálati személynél a rajzok tartalmazzak szöveges elemeket is, ezekre kitérek az elemzés során. Az asszociációs teszt és a levél mint verbális kifejezőeszközök árnyalják a rajz alapján nyerhető adatokat.

2.3.3. Levél Istenhez módszerének bemutatása

A harmadik módszert, a Levél Istenhez módszert David Hellertől vettem át, aki a rajzoltatás és félig strukturált interjúk valamint projektív játék mellett a gyerekekkel levelet is íratott Istenhez. Ezek spontán teológiai megnyilvánulásokból állnak és gyakran rendkívül bájos módon tartalmazzák a gyerekek elképzeléseit Istenről. Már Heller vizsgálataiban is feltűnő, hogy a gyerekek gyakran kérdeznak a saját elképzelésük szerinti Istentől a leveleik szövegében. Az én vizsgálatomban azonban fontos különbség, hogy a levelek nem spontán módon, szabadon választott témában fogalmazódtak meg, hanem kifejezetten szerepelt az instrukcióban, hogy az

¹⁶⁷ A gyermekteológia (Kindertheologie) Schweitzer szerint háromféle dolgot is jelenthet: 1. A gyermekektől származó teológia mint a gyermekek saját teológiai reflexiója. 2. Teológia gyermekekkel mint a hitoktató és a tanítványok közös gondolkodása teológiai kérdésekről és 3. Teológia a gyermekekért mint a gyermekek felvilágosítása a teológiai munka által túl az akadémiai teológia pusztá dedukcióján. (idézi WIEDMAIER, 89.o.)

¹⁶⁸ VASS, 2010

olvasott bibliai történetre reagáljanak benne. Feltételeztem, hogy a tanulók leveleiben sok kérdés merül majd fel a történetekkel kapcsolatban.

Három történetet választottam a Szentírás különböző hagyományú rétegeiből, az Ószövetségből, az evangéliumokból és az apostoli iratokból. Ezzel az volt a célom, hogy elkerüljem az „Ószövetség istene” és „Újszövetség istene” leegyszerűsítő szembeállítást. A kiválasztás főbb szempontjai voltak:

1. Szerepeljen benne gyermek/ifjú, akivel a hittanosok könnyen azonosulhatnak.¹⁶⁹
2. A történet ne legyen egyoldalúan és egyértelműen pozitív vagy negatív, hanem alkalmas legyen ambivalens érzések előhívására is.
3. Isten ne jelenjen meg és ne szólaljon meg benne közvetlenül, csak közvetetten (pl. küldött, angyal révén), de az események egyértelműen utaljanak arra, hogy van szerepe a történetben.
4. Valódi, eseményről beszámoló történet legyen, és ne példázat, hogy elkerüljük az értelmezési panelek működtetését (pl. moralizálás, allegorizálás).
5. Legyen viszonylag rövid.
6. Legyen viszonylag különálló történet (ne legyen a történetnek hosszú előzménye vagy utótörténete), de lehetnek benne jobban ismert szereplők.

A három, liturgikai szempont¹⁷⁰ szerint szétválasztott rétegből választottam, az Ószövetségből Izmael és Hágár elűzését (1Móz 21,9-21), ez egyébként az „elohista” elűzéstörténet, ahol bár Isten megengedi Ábrahámnak Hágár elbocsátását, a pusztában mégis megmenti őket, és teljesíti ígéretét, mely szerint Izmaelt is nagy néppé teszi. Az evangéliumok közül azt a történetet, amely a haragra gerjedt Jézust mutatja be a templomtisztítás történetben, ugyanakkor a Máté evangéliuma (Mt 21,12-17) szerinti verzióban a templomban zajló gyógyítás és a gyermekek dicsőítő kórusa is helyet kap. Az apostoli iratok közül pedig azt a történetet, amelyben Pál Jeruzsálem felé tartva Tróászban sokáig tanít, és az ablakból kizuhanva szörnyet haló Eutikhoszt föltámasztja (Apcsel 20,7-12). A történetek szövegeit a Függelékben helyeztem el.

¹⁶⁹ TAMMINEN, 1982, 53.o. Goldman vallásos gondolkodásra vonatkozó kutatásai kapcsán említi azt a kritikát, hogy az általa kiválasztott bibliai történetek a gyerekek számára kevésbé azonosulhatóak voltak.

¹⁷⁰ A katolikus misén és gyakran az evangélikus istentiszteleten is a Szentírás ezen három rétegéből történik felolvasás: egy ószövetségi, egy evangéliumi és egy epistolai (apostoli levélből származó, vagy az Apostolok cselekedeteiből, esetleg Jelenések könyvéből való) textus kerül felolvasásra. EVANGÉLIKUS ISTENTISZTELET Liturgikus könyv, 2007.50.o.

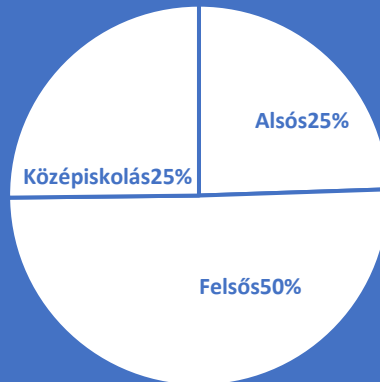
2.4. Toborzás és mintavétel, a minta sajátosságai

A toborzás során az önkijelölés és a személyes megkeresés kombinációját alkalmaztam. A vizsgálathoz az evangélikus hitoktatók levelezőlistáján toboroztam olyan hitoktatókat, akik szívesen részt vennének a kutatásomban (toborzó e-mail szövegét ld. Függelékben), illetve telefonon is megkerestem néhányukat annak érdekében, hogy a mintám minél kiegyensúlyozottabb legyen. A minta nem tekinthető reprezentatívnak a magyarországi evangélikus hitoktatás egészére nézve. Az iskolai hitoktatásban részt vevő tanulók két rétegéből, az evangélikus fenntartású középiskolákból (beleértve a nyolcosztályos gimnáziumban 5-8.évfolyamon tanulókat is) a kötelező hittanra járók, és az állami iskolákban szervezett kötelezően választható hit-és erkölcsan oktatásban részt vevők közül kerültek ki a mintában szereplő tanulók (1-12.évfolyam minden évfolyamát képviselve).

A 2021-es év tavaszán zajlottak a felmérések az önként jelentkező hitoktatók saját tanítványaik körében végezték el a vizsgálatokat pontos instrukciók alapján. Erre a covid-19 világvárossal kapcsolatos biztonsági intézkedések miatt volt szükség, mivel a legtöbb iskolába nem engedtek be külsős kutatót. Sok hitoktató még maga is távolléti oktatás során, mintegy „házi feladatként” adta ki növendékeinek a vizsgálathoz tartozó feladatokat. A hitoktatói közvetítés miatt sajnos a felvétel nem standard és kontrollált körülmények között zajlott. Mindazonáltal az írásbeli instrukciók viszonylagos pontossága miatt az adatokat mégis alkalmasnak találtam az analízisre. A járványhelyzet alakulása miatt az eredetileg jelentkező 21 hitoktatóból mindössze 9 juttatta vissza hozzám a vizsgálati anyagokat.

A 9 hitoktató összesen 153 tanuló vizsgálati anyagait küldte vissza részben vagy egészben. Közülük 4 hitoktató hittanosai az ószövetségi, 2-2 hitoktató tanítványai pedig a kétféle újszövetségi történetet olvasták. A kapott vizsgálati anyagokat anonimizálva kaptam meg, csak a tanulók által választott jeligét láttam. A jeligéből nem mindenhol lehet teljes bizonyossággal megállapítani a vizsgálati személy nemét és életkorát, így a tanároktól kapott adatokra hagyatkozhattam. Közülük azonban nem adta meg mindenki az összes nemre és évfolyamra vonatkozó adatot. A vizsgálati személyek ugyanazt a jeligét használták az összes vizsgálati anyagon, így az egy személyhez tartozó különböző típusú adathordozók (rajz, teszt és levél) összekapcsolhatók, azonban néhány vizsgálati személytől az anyag hiányosan érkezett be (pl. néhány tanuló esetében csak rajz van, többeknél a levél hiányzik).

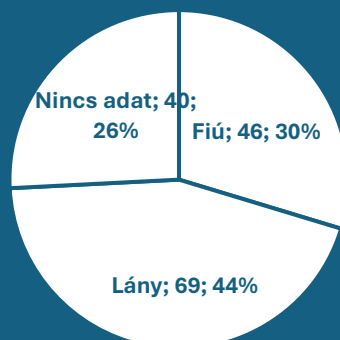
TANULÓK KOROSZTÁLYOS MEGOSZLÁSA

2. ábra: Tanulók korosztályos megoszlása a mintában

Az iskolai csoportok korosztály szerinti megoszlása a következő: 36 alsó tagozatos, 72 felső tagozatos, 36 középkiskolás (néhány tanulónál nem állt rendelkezésre adat). A pontos életkorról nincs adat, de az alábbi életkori határokat vélelmezhetjük a magyar iskolarendszer sajátosságai alapján: alsó tagozat 6-10 év, felső tagozat: 10-14 év, középkiskola: 15-19 év. A nemek aránya kissé a lányok felé tolódik, azonban ez az adat gyakran hiányosan érkezett be, ahogyan a diagramon is látható.

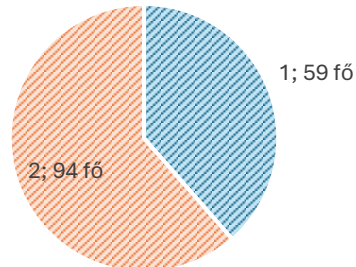
NEMEK ARÁNYA A TANULÓI MINTÁBAN (FŐ ÉS %)

3. ábra: Tanulók nemek szerinti megoszlása

TANULÓK MEGOSZLÁSA HITTAN TÍPUSA SZERINT

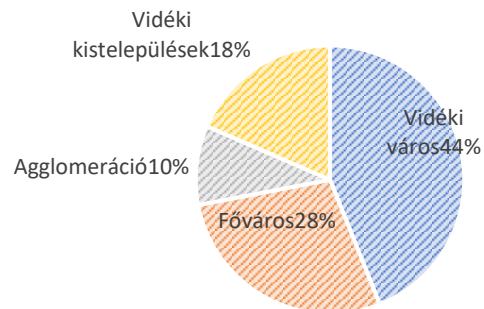
■ Kötelező hittan
 ■ Kötelezően választható hit-és erkölcsstan

4. ábra: Tanulók hittantípus szerinti megoszlása

TANULÓK MEGOSZLÁSA TELEPÜLÉSTÍPUS SZERINT

■ Vidéki város
 ■ Főváros
 ■ Agglomeráció
 ■ Vidéki kistételepülések

5. ábra: Tanulók településtípus szerinti megoszlása

Fejlődési elméletalkotók	Alsó tagozat „kisiskolás”	Felső tagozat „kiskamasz”	Középiskola „nagykamasz”
Erikson	iparkodás vs. kisebbségtudás	identitás vs. konfúzió	
Piaget	konkrét műveletek	formális műveletek	
Kohlberg	prekonvencionális	konvencionális	konvencionális, esetleg posztkonvencionális

Oser és Gmünder	Deus ex machina; do ut des-szakasz	do ut des; deizmus	deizmus; esetleg aprioritás
Fowler	mitikus-literális	szintetizáló-konvencionális	szintetizáló-konvencionális; esetleg individuális-reflektív
Deconchy (Vergote)	attributív fázis	megszemélyesítés fázisa	bensőségessé tétel fázisa
Jálics	Gyermeki hit	Serdülő hit	Serdülő/felnőtt hit

4.. táblázat: A tanulói mintában található korosztályok egyes szakaszelméletek tükrében

2. 5. Adatfeldolgozás módja, tartalomelemzési folyamat bemutatása, kódolás

2.5.1. Kódok meghatározása deduktív úton

Az adatok tartalmának elemzéséhez a deduktív utat választottam. A szakirodalmi adatok alapján olyan tartalom szempontjából releváns kódokat azonosítottam, amelyeket a független kódolók alkalmazhatnak az egyes dokumentumtípusokon. Az alábbi kategóriákat tartalmazta a kódkönyv (a részletes kódkönyvet lásd a Függelékben):

1. A rajzra vonatkozóan:
 - a) figurativitás szempontjából: Nonfiguratív, Szimbolikus, Antropomorf¹⁷¹
 - b) színhasználat szempontjából: Egyszínű, Kétszínű, Színes¹⁷²
2. Az asszociációs tesztre vonatkozóan:
 - a) szófajok¹⁷³ szempontjából: Főnév, Ige, Melléknév, Melléknévi igenév, Számnév, Ki-fejezés
 - b) polaritás¹⁷⁴ szempontjából: Pozitív, Negatív, Semleges (ezt az adatot a vizsgálati személyek adták meg a tesztben asszociátumként +/-/0 jelzéssel, a kódolók csak le-olvasták)

¹⁷¹ A zömmel német istenrajzvizsgálatokban használt két alapvető kategória: az antropomorf és a szimbolikus (pl. BUCHER, 1994) mellé egy harmadikat, a nonfiguratív kódot is bevezettem. Ennek célja az volt, hogy a besorolhatatlan ábrázolások is kódot kaphassanak.

¹⁷² HOLLÓSI, 2007, 344.o. a felhasznált színek számát is kódolta az istenrajzokon.

¹⁷³ A szófajok a fogalom belső dinamikájáról (ige-névszó arány), valamint a konkrét-absztrakt skálán történő elhelyezkedéséről (főnév-melléknév arány) tájékoztathatnak. TAMMINEN, 1991, 102-109.o. szerint az életkor előrehaladtával a tanulók vallásos gondolkodása egyre absztraktabbá válik.

¹⁷⁴ Ezen értékekből számolhatjuk ki a polaritás- és neutralitás-indexeket, amelyek a központi fogalom iránti attitűdről (érzelmi töltetről) adhatnak információt.

3. A levélre vonatkozóan:

- a) hangvétele¹⁷⁵ szempontjából: Baráti, Családias, Hivatalos, Tréfás/ironikus, Egyéb
- b) a bibliai történetre adott reakció szempontjából¹⁷⁶: Nincs reakció, Kérdés/kétely, Elutasítás, Elfogadás

2.5.2. Kódolás folyamata. Kódolók megbízhatósága

A dokumentumokat az Atlas.ti 8.0 számítógépes tartalomelemző program segítségével kódoltuk. A program felületére feltöltve a dokumentumokat a kódolók kézzel társították az egyes idézeteket (szövegrészeket vagy rajz-elemeket) a kódokhoz. A kódolók a dokumentumokat anonimizált formában látták (a jellege és néhány nemre, évfolyamra és/vagy településre vonatkozó adat szerepelhetett a dokumentum nevében).

A kódolás elvégzésére két egyetemi hallgatót kértem fel (mindketten fiatal felnőttek, egyik férfi, másik nő), akik egymástól és a kutatás vezetőjétől függetlenül végezték el az adathalmazon a kódolást (nem látták egymás kódjait, csak a Kódkönyvre hagyatkozhattak).

Krippendorff alapján azt mondhatjuk, hogy a tartalomelemzésben használt legerősebb ugyanakkor életszerű megbízhatósági típus a reprodukálhatóság. A tartalomelemzőnek a kódolási folyamat során azt kell szem előtt tartania, hogy a folyamat bármely későbbi időpontban más kódolókkal megismételhető legyen. Ebben a modellben a minimálisan elvárt kódolói létszám a kettő, és elengedhetetlen követelmény a kódolók függetlensége (vagyis az eljárás során ne egyeztessenek arról, melyik kategóriát fogják alkalmazni). A megbízhatóság mérésére kialakított mutató a Krippendorff α , amely 0 és 1 közé eső szám, és alkalmazható két vagy több kódoló közötti egyetértés kifejezésére ordinális, intervallum, arány- és nominális skálák esetén is.¹⁷⁷ Nominális skálát használtam vizsgáltomban minden kódolási kategóriában, így számomra leginkább alkalmas megbízhatósági mutató a Krippendorff α , amely a vizsgálat esetlegesen megismételt kódolása, illetve akár több kódoló bevonása esetén is használható lesz.

Az általam bevezetett kódkategóriákban az alábbi módon határoztam meg a Krippendorff α -t: a nominális változókat számszerűsítettem: az asszociátumok szófaja, a rajzok színhasználata valamint a levelek hangvétele tekintetében az 1 kód-1 szám megfeleltetést alkalmazva; a figurativitás és a levelekre adott reakció tekintetében pedig dichotómiaként kezelve az adott

¹⁷⁵ A levél hangvétele (megszólítás, tegezés-magázás, elköszönés módja) az istenkép személyességével, az istenkapcsolat státuszával lehet összefüggésben. HELLER, 1988

¹⁷⁶ A történetre adott reakció mind az életkorral, mind a történet jellegével mind az istenfogalom iránti attitűddel összefüggésben lehet.

¹⁷⁷ KESZEI és mtsai, 2019, 61.o.

kód előfordulását/elő nem fordulását a vizsgálati anyagban az adott kódolónál. A KALPHA-értékeket SPSS statisztikai program segítségével számoltam ki.

Az alábbi táblázat tartalmazza az egyes kódkategóriák és kódok Krippendorff α értékeit:

Dokumentumtípus	Kódkategória/kód	Krippendorff α
Asszociációs teszt	Szófaj	0,9004
Istenrajz	Színhasználat	0,9012
Istenrajz	Figurativitás: Antropomorf	0,8263
Istenrajz	Figurativitás: Szimbolikus	0,2201
Istenrajz	Figurativitás: Nonfiguratív	0,6888
Levél Istenhez	Hangvétel	0,5223
Levél Istenhez	Történetre adott reakció: Elfogadás	0,7527
Levél Istenhez	Történetre adott reakció: Elutasítás	0,8126
Levél Istenhez	Történetre adott reakció: Kérdés/kétely	0,5886
Levél Istenhez	Történetre adott reakció: Nincs reakció	0,7971

5. táblázat: Kódok interréter reliabilitása, Krippendorff alfa-értékekben (saját szerkesztés)

Míg a hangvétel vagy a színhasználat tekintetében könnyű volt egyetlen kódot választani az egész dokumentum leírására, a kódolók a figurativitás és a történetre adott reakció tekintetében gyakran alkalmaztak több kódot együtt. Tipikus pl. az antropomorf és a szimbolikus kód együttes használata, különösen az egyik kódoló részesítette ezt előnyben.

A megbízhatóságot megjelenítő Kalpha értékeknél az alábbi határértékeket vettem figyelembe (ezek az általánosan elfogadott határértékek):

Kalphi > 0,8 : erős megbízhatóság

0,67 < Kalphi < 0,8 : feltételes megbízhatóság, óvatos következtetések lehetségesek

Kalphi < 0,67 : nem megfelelő megbízhatóság a kódolásban

Az asszociációs tesztben használt szófaj kategória erős bírálóközi megbízhatósággal rendelkezik. Ugyanakkor nem teljes az egyetértés a két kódoló között, és ennek legfőbb oka, hogy a kódoláskor külön kódként kezeltük a melléknév és melléknévi igenév kategóriákat. Ezeket azonban kódolók nem mindig következetesen kódolták (ugyanazt a szót néha egyszerű melléknévként, máskor melléknévi igenévként azonosították). Ráadásul az 'Isten' ingerszóra adott asszociátumok között vannak olyan szavak, amelyek egyszerre kódolhatók

melléknévként, melléknévi igenévként és főnévként is (ilyen például a teremő és a mindenható szavak, amelyek főnevesülve akár az Isten főnév helyettesítői is lehetnek). Ezeket a szavakat a kódolók saját magukhoz sem mindig következetesen határozták meg. Ugyanakkor a szófajok dominanciájából bátran vonhatunk le következtetéseket.

Az istenrajzok színhasználatának kódjai is megbízhatóan működtek. Bár megjegyzendő, hogy a vizsgálati személyek az istenrajz kompozíciójának különböző elemeit nem feltétlenül kezelték egységesen a színhasználat tekintetében, s ez a kódolóknak is okozott bizonytalanságot. Pl. egyszínű (grafitceruzás) antropomorf alak mellett színes szimbólum esetén a kódoló dilemmája lehetett, hogy az egészet vagy a részleteket kódolja-e.

Az istenrajzok figurativitása kategóriájában már más a helyzet. A leggyakrabban kiosztott kód az antropomorf, s ez megbízhatóan is működött (ennek alighanem az a magyarázata, hogy viszonylag egyszerű eldönteni, hogy egy emberalak vagy annak egy része látható-e a rajzon), azonban nagyon ritkán szerepelnek a kódok önállóan. Leggyakrabban az antropomorf és a szimbolikus kód kapcsolódott, azonban míg az egyik kódoló ezt a kombinációt következetesen és gyakran alkalmazta, ugyanazokat a rajzokat a másik kódoló esetenként kizárólag antropomorf kóddal címkézte. Ez valószínűleg a kódkönyv instrukcióinak eltérő értelmezésén alapszik.

Az Istenhez írott levelek hangvételének kérdésében a kódolók közti egyetértés alig nagyobb a véletlenszerűnél. Itt valószínűleg a Baráti és Családias kódok közötti nem kellően egyértelműsített kódkönyvi különbség lehet a háttérben, de az is előfordult, hogy ugyanazt a levelet az egyik kódoló Hivatalos-ként, a másik Tréfás-ként azonosította. Ezen kódok alapján csak nagyon óvatos következtetéseket vonhatunk le, inkább illusztrációként használhatjuk őket.

A Történetre adott reakció kategóriájában valamennyi kódot szeretném használni az elemzésben, azonban látnunk kell, hogy a Kérdés/kétely kód kevésbé egzakt módon határozható meg. Ennek oka talán maga a kód elnevezése: nem minden kérdés tükröz ugyanis kételyt, illetve a kételkedést kérdés helyett állítással is meg lehet fogalmazni. Ez utóbbi esetekben az Elutasítás és a Kérdés/kétely kód közötti különbség elmosódhat.

2.6. Eredmények bemutatása

2.6.1. Asszociációs teszt eredményeinek bemutatása¹⁷⁸

2.6.1.1. Kvantitatív adatok. Asszociátumok száma, polaritás-index és neutralitás-index értékei.

A vizsgálati személyek összesen több mint 1500 szót/kifejezést asszociáltak. Az asszociátumok számának átlagát és szórását (átlagtól való átlagos eltérését) az alábbi táblázatban foglalom össze korcsoportonként.

Asszociátumok száma	Tanárok (9 fő)	Középiskolások (37 fő)	Felső tagozatosok (72 fő)	Alsó tagozatosok (35 fő)
Átlag	12,2	13,4	10,7	6,2
Szórás	6,4	6,7	5,4	2,6

6. táblázat: Az asszociált szavak átlaga és szórása korcsoportonként

A táblázatból jól látható, hogy nemcsak az asszociátumok számának átlaga, hanem az átlagtól való eltérés mértéke is nőtt az életkorral. A középiskolások adatai a felnőtt mintára hasonlítanak, bár a tanárok mintájának kicsinysége miatt ezt a következtetést óvatosan kell kezelnünk. Az asszociált szavak mennyiségi növekedése az alsó tagozatból a felsőbe lépve tűnik inkább ugrásszerűnek, ahogyan a szórás növekedése is.

$P = (\text{pozitív szavak száma} - \text{negatív szavak száma}) / \text{összes szó száma}$

$N = (\text{semleges szavak száma} - \text{pozitív és negatív szavak számának összege}) / \text{összes szó száma}$

A polaritás- és neutralitás-indexek együttes értelmezése nyújt információt az istenfogalom iránti attitűd jellegére vonatkozóan¹⁷⁹. Minél közelebb esik a polaritás-index (P) a +1-hez, annál pozitívabb, minél közelebb esik a -1-hez, annál negatívabb attitűdről beszélhetünk. A neutralitás-index (N) a fogalom érzelmi telítettségéről informál: minél közelebb esik a +1-hez az érték, érzelmileg annál közömbösebb a fogalom, ha pedig a -1-hez közelít, akkor a fogalom érzelmileg megmozgató a vizsgált személy számára.

2.6.1.1.1. Alsó tagozatosok asszociátumainak polaritása

Az alsó tagozatos vizsgálati személyek közül 31 jelölte az asszociált szavak, kifejezések polaritását is. Több mint felük (18 gyermek, 58%) polaritás-indexe +1, neutralitás-indexe pedig -1, azaz attitűdjük egyoldalúan pozitívnak tekinthető a saját istenfogalmuk iránt. Egyetlen vizsgált gyermek polaritás-indexe sincs a negatív tartományban, 7 gyermeké pedig eléri legalább a 0,5 értéket is. 5 gyermek polaritás-indexe található a 0 és 0,5 közötti tartományban.

¹⁷⁸ Ez a fejezet nagy átfedésben van már megjelent publikációimmal: SEBEN, 2022; SEBEN, 2023a és 2023b

¹⁷⁹ de ROSA, 2002 185-186.o.

A neutralitás-indexek 4 személy kivételével a negatív tartományban vannak, tehát a többség számára érzelmileg telített az istenfogalom.

Név	Assz.száma	P	N
D_nő	6	NP	NP
E_nő	13	1	-1
F_nő	5	1	-1
N_nő	8	0.75	-1
V_ffı	4	0.5	-1
L_nő	10	1	-1
Fe_nő_3	10	1	-1
Ko_ffı_3	4	0.5	0
PR_nő_3	6	0.333	-0.333
Só_nő_4	8	1	-1
B_ffı_3	2	1	-1
GZ_ffı_3	2	0	1
K_ffı_3	4	1	-1
Vi_ffı_4	5	0.8	-0.6
Zs_nő_4	5	0.4	0.2
B.Nxraj	2	1	-1
Cs_ffı	11	0.909	-0.818
J_no	7	0.428	-0.714
L_ffı	4	1	-1
Li_nő	5	0.4	0.2
A h_nő_2	4	1	-1
Bé_ffı_4	6	NP	NP
Du_ffı	6	1	-1
F v_nő_1	5	1	-1
Is_nő_4	8	0.75	-0.5
Iz_nő_4	8	1	-1
J B_ffı_2	6	1	-1
K_nő_1	6	1	-1
kő_ffı_4	10	0.9	-0.8
Macska harap	5	1	-1
Névtelen_2	9	0.444	-0.333
Rókalány	8	NP	NP
R_ffı_1	4	1	-1
Szikla_ffı_4	10	NP	NP
ubortkraft_ffı_2	7	1	-1
Átlag	6,371429		
Szórás	2,668837		

7. táblázat: Alsó tagozatosok asszociátumainak száma, polaritás- és neutralitás-indexe

Az alsós mintában összesen 5 asszociált szóhoz rendeltek negatív jelzést a gyerekek: régimódi, özönvíz, matekóra, pusztítás, létrehozó. A semlegesnek ítélt szavak (22 szó) között található az Ámen (2 említés), Jézus, Atya, szent, Biblia, imádkozás, templom (2 említés), megbocsát,

magára vállaló, kereszt, hála szavakat is.¹⁸⁰ Az összes többi asszociátumot pozitívnak jelölték a gyerekek. Összességében elmondhatjuk, hogy az alsó tagozatosok istenfogalom iránti attitűdje alapvetően pozitív, de az egyoldalúság csak az egyszerű többségre (58%) érvényes, ha az egész alsós mintát tekintjük.

Asszociátum	Gyakoriság
kedves	12
jószívű	8
teremtő	8
segítőkész	7
segít	5

8. táblázat: Az alsó tagozatosok leggyakoribb asszociációi

Az alsósok leggyakrabban említett szava Istennel kapcsolatban a kedves, ezt követi a jószívű, a teremtő, valamint a segítőkész. A magfogalmak tehát mind melléknevek, s ezt még kiegészíti a segít ige.

Diszkusszió

Az alsó tagozatos gyerekek többsége még antropomorf melléknevek segítségével jellemezte az elképzelése szerinti Istent a vizsgálat során. Úgy tűnik, mintha konkrét személyként gondolnának rá, akivel személyes kapcsolatba lehet kerülni, aki meghallgatja az imádságot és segít a bajban. Ugyanakkor már néhányuknál ott találjuk a „teremtő” szót, amely a keresztény dogmatika egyik sarokpontja, az Apostoli Hitvallás első hitágazatának hangsúlyos eleme.

Vergote¹⁸¹ megfogalmazásában az alsósok istenfogalma még az ún. attributív fázisban van, ahol a hitoktatás során elsajátított isteni attribútumokat mondják vissza a növendékek. A teremtő szó kivételével mégis inkább antropomorf jelzőkkel találkoztunk. Valószínűleg - Rizzuto¹⁸² kifejezéseivel élve – ezekben az években találkozunk össze a gyermekek „hónuk alatt hozott kedvenc istene” a „teológusok istenével”.

Jézus (3 említés) és a Biblia (2 említés) az említés gyakoriságát tekintve még a periférián vannak ebben az életkorban. Ez magyarázható részben a kisiskolások gondolkodásbeli sajátosságaival (például Jézus és az /Atya/Isten személye még nem válik el élesen

¹⁸⁰ Ez a lista elgondolkodtató, tekintve, hogy ezek a szavak a keresztény dogmatika és vallásgyakorlat szempontjából központi jelentőségűek. Az is előfordulhat, hogy a gyermekek a fogalommal kapcsolatos értetlenségük, információhiányuk okozta frusztrációra reagálnak úgy, hogy érzelmileg távolítják maguktól, elképzelhető ugyanakkor, hogy valóban nehéz számukra érzelmileg kapcsolódni pl. a templomhoz vagy az imádkozáshoz, mert a családi szocializációjukból már hiányoznak a vallásgyakorlás ezen elemei.

¹⁸¹ VERGOTE, 2001 232.o. Deconchy katolikus fiú növendékekkel végzett vizsgálatai alapján fogalmazza meg Vergote ezt az állítását.

¹⁸² RIZZUTO, 1979. 8.o. valamint 47-48.o.

egymástól)¹⁸³, részben pedig a vallásdidaktikai megfontolásokkal (a Bibliát mint konkrét könyvet és szöveget kevésbé használjuk alsó tagozaton, inkább egyszerűsített szövegű olvasmányokkal dolgozunk).

2.6.1.1.2. Felső tagozatosok asszociátumainak polaritása

Név/jelige	Assz.száma	P	N
Au	8	-0.5	-1,00
Fe2	5	-0.2	-0.2
Fe3	4	0.75	-0.5
INFM	7	0.285	-0.714
D79	5	0.8	-0.6
D80	6	0.333	-1,00
D81	7	1,00	-1,00
D82	12	0.833	-1,00
14112221	5	0.8	-0.6
1866ezer	6	0.5	-0.666
772277	10	0.9	-0.8
q qada	17	0.764	-0.764
Ezüst	24	0.333	-0.666
Anonymus	13	0.461	-0.23
Jn3,16	15	0.933	-0.866
2009/Isten	12	0.75	-0.833
Ember vagyok 257	11	0.272	0.09
9_8	10	-0.1	-0.4
8_8	12	0.666	-0.333
7_8	18	0.666	-0.333
6_8	27	0.518	-0.333
5_8	13	0.846	-0.692
4_8	9	0.555	-0.555
3_8	29	0.275	-0.103
2_8	20	0.45	-0.5
1_8	11	0.545	-0.454
Bogyó_no_5	11	0.181	-0.454
K_no_5	9	0.111	-0.111
L_no_5	10	0.2	-1,00
M_ffı_5	3	1,00	-1,00
I_ffı_6	7	0.285	-0.714
Má_ffı_6	5	0,00	1,00
Mi_ffı_6	8	0.75	-1,00
P_no_6	13	0.23	0.538
J_no_7	9	0.444	-0.777
Hp_no_7	7	1,00	-1,00

¹⁸³ TAMMINEN; VESA; PYYSIAINEN, 1998, 55.o.

Z_ff_i_7	14	0.428	-0.142
Fe_no_8	8	0.375	-0.25
Fe_ff_i_8	7	0,00	-0.714
LJ_no_8	13	-0.384	-0.076
Lu_no_8	22	0.318	-0.181
LZS_ff_i_8	11	0.818	-0.636
R_no_8	10	0.4	0.2
sussusa- moyus_ff_i_8	2	0.5	0,00
Sz_no_8	7	-0.714	-0.428
Toll_no_8	6	-0.333	-0.333
Vaddisznó_ff_i_8	8	0,00	0,00
Zs_no_5	7	1,00	-1,00
V_ff_i_7	16	1,00	-1,00
TM_ff_i_8	14	0.357	-0.285
Tafi_ff_i_7	14	1,00	-1,00
Névtelen_no_6	9	1,00	-1,00
K_no_7	17	0.647	-1,00
G_no_5	7	1,00	-1,00
Fl_no_6	9	0.777	-1,00
Be_ff_i_7	13	0.384	-0.076
Á_ff_i_6	6	0,00	1,00
Zse	7	0.428	-1,00
Zo_ff_i	25	0.64	-0.44
Ti_ff_i	10	0.1	0,00
Sza_no	15	0,00	0.2
Pet_no	10	0.7	-0.4
Bb_ff_i	8	0.25	-0.5
Novella_no_8	8	1,00	-1,00
La_no_8	7	0.714	-0.428
Alvin_5	9		
Á_nő	7	1	-1
Á_ff_i	7	0,285	-0,714
A_nő	10	0,5	0
Já_nő	9	1	-1
Kar_ff_i	8	1	-1
Mát_ff_i	11	0,727	-0,818
Átlag	10,68056		
Szórás	5,432885		

9.táblázat: Felső tagozatosok asszociátumainak száma, polaritás- és neutralitás-indexe

A felső tagozatos mintában 1 fő kivételével mindenki jelölte az általa asszociált szavak érzelmi töltetét. 72 főből összesen 12-en vannak (17%), akik +1 polaritás-index mellett -1-es neutralitás-indexszel rendelkeznek (azaz kizárólag pozitívan jelölt szavakat asszociáltak), tehát istenfogalom iránti attitűdjük egyoldalúan pozitívnak tekinthető. 6 fő (8%) polaritás-indexe a negatív tartományban van, neutralitás-indexük is negatív, vagy 0 közeli érték, ami arra utal,

hogy valóban a negatív asszociátumok relatív dominanciája jellemzi a tesztjüket. 5 fő (7%) polaritás-indexe lett 0, azonban nagyon különböző neutralitás-index értékkel párosulva, amelyek az alábbi táblázatban követhetők. Az Má_ff_i_6 és Á_ff_i_6 személy istenfogalma tekinthető egyoldalúan semlegesnek, a három másik vizsgálati személy vegyesen értékelte asszociátumait: Fe_ff_i_8-nál inkább a negatív, a Vaddisznó_ff_i_8 és Sza_no személynél inkább a semleges fogalmak domináltak.

Személy sorszáma	Polaritás-index (P)	Neutralitás-index (N)
Má_ff_i_6	0,00	1,00
Fe_ff_i_8	0,00	-0,714
Vaddisznó_ff_i_8	0,00	0,00
Á_ff_i_6	0,00	1,00
Sza_no	0,00	0,2

10.táblázat: A 0 polaritás-indexszel rendelkező vizsgálati személyek neutralitás-indexei a felső tagozatos mintában

A felső tagozatosok mintájában összesen 99 negatívnak értékelt asszociátumot találunk, ezek többsége egyedi asszociáció. Leggyakrabban említett negatív fogalom a halál (8), többször előfordul még a büntetés (4), az özönvíz/vízözön (4) és keresztrefeszítés/keresztthalál (3), valamint a pokol (3). Az ördög és sátán szavak együtt szintén elértek 3 említést. A rossz(aság) és rossz döntések együttes előfordulása (4) azonban már meghaladja ezt a számot. 188 asszociátumot jelöltek semlegesnek a felsős vizsgálati személyek, amelyek zöme szintén egyedi asszociáció, feltűnően gyakoriak köztük azonban a különféle bibliai szereplők és helyszínek.

A felső tagozatosok körében a szeretet (24) a leggyakrabban említett szó Istennel kapcsolatban, minden említőtől pozitív jelölést kapott, egy kivétellel, aki nem jelölt polaritást. Jézus 21 asszociálójától kapott pozitív címkét, 2 alkalommal semleges. A Biblia 11 pozitív, 6 semleges és 1 negatív címkét kapott. A templom szót 9 alkalommal pozitív, 2 alkalommal semleges, 2-szer pedig negatív címkével találjuk.

Diszkusszió

A negatív asszociátumok gyakorisága jelentősen megnőtt a korcsoportos ugrással, ezzel párhuzamosan visszaszorult az egyoldalúan pozitív attitűd az istenfogalom irányába. A félperifériás fogalmak között találjuk a halál (felsősök körében egységesen) negatívan megítélt jelenségét, ami jelentősen tolja negatív irányba az attitűdöket, mégis inkább úgy tűnik, hogy a negatív istenfogalom egyéni élmények hatására, illetve a diákok ezekre az élményekre adott reakcióinak összjátékából alakulhat ki. A semlegesnek megítélt szavak száma is többszöröse (több mint nyolcszorosa) az alsó tagozatban előforduló semleges asszociátumok számának, miközben a minta nagysága csupán kétszerese az alsós mintának. Ez arra utalhat, hogy az érzelmi távolítás is egyre inkább jellemzi a felső tagozatosokat az istenfogalommal kapcsolatban.

Vergote¹⁸⁴ Deonchy nyomán a megszemélyesítés fázisának nevezi a 11-14 éves korosztály istenfogalmának fejlődési szintjét. Számukra, úgy tűnik, kiemelkedően fontos Jézus személye, akin keresztül az Isten megfoghatóvá, követhetővé és szerethetővé válik. Ugyanakkor a fogalom absztrahálódását is megfigyelhetjük, hiszen a melléknevekhez képest túlsúlyba kerültek a főnevek. Figyelemre méltó, hogy a vallásgyakorlás klasszikus kellékei (Biblia, templom) már kevésbé pozitívak, a konvencionalitástól távolodva, a szubjektív hitgyakorlás felé közeledhetnek a gyerekek ebben az életkorban.

2.6.1.1.3. Középkorok asszociátumainak polaritása

	Asszociátumok száma	Polaritás-index	Neutralitás-index
Gojo	8	0.375	-0.75
Ba_ffi	25	0.8	-0.76
21012	9	0.111	-0.555
Gy_ffi_2020	16	0.5	-0.25
Andax01	17	0.058	-0.764
B p	18	-0.111	-0.444
313656	25	0.6	-0.68
Csicsi1113	16	0.687	-0.625
csx0605	11	0.636	-0.272
polip25	20	0.95	-0.9
Alma the Bee	17	0.117	-0.411
F_nő_9	25	0.52	-0.2
fv1	9	0.333	-0.111
E_nő_9	25	0.52	-0.2
D84	9	0.222	-0.777
D85	6	0.333	-0.333
D86	7	0.142	-0.142
D87	4	NP	NP
A_nő D357	4	0,00	0,00
B_nő	9	0,00	-0.333
H_nő	17	1,00	-1,00
K_nő	14	0.857	-0.714
L_nő	8	0.375	-0.25
N_nő	14	0.714	-0.714
P_nő	16	0.5	-0.5
R_nő	10	0.4	0.2
Zs_nő	8	0.25	-0.25
A_nőD385_12	14	0,00	-0.428
E_nő_12	11	0.454	-1,00
H_nő_12	21	0.904	-0.809
L_nő_12	31	0.258	-0.548

¹⁸⁴ VERGOTE, 2001 232.o.

N_nő_12	12	1,00	-1,00
P_nő_11	12	1,00	-1,00
T_nő_11	10	0,00	-0,2
V_nő_11	8	1,00	-1,00
Átlag	12,88235294		
Szórás	6,702815162		

11.táblázat: A középiskolások asszociátumainak száma, polaritás- és neutralitás-indexe

A középiskolás mintában 4 fő (11,11%) rendelkezik +1 értékű polaritás-index mellett -1 értékű neutralitás-indexszel, ami azt jelenti, hogy tovább csökkent az egyoldalúan pozitív istenfogalommal rendelkezők aránya ebben a korcsoportban. Csak 1 személy polaritás-indexe van a negatív tartományban, de az ő értéke is 0 közeli (-0,11). A neutralitás-indexe viszont 2 kivétellel (0 és 0,2) mindekinél a negatív tartományban van (még 1 személy kivétel, aki nem jelölte a szavak polaritását). Mindez arra utal, hogy az istenfogalom ebben a középiskolás mintában érzelmileg megmozgató, és alapvetően pozitív fogalom, viszont ez a pozitivitás több esetben árnyalt semleges és negatív fogalmakkal kapcsolódva. Az az 5 személy, akinek polaritás-indexe 0, vagy kisebb ennél, vegyesen asszociált számára pozitív, negatív és semleges szavakat is.

A középiskolások összesen 65 szót értékelték negatívan. A negatívan értékelt asszociátumokon belül a halál szót említették leggyakrabban (5 negatív említés), megemlíthető még a bűn (4) és az ítélet (3), de a szavak és kifejezések többsége egyedi asszociáció. Feltűnő köztük azonban a hatalmi téma viszonylag gyakori előfordulása. Az ördög és a pokol együtt értek el 2 említést.

111 asszociátum kapott a középiskolás vizsgálati személyektől semleges értékelést, többségük egyedi asszociáció. Feltűnő köztük az egyház megtapasztalható intézményes jellegével és a vallásgyakorlással összefüggő szavak túlsúlya. A Biblia (9 említésből 5 semlegesén értékelt) és Jézus (6 említésből 2 semleges) is aránylag sok semleges értékelést kapott. Figyelemreméltó a halál (9 említésből 4 semleges és 5 negatív) szó gyakori semleges jelölése.

A középiskolás mintában összességében leggyakrabban említett fogalom a hit (17 említés, de az egyik személy tesztjében a szó kétszer szerepel, tehát összesen 16 személy említette, a minta 44,4%-a), megítélése dominánsan pozitív (14 említés), 2 alkalommal kapott semleges, 1 alkalommal negatív jelölést. A szeretet szót már kevesebben, 12-en (a minta 1/3-a) asszociálták. A szeretet megítélése egységesen pozitív a mintában. Dobogós helyet ért el az említés gyakoriságát tekintve az élet (10 egységesen pozitív említés, a minta 27,77%-a) szó is.

A Biblia (9) és Jézus (6) szavak gyakoriságukat tekintve visszaszorultak a középmezőnybe a középiskolások körében, s pozitív megítélésük is valamelyest csökkent. A félperifériás

kapcsolódó fogalmak között találjuk a hatalom (6 említésből 2 pozitív, 2 semleges, 1 negatív, 1 nem jelölt) és a mindenható (6 említésből 2 pozitív /ugyanaz a személy írta kétszer/, 3 semleges, 1 negatív) enyhén ambivalens szavakat. A remény szó 6 alkalommal került említésre, 5 pozitív és 1 semleges jelöléssel. A béke (5 pozitív említés) és a kegyelem (4 pozitív említés) ugyan egységesen pozitív, de már perifériás asszociációknak tekinthetők.

Diszkusszió

A Biblia iránti növekvő közömbösség (amely azt is takarhatja, hogy a nagykasasok számára nehezen kezelhető jelenségről van szó), és a Jézus iránti pozitív attitűd mérséklődése figyelhető meg a felső tagozatos almintához képest. Hogyan magyarázhatjuk a halál szó viszonylag gyakori semleges jelölését? Utalhat a középiskolások halállal kapcsolatos szorongására, amelyet azonban elhárítás révén nem engednek a maguk számára tudatosulni.

Vergote¹⁸⁵ a bensőségessé tétel fázisának nevezi az istenfogalom fejlődésének e szakaszát. A korábbi, másoktól átvett nézeteket és képeket szintetizáló szakasz után az istenfogalom szubjektív elemei kerülnek előtérbe. Fowler¹⁸⁶ pedig az individuális-reflektív szakaszként nevezi meg a hitfeljődésnek azt a fázisát, amely leghamarabb a pubertás végén kezdődik és a fiatal felnőttkort kíséri végig. Demitologozáló hajlam és az intézményes vallásos keretekkel szembeni távolságtartás jellemzi ezeket az embereket. E vizsgálat eredményei alapján úgy tűnik, hogy a felső tagozatosok többsége még a szintetizáló-konvencionális szakaszban, míg a középiskolások egy jelentős része már az individuális-reflektív szakaszban tarthat.

2.6.1.1.4. A hitoktatók és növendékeik istenfogalmának közös pontjai

Az alábbiakban az egy hitoktatóhoz tartozó hittanosok csoportjainak leggyakoribb asszociációit mutatom be. Csak azokat soroltam fel, ahol a csoportban¹⁸⁷ legalább 3 említést elért az adott asszociáció, a sorrend a leggyakoribbtól a legkevésbé gyakori felé vezet. Félkövérrrel emeltem ki azokat az asszociátumokat, amelyek a hitoktató tesztjében is előfordultak.

1. 9. és 10. évfolyam, Budapest, evangélikus gimnázium csoportok: hit, szeretet, élet, Biblia, Jézus (a hitoktató inkább mellékneveket asszociált)
2. 5. és 11. évfolyamosok, vidéki evangélikus gimnázium csoportok: hatalom, hit, halál, kegyelem (a hitoktató inkább mellékneveket asszociált)

¹⁸⁵ VERGOTE, 2001

¹⁸⁶ idézi KISSNÉ, 2013, 411.o.

¹⁸⁷ Nem formális csoportról beszélünk, hiszen csak a közös hitoktató személye köti össze a tagokat, ezek a tanulói populációk különböző hittancsoportokhoz tartozhatnak a valóságban.

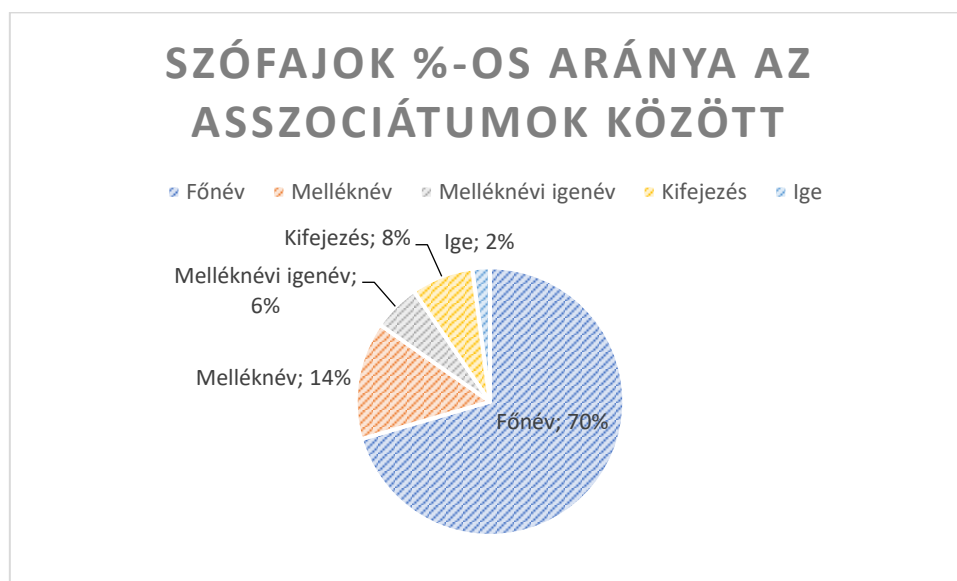
3. 11. és 12. évfolyamosok, vidéki evangélikus szakgimnázium csoportjai: hit, szeretet, élet, **béke** + remény, biztonság, bizalom, halál, erő, ismeretlen (a hitoktató asszociációi között a béke jelenik meg a közös mintában jobban)
4. 5. és 8. évfolyam, Budapest, evangélikus gimnázium csoportjai: Jézus, szeretet, Biblia, teremtés, **gondoskodás**, mennyország, élet, Szentlélek (a hitoktató gondoskodás asszociációja enyhén gyakoribb a csoportban)
5. 3.4.5.6.7.8. évfolyamos kv. hittan vidéki kis létszámú csoportok: **Biblia, templom**, Jézus, halál, árvíz, állatok, kedvesség, teremtő, **mindenható**, istentisztelet (a templom, Biblia, mindenható szavak a hitoktató asszociációiban is szerepelnek)
6. 3.4.5.6.7.8. évfolyam kv. hittan, Budapest: **szeretet, Jézus**, kedves, Föld, jó, **Biblia**, teremtő (szeretet, Jézus, Biblia a hitoktató szavai között)
7. 3.4.5.6.7.8. évfolyam, kv. hittan, agglomeráció: **szeretet**, templom, teremtő, **Szentlélek**, teremtés, mennyország, Jézus (ho: Lélek, szeretet)
8. 3.4.5.6.7.8. évfolyam, kv. hittan, vidék: okos, kedves, segítőkész, jószívű, bölcs, élet, vigyáz, **teremtő, Jézus** (hitoktató: teremtő, Jézus Krisztus)
9. 1.2.3.4.5.6.7.8. évfolyam, vidék: kedves, **szeretet**, jószívű, segít, segítőkész, teremtő, kitartó, **erős** (hitoktató: erős, szeretet)

Diszkusszió

A minta viszonylagos kicsinysége miatt óvatosnak kell lennünk, de mintha a kötelezően választható hittanon a hitoktatók istenfogalma és a hittanosok istenfogalma között könnyebb lenne közös pontokat találni. Úgy tűnik, hogy a korosztály jobban jelzi előre az istenfogalom tartalmi jellegzetességeit, mint a hitoktató istenfogalmának tartalma. A mindenható, béke, Szentlélek és erős szavaknál gondolhatunk arra, hogy a hitoktató szóhasználatában ezek a fogalmak gyakrabban jelenhetnek meg, és így a tanár verbális megnyilvánulásából került be a csoport fogalmai közé, de ez a gyakoriság sohasem akkora, hogy a szociális reprezentáció magját befolyásolni tudja. Egyetlen kivétel a szeretet, amely a leggyakoribb asszociátum a teljes mintát tekintve, és természetesen néhány hitoktató is asszociálta. A hitoktató és a hittanosok teológiai diskurzusának elemzéséhez további vizsgálatokra lenne szükség, pl. videóra vett hittanórai diskurzusok tartalomelemzése révén többet tudnánk mondani arról a folyamatról, hogy a hitoktató istenfogalma miként befolyásolja a tanítványai istenfogalmát, ugyanakkor nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a megfigyelés önmagában is befolyásolhatja a megfigyelt folyamatot.

2.6.1.2. Szófajok az asszociációs tesztben

A teljes mintát¹⁸⁸ tekintve az asszociált szavak kb. 2/3-a főnév, kb. 1/3-a melléknév vagy melléknévi igenév, a többi szófajon nagyon kevés asszociátum osztozik. A főnév-melléknév arány változik az életkor előrehaladtával (idősebb korcsoportokban a főnév szófajú asszociátum a gyakoribb), ugyanakkor elmondható, hogy ha egy egyén főnéven kívül más szófajt (is) asszociált, akkor gyakran ugyanabban a szófajban folytatta az asszociálást (ha már előfordult nála egy ige vagy melléknév, akkor nagyobb valószínűséggel asszociált további igéket vagy melléknéveket). A főnév-dominanciának több oka is lehet. Egyrészt a vizsgálat egy főnév szófajú központi fogalomra (ingerszóra) kérte az asszociációkat, s a képzettárstás könnyebben jön létre azonos szófajú szavak, jelen esetben főnevek között. Másrészt a fogalmi szerveződés absztrakt volta a főnevek előfordulásának kedvez. Erre utalhat, hogy a főnevek között sok igéből és melléknévből képzett szó fordul elő. A formális műveletek szakaszában járó gyermekek egyszerűen elvonatkoztattak Isten konkrét tulajdonságaitól vagy cselekvésétől és általános fogalomként kapcsolták hozzá az adott szót (pl. megbocsátás vs. megbocsát/megbocsátó; jóság vs. jó; szeretet vs. szeret).

6. ábra: Egyes szófajok előfordulásai aránya az asszociátumok között

Melléknévi igenevekre példák: teremtő, gondviselő, szerető, mindenható, mindentudó, alárendelt, ítélelhozó, áldozathozó, megbocsátó, megértő, üdvözítő, büntető, kitalált, megkérdőjelezhető, alkotó, gondoskodó, odaadó, védelmezőm, félelmet keltő, igazmondó, áldozó, önfeláldozó, segítő, adó, uralkodó, megmentő, hálaadó, biztató, adakozó, gyógyító, ajándékadó, magára vállaló, mindenthalló, kitartó, bűnbocsájtó, cselekedő, fenntartó, tanító, reményadó, pusztító, szembesítő), Igékre példák: segít, nem haragszik, megbocsát, figyel

¹⁸⁸ A tanulók és a hitoktatók mintájának teljességét értve.

minket, kísér és vezet, véd, elveszi a szeretteinket, életet adott, nem értem, szeret, imádkozik, vigasztal, meghallgat, megkegyelmez, elfogad, örül, törődik.

A főnév-melléknév-melléknévi igenév tekintetében néhány alkalommal nem volt egyetértés a két kódoló között. Ennek legfőbb oka, hogy vannak olyan szavak az asszociációk között, amelyek kontextustól, írásmódtól függően többféle szófajhoz is tartozhatnak, (pl. mindenható, teremtő) egyszerre lehet melléknévként, melléknévi igenévként vagy főnévként kódolni, és ebben a kódolók még saját korábbi választásaikhoz képest sem voltak következetesek. Ez azonban a mintavétel módjából következett, nem a kódolók megbízhatatlanságát bizonyítja.

2.6.2.1. Szófajjal kapcsolatos sajátosságok korosztályonként

Az alsó tagozatosok elsősorban mellékneveket és melléknévi igeneveket asszociáltak. Sok az ige és a kifejezés is, amelyben konkrétumokat fogalmaznak meg Istennel kapcsolatban (pl. segít, ha baj van). Az alsós mintában 9 olyan gyermek van, akik elsősorban vagy kizárólag főneveket asszociáltak, ők valamennyien 3-4. osztályosok. Vélhetően náluk már előrehaladottabb az istenfogalom absztrahálódása. A melléknévi igenevek közül kiemelném a teremtő szót, amely már az intézményi vallásos szocializáció termékének tűnik, és 9 gyermek asszociálta (egyikük „a világ megteremtője” kifejezésben). Ez a szó nagy valószínűséggel az iskolai hitoktatás sajátos témaköréből került bele a kisiskolások istenfogalmába, hiszen a monoteista istenfogalom egy sarkalatos pontjáról van szó. Elkezdődött tehát náluk az a folyamat, amelynek során – Rizzuto kifejezéseivel élve – a gyerekek „hána alatt hozott kedvenc isten” találkozik „a teológusok istenével”, és közös fejlődés veszi kezdetét. A domináns asszociátumok között azonban inkább antropomorf mellékneveket találunk: kedves, jószívű, segítőkész.

A felső tagozatosoknál megfordul az arány, azok kerülnek kisebbségbe, akik elsősorban mellékneveket/melléknévi igeneveket asszociáltak, és azok többségbe, akik kizárólag vagy elsősorban főneveket. A melléknévi igenevek közül a teremtő még mindig hangsúlyos (10 gyermek asszociálta), de már nem annyira, mint az alsósoknál. A mindenhatót viszont már 5 gyermek asszociálta, míg az alsósoknál csak 2. A teremtő és a mindenható szavak azért is izgalmasak, mert az Apostoli Hitvallás is ezekkel az isteni tulajdonságokkal kezdődik, valamint azért is, mert ezeket a tulajdonságokat érheti kihívás a gyerekek bővülő természettudományos ismereteinek és filozófiai gondolkodásának oldaláról.

A középiskolások közül hatan asszociálták a mindenható szót, 2 pozitív, 3 semleges és 1 negatív jelzéssel. A teremtő szó viszont visszaszorult, csak 3-an említették. A középiskolás mintában 7 fiatal van, akinél legalább 50% a melléknevek vagy melléknévi igenevek aránya, a többiek elsősorban vagy kizárólag főneveket írtak.

2.6.2. Istenrajzok adatainak bemutatása

Christoph Wulf¹⁸⁹ tanulmányában három olyan funkcióját különíti el a képeknek, amelyek a kultúrtudományban előfordulnak: 1. mágikus megjelenítés, 2. mimetikus reprezentáció és 3. technikai szimuláció. A vizsgálati személyek által készített istenrajzok leginkább a 2. kategóriába tartoznak, hiszen nem bálványok készültek, amelyek vallási céllal kívánják megjeleníteni az istenit, hanem olyan ábrázolások, amelyek a személy belső világából igyekeznek feltárni valamit – jelen esetben az istenelképzelést.

Az istenábrázolás egyik izgalmas kérdése, hogy megtagadta-e valaki az istenrajz elkészítését, és ha igen, akkor milyen indokkal? Hivatkozott-e bárki a bibliai istenábrázolási tilalomra?

Ebben a mintában két olyan tanuló szerepel, aki kifejezetten visszautasította az istenábrázolást, mindketten középiskolások. Baltazár indoklása: „Én így képzelem el Istent” és egy üres lapot hagyott, ami úgy is értelmezhető, hogy nem tartja lehetségesnek az Isten ábrázolását, vagy az üres lap mint szimbólum valamilyen szempontból mégis kifejezi az ő istenképét. K. (művészeti szakgimnáziumos tanuló) így indokolt: „Ő az egyetlen, akiről nem tudok képet alkotni”, ami egy művészeti iskolába járó diáktól az ábrázolás kvázi lehetetlen voltára utal. Első körben az egyik hittantanár is vissza akarta utasítani a rajz elkészítését, de ő személyes rajzkészségi hiányosságaira hivatkozott, végül mégis készített egy egyszerű vonalrajzot. Kifejezetten a bibliai képtilalomra történő hivatkozással ebben a mintában nem találkoztunk, ugyanakkor vannak vizsgálati személyek, akik valamilyen általam ismeretlen okból mégsem készítettek rajzot.

Korábbi német vizsgálatokban is előfordult az istenábrázolás lehetetlenségére történő utalás¹⁹⁰, ami azt mutatja, hogy már egészen kis gyermekek is tisztában vannak azzal, hogy rajzuk nem magát Istent, hanem a saját Istenről alkotott belső képüket jeleníti meg.

A rajzok fejlődéslélektani sajátosságait vizsgálva arra is választ kaphatunk, vajon a vizsgálati személy életkorának, intellektuális szintjének megfelelően hozza-e létre az istenábrázolást?

¹⁸⁹ WULF, 2000, 43.o.

¹⁹⁰ Ahogyan Martin SCHREINER és Rahel THOMAS tanulmányukban egy 9 éves kisfiú megjegyezte: „Az ember nem is tudhatja, igazából hogy néz ki [Isten]!” SCHREINER/THOMAS, 2000, 159.o.

Feuer Mária¹⁹¹ felosztása alapján a vizsgálati mintánk az alábbi rajzfejlődéssel kapcsolatos korcsoportokba sorolható:

1. Képzetszerű rajzolás vagy intellektuális realizmus (6-10 éves kor)
2. Jelenségszerű ábrázolás vagy szemléleti realizmus (10-15 éves kor)
3. Felnőtt művészi ábrázolás (jellemző fok, individualitás) vagy visszaesés kb. 8-10 éves szintre (15 éves kor felett)

Az első szakaszban, egyszerűsített, de érzékletes megfogalmazásban: „A gyermek nem azt rajzolja, amit lát, hanem amit tud.”¹⁹² Például akkor is rárajzolja a bögrére a fület, vagy a házra a kéményt, ha az nem látszik, mert a vizuális séma uralja az ábrázolásmódot (egyes kutatók sémafázisnak is nevezik). Ebben a fázisban a gyerekeket a fantáziájuk irányítja, és szívesen rajzolnak olyasmit is, amit nem lehet látni, csak elképzelni (pl. Istent, az angyalokat, a mennyet). A rajzokon ugyanakkor erős lehet az a jelenség, amit Freeman¹⁹³ „canonicity effect”-nek, kanonikalitás hatásnak nevez. Ezt a hatást a jelen vizsgálatban előforduló istenrajzokon is megfigyelhetjük, ahogyan a gyermekek az „istensémát” mozgósítják (pl. szakáll, felhő, trón, angyalkíséret). Az iskoláskor kezdetén az emberrajz még kezdetleges, ún. „fejláb” figura (de ha rákérdezzük, a gyermek általában jóval több testrészt megnevez, mint amennyit ábrázol)¹⁹⁴. Az alsó tagozatban ez teljes emberré alakul, és rögzülnek a vizuális szimbólumok vagy sémák (pl. ház, fa, virág). A rajzokat archaikus világvégkép uralja¹⁹⁵, a fent és a lent polaritása (égvonal és talajvonal) határozza meg a figurák elhelyezkedését. 9-10 éves kor körül kezdődik a realizmus igényével készített rajzok korszaka, s ezzel párhuzamosan megnő a rajzolás miatti kudarc élményének valószínűsége is. A kompozíció ugyanakkor háttérbe szorul, az ábrázolás pontossága kerül előtérbe. A perspektívaábrázolás is ebben a szakaszban kezdődik, ugyanakkor a gyerekek egy része továbbra is két dimenziósan ábrázol.

A serdülőkorba érve a rajzolás jóval ritkábbá válik, aminek lehetséges magyarázata, hogy a fiatalok a rajzolást gyerekes dolognak tartják.¹⁹⁶ Egy másik megközelítés szerint a rajzolással kapcsolatos túlzott elvárások, a bátorítás hiánya és az inkompetencia megélése vonja el a serdülőket a rajzolástól. Ugyanakkor néhány rajzi műfaj, pl. a graffiti, a karikatúra vagy a

¹⁹¹ FEUER, 2000

¹⁹² Luquet tézisét idézi BUCHER, 2000,55.o.

¹⁹³ ui. 58.o.

¹⁹⁴ MALCHIODI, 2003, 62.o.

¹⁹⁵ BUCHER, 2000, 62.o.

¹⁹⁶ BUCHER, 2000, 67.o.

manga/anime világa, a képregények vizuális kifejezésmódja közel kerülhet ehhez a korosztályhoz is, és ha elkérjük a füzetüket, amelybe órán „csak úgy firkálgatnak”, rábukkanhatunk ezekre a művekre. Azt is mondhatjuk, hogy a fiatalok kevésbé realisták vagy impresszionisták a rajzaikban, inkább expresszionisták.¹⁹⁷

A művészi fokkal kapcsolatban meg kell említenünk, hogy sok serdülő és felnőtt sohasem jut el erre a szintre a kompetencia vagy a biztatás hiányában, illetve ha iskolai körülmények között meg is tanulnak bizonyos technikákat (pl. perspektíva-ábrázolás), spontán rajzkészségükben visszaeshetnek a kb. 10 éves kori szintre. A vizsgálati mintában azonban jónéhány serdülő rajza művészi fokon készült el (művészeti szakgimnázium tanulói), és ezek a művek ennek megfelelően nagyon impresszívek, sajátos betekintést engednek egy olyan világba, amelyben egy ifjú művész saját belső világán átszűri a hittartalmakat és hitélményeket.

2.6.2.1. Színhasználat és összefüggései – életkori és nemi különbségek

A színhasználat tekintetében három kategória szerint kódoltuk a rajzokat: egyszínű (jellemzően grafitceruza vagy tollrajz), kétszínű és színes (legalább három szín használata esetén). Az alsó tagozatosok többsége színes rajzot készített (22), ezt követi az egyszínű (9) és kétszínű (3) rajzok száma. A felső tagozatosok körében az egyszínű (34) rajz volt a leggyakoribb, ezt követi a színes (27), és a kétszínű (10) valamint 7 olyan rajz, amit szintén kétszínűként kódolhatunk, de a kódolók nem jelölték. A középiskolások többsége (16) szintén egyszínű rajzot készített, 9 személy rajza lett színes (+2-nél nehezen eldönthető, hogy színes vagy egyszínű). 7 középiskolás rajzot kódoltunk kétszínűnek.

Színhasználat tekintetében nem az egyes színekre vagy színcsoportokra fókuszáltunk, bár ezeknek is lehet jelentősége, viszont a színek érzelmi jelentőségére nézve egyrészt szubjektív ítéletünkre, másrészt kulturális sémákra hagyatkozhatnánk (pl. hideg-meleg színek használata, egyes színek nemekhez kötése, vagy művészettörténeti tradíciók). Az egyes színek személyes érzelmi jelentőségére nézve a rajzok készítőit volna jó megkérdezni, erre azonban e vizsgálat során nem volt lehetőség.

A két nem között nincs szignifikáns különbség a színhasználatban ebben a mintában, de más vizsgálatok találtak nemi különbségeket (pl. Hóllósi Cecília vizsgálatában a lányok több színt használtak az istenrajz elkészítéséhez mint a fiúk)¹⁹⁸. A kor előrehaladtával a színek szerepe

¹⁹⁷ BUCHER, 2000, 68.o.

¹⁹⁸ HOLLÓSI, 2007, 345.o.

mintha visszaszorulna a rajzon és a gyerekek a formák kidolgozása felé fordulnak, ez azonban nem specifikus jelenség az istenrajzokra nézve, hanem általános megfigyelés.¹⁹⁹

2.6.2.2. Figuratívitas: antropomorf, szimbolikus és nonfiguratív

Mint arra már utaltam, az antropomorf-szimbolikus szembeállítást korábbi vizsgálatok alapján már érték bírálatok (pl. Stephanie Klein, Anna-Katharina Szagun). Vizsgálatomban a kódolást kiegészítette egy harmadik lehetőség is, a nonfiguratív (amely tehát nem tartalmaz jól kivehető alakot, amelyet szimbólumként vagy emberalakként lehetne értelmezni). A kódolók számára lehetőség volt egy rajzot többféle kóddal is ellátni. Ezzel az esetek többségében éltek is, azonban a két kódoló között eltérés volt az antropomorf-szimbolikus kódok összekapcsolásában. Egyikük szívesen kapcsolta össze ezt a két kódot minden alkalommal, amikor az emberalak mellett valami mást is látott, amit akár szimbólumként is értelmezhetünk (pl. felhő, bot), míg a másik kódoló több ilyen alkalommal az antropomorf kód javára döntött, és az adott ábrát inkább az emberalak valamiféle eszközének-attribútumának tekintette mint önálló szimbólumnak. Ezért azokat a rajzokat, amelyek bármelyik kódolótól is kaptak szimbolikus kódot, újra átvizsgáltam, hogy eldönthessem, valóban szimbolikusnak tekinthető-e az adott kép.

2.6.2.2.1. Nonfiguratív kód a rajzokon

A nonfiguratív kód összesen 23 alkalommal fordult elő. Egy kivétellel (egy 3.osztályos fiú rajza) valamennyi nonfiguratív kódot középiskolások vagy felnőttek (tanárok) rajzára adták a kódolók. Az alábbi öt esetben volt egyetértés a két kódoló között a nonfiguratív kód alkalmazásában:

D87 dokumentum (középiskolás férfi, vidéki evangélikus gimnázium): sárga színnel besatírozott lap

D231 dokumentum (3.osztályos fiú, vidéki, kötelezően választható hittan): kék színű, hullámszerű vonalfirkák

¹⁹⁹ „Általában úgy tűnik, hogy amikor a gyermekek figyelni kezdenek az egyre több részletre, a rajzaikon jobban kedvelik a monokromatikus színsémákat. Néhány gyermek azért is jobban szereti a ceruzát, mert az emberrajz nehéz, és a ceruza lehetővé teszi a <<hibák>> kiradírozását. A szín ilyenkor nem fontos szempont, és nem lehet értelmezni érzelmi jelentőségét” MALCHIODI, 2003,82.o.

D386 dokumentum (középiskolás nő, vidéki evangélikus gimnázium): sárga-narancs-piros vízfestékekkel ábrázolt fénysugarak, középen fehér foltból mintegy „kiemelkedő” kékes emberalak

D390 dokumentum (középiskolás nő, vidéki evangélikus gimnázium): körkörös-hullámos vonalak

Tanárnő rajza (vidéki evangélikus gimnázium): spirál-vonalak között fölsejlő emberalak

Diszkusszió

Látható, hogy a nonfiguratív kódot nem lehetett ebben a vizsgálatban egzakt módon alkalmazni, hiszen kombinálódott a szimbolikus és antropomorf kódokkal, és a kódolók sem értettek mindig egyet. A nonfigurativitásnak két rajzfejlődési szakaszban lehet szerepe: az ún. firka-korszak, amikor a gyermek még nem ábrázol figurákkal, és az ún. művészi vagy jellemző fokon, amikor a fiatal alkotó az Isten ábrázolhatatlanságát fejezi ki a nonfigurativitás segítségével. Ez utóbbi kategóriába tartozhatnak a középiskolás és felnőtt rajzok, amelyek hordozhatják az önmagát kinyilatkoztató (Deus revelatus) és elrejtő (Deus absconditus) Isten lényének kettősségét.

2.6.2.2.2. Szimbolikus kód a rajzokon, a szimbólumok csoportosítása

Összesen 119 rajzot látott el legalább az egyik kódoló szimbolikus kóddal. Ezeket a rajzokat átvizsgálva megállapítottam, hogy az esetek túlnyomó részében a szimbolikus kód valóban indokolt. Az ábrázolt szimbólumokat kigyűjtöttem és az alábbi csoportokba soroltam:

1. égi jelenségek²⁰⁰: Nap, Hold, csillagok, bolygók, űr, felhő, szivárvány
2. földi/természeti jelenségek/élőlények: Föld bolygó, zöld fű, fa, virág, egyéb növények, állatok, madarak, hegy, víz, út
3. „Mennyei”/túlvilági szimbólumok: kapu, trón, korona, glória, fénysugarak, szárnyak, angyalok, felhők, ördög
4. Keresztény vallási szimbólumok: kereszt, kehely, kenyér, szív (a Luther-rózsa fontos eleme), könyv, bot (pásztorbot), hal

²⁰⁰ KLEIN, 2000 116-117. o. Stephanie Klein vizsgálataiban az istenrajzokon gyakran ábrázoltak a gyerekek égi jelenségeket (nap, hold, felhők, naplemente, csillagok, vihar, eső). Ennek elsődleges oka, hogy Isten a „mennyeben” illetve az „égben” van (pl. a Miatyánk szövege szerint) a gyermeki világképben, s ezt a felnőttek magyarázatai is gyakran megerősítik.

Leggyakoribb szimbólumok: a felhő (37 rajz), a Nap (31), fény/fénysugár (20), glória (14), fa (11), Föld bolygó (10), csillagok (8), szív (7), kereszt (7), szárny (6), virág (6), angyal (5), madár (5) + galamb (2), kéz/kezek (5).

Diszkusszió

Az alábbiakban az egyes szimbólumok lehetséges jelentésmezőit járom körül, utalok azok általános kulturális jelentésére, és kiemelem a lehetséges teológiai, különösen a Szentírásban is fellelhető jelentéseiket. Hangsúlyoznom kell ugyanakkor, hogy ezek az elemzések a rajzok befogadóközpontú, ilyen értelemben szubjektív megfigyelésén alapszanak, nem pedig a készítőik saját teológiai reflexióin.

Felhő Felmerülhet a kérdés, miért a felhő lett a legkedveltebb szimbólum? Egyik lehetséges magyarázat, hogy könnyű lerajzolni, a kisgyermekek egyik legkorábbi és legkedveltebb alakzata. A felhőnek bármilyen alakja lehet, így rajzoláskor nem lehet „elrontani” az ábrázolást. Ugyanakkor nemcsak a reprezentálási „sikerélmény” számíthat, hanem mindaz, aminek kifejezésére a felhő alkalmas. A felhők ugyanis az ég és a föld közötti térben, a levegőgömbben helyezkednek el, így összekapcsolják a fenti és a lenti világot, a „mennyei” és az „evilági” szférát. A felhők képesek elrejteni valamit, így Isten titokzatosságát, rejtelmességét is ki tudják fejezni (Deus absconditus). A felhő ugyanakkor esőt ad, ezen keresztül az életadó funkció is kapcsolódik hozzá.²⁰¹ A Bibliában számos ponton megjelenik a felhő, mint az Isten dicsőségének a kifejeződése (pl. 2Móz 19,16; 2Móz 40,35; 1Kir 8,10; Zsolt 97,2; Zsolt 104,3; Dán 7,13; Mk 9,7 (és párhuzamosai); ApCsel 1,9). Ugyanakkor a felhő sémaként is értelmezhető, mint egy korai, gyermeki (idősebb korban akár gyerekes) jelzés arra, hogy Isten egy másik szférához tartozik, mint az emberek.

A Nap szimbólum az emberiség legősibb, isteni szférához kapcsolható jelképei közé tartozik.²⁰² Olyan égi jelenségről van szó, amely a fény és a meleg forrása, vagyis nélküle nem létezne

²⁰¹ „Az ég fátyla; az égi akarat megnyilvánulását jelzi. Az anyagi erő, a profetikus kinyilatkoztatások, a theophaniák kifejezője. Áldást osztó és átkot jelentő természeti képződmény. A természeti népek az istenhez tartozó tárgyak (az istenség sátra, kocsi, leple) képét vélték benne felfedezni. Állandó változása miatt a látható metamorfózis szimbóluma. [...] • Az Ószövetségben Isten gyakran felhőbe burkolózva jelenik meg népének (Kiv 13,21; 33,9), ezért a rejtőzködő, láthatatlan Isten (Deus absconditus) szimbóluma. • Az Újszövetségben eszkatologikus theophaniákban szerepel (Mk 13,26; Jel 14,14). A felhőből kinyúló kar/kéz az isteni jelenlét és mindenhatóság leggyakoribb szimbóluma. Mandorla alakú fényes felhő övezi Jézust a színeváltozás és a mennybe emelkedés ábrázolásain (mandorla)” (PÁL és mtsai, 114-115.o.)

²⁰² „A Naprendszer központja, a Földhöz legközelebb eső csillag. A fény és melegség égiteste, az élet forrása. Aktív őselem, maskulin princípium; a kozmikus értelem és az igazság egyetemes szimbóluma. Látszólagos Föld körüli útja az élet, a halál és az újjászületés jelképévé avatta. Halhatatlan égitest: minden reggel felkel és minden este alászáll. Az ókorban számos istenséget azonosítottak a Nappal (Macrobius felsorolja őket Saturnalia c. művében: 17,3).[...] A Biblia is számos helyen von párhuzamot Isten, ill. Krisztus és a Nap között (pl. Zsolt 84,12; Mal 3,20). A Nap Isten dicsőségének legfőbb természeti kifejezője: „Az ég büszkesége a fényes boltozat, az Úr dicsősége ragyog fenn az égen” (Sir 43,1). A világbíró és feltámadó Krisztust „az Igazság Napja”-nak (Sol

semmilyen élet a földön. Bár a pogány mitológiákban párja, az éjszakai égitest, a Hold is isteni rangra emelkedik, a gyerekek rajzain háttérbe szorult, összesen három alkalommal rajzolták rá az istenrajzra, s akkor is mindig a Nap és csillagok társaságában. A Napot mint sémát könnyű lerajzolni, óvodáskorú gyerekek első ábrázolásai közé tartozik. Ugyanakkor a természettudományos világkép sem ront a Nap népszerűségén, hiszen a naprendszer középpontja, a Föld és a többi bolygó körülötte kering. A Nap felfoghatatlanul idős és emberi ésszel követhetetlen, hogy ki fog-e valaha hunyni, tehát kvázi örök életű. Ezért ezt a szimbólumot idősebbek is használták, a természettudományos világképpel összehangoltan, szakítva a hagyományos fent-lent ábrázolásmóddal, ami inkább a kisiskolások természetes kompozíciós módja. A Szentírás ugyanakkor éppen a pogány vallásokkal szembeni polémia kedvéért szigorúan ragaszkodik a Nap teremtmény voltához, s nem engedi meg az Istennel való azonosítást (az első, ún. papi teremtéstörténet meg sem nevezi a Napot és a Holdat, csak nagyobb és kisebb világítótestként utal rájuk). Ugyanakkor Józsué 10.fejezetében az égitestek titokzatos módon még az emberi parancsnak is engedelmeskednek, holott azok irányítása Isten privilégiuma (Jób 9,7). Hasonló eset történik Ezékiás király betegségénél, amikor visszafelé megy a napóra (Ézs 38,4-8). A 19.zsoltárban ugyanakkor a Nap mint Isten dicsőségének bizonyítéka jelenik meg megszemélyesített módon.

A fény/fénysugár ábrázolása is rendkívül könnyű, egyes esetekben a kódolók nem is szimbolikus hanem nonfiguratív kódot társítottak hozzá. A fény ugyanakkor sematikus, ősi istenszimbólum, mely a pogány vallásokban, de a gyerekek által ismert keresztény ábrázolásokon is megjelenik (akár egy karácsonyi képeslapon a kisdud körülü fényözön).²⁰³

Justitiae) és – antik hagyományként – „legyőzhetetlen Nap”-nak (Sol invictus) is nevezték. Halála és leszállása az alvilágba a naplemente, a sírban eltöltött ideje a Nap éjszakai útja, feltámadása a napkelte. A Kelet felé forduló imádkozás, ill. a templomok és a sírok keleti tájolása szintén a Nap-szimbolikához kapcsolódik (régjátak, éjszaka, hajnal, templom). A gótikus székesegyházak homlokzatán a rózsablakot Napként és Krisztusként értelmezték (rablak). Assisi Szt. Ferenc Naphimnuszában az Isten teremtette világban megnyilvánuló szépség és rend legfőbb kifejezője: „Áldott vagy, Uram, s kezéd minden műve áldott, / legfőképpen öreg bátyánk, a Nap [...] tündökletes, / ó, felséges Atyánk, mint te magad.” A Mária-szimbolikához a Jelenések könyvének apokaliptikus látomása alapján kötődik. „Az égen nagy jel tűnt fel: egy asszony, öltözete a nap, lába alatt a hold, fején tizenkét csillagból korona.” (Jel 12,1). A XVIII. sz.-i protestáns prédikátor, Jonathan Edwards szerint a természet is „Isten ujjának lenyomatát” hordozza, ezt is előképként értelmezi. A naplemente Krisztus halálát ábrázolja. Caspar David Friedrich Kereszt a hegyen c. festménye is az üdvtörténet és a természeti jelenség párhuzamát sugallja (1811, Drezda, Staatliche Kunstsammlungen, Gemaldegalerie).” (u.o. 278-279.o.)

²⁰³ PÁL és mtsai szerint a fény és sötétség „...Egymást feltételező oppozíciók, ellentétes vagy egymást kiegészítő elvek szimbólumai. Míg a sötétség a káosz, az isteni világrrend előtti vagy azzal ellentétes erő, a bűn, a tudatlanság, a halál kifejezője, addig a fény az isteni kinyilatkoztatás, a kozmikus teremtés, a tudás, az élet, az üdvösség, a boldogság, az igazság, a hit, a megvilágosodás jelképe. [...]A teremtés nem más, mint a fény és a sötétség eredeti egységének szétválásztása (Ter 1,4). A fény fogalma a héberben az élethez kapcsolódik (Jób 3,16; Zsolt 49,20). Az utódok az élet folytatásai, ezért a gyermekek is fényt, világosságot jelentenek: „szolgámnak, Dávidnak mindig maradjon égő mécsese színem előtt Jeruzsálemben” (1Kir 11,36). Akinek nincs jövője, annak kialszik a világossága, a lámpása (Péld 24,20). A fény tehát a jót, az életet és az üdvösséget fejezi ki, ezt sugározza Jahve arcának fénye (Zsolt 4,7; 44,4) (arc). A fény Jahve szava (Zsolt 119,105), a Törvény (Bölcs 18,4). A fény

Valamely emberalakot kiegészítve a fénysugarak alkalmasak az „egészen más” jelleg kifejezésére, akár csak a klasszikus dicsfény (glória) a fej körül.²⁰⁴ Nemcsak a gyerekek, hanem nagy művészek is élnek ezzel az ábrázolásmóddal. A fény életadó funkciójáról sem szabad megfeledkeznünk. A Szentírás gyakran használja a világosságot mint Isten dicsőségének kísérőjelenségét, ugyanakkor hangsúlyozza teremtmény-voltát (ez a legelső dolog, amit Isten megteremt 1Móz 1,3). Jézus viszont mind önmagát (Jn 8,12), mind tanítványait (Mt 5,14) a világ világosságának nevezi, tehát a fényt mint metaforát alkalmazza az élet végső értelmének és a tanítványok láthatóságának ábrázolására, amelyen keresztül az Isten dicsősége fejeződik ki.

A Fa ősi létezésimbólum, amely a gyökerek-törzs-korona hármasságával a három világszintet fogja át (föld alatt, földön és égben).²⁰⁵ A fák nagyon öregek is lehetnek, koruk gyakran meghaladja az emberi életet, ezért a hosszú élet és örök élet szimbólumaiként is értelmezhetők. Nem véletlen, hogy a Biblia a második teremtéstörténetben és a Jelenések könyve végén is egy-

és a sötétség ellentétének jelképe is így jelenik meg a Példabeszédek könyvében: „Az igaz ember útja, mint a hajnal pirkadása, egyre világosabb, míg fényes nap nem lesz. A gonoszok útja olyan, mint a sötét éjszaka” (Péld 4,18–19). Jahve büntetése a fény elvétele, a sötétség (Ám 8,9; Jób 30,26). Jahve megjelenésének egyik kísérőjelensége a világosság (Kiv 3,2; Zsolt 18,9). • Az Újszövetségben a világosság szintén Isten dicsőségének a jele, pl. Krisztus születésekor (Mt 2,9). Jézus színeváltozásakor a kiáradó fény Isten jelenlétének szimbóluma: „arca ragyogott, mint a nap, ruhája pedig olyan fehér lett, hogy vakított, mint a fény”. (Mt 17,2) Jézus Krisztus mint Isten és a világ világossága jelenik meg János evangéliumában: „Én vagyok a világ világossága. Aki követ, nem jár többé sötétségben, hanem övé lesz az élet világossága” (Jn 8,12).”

²⁰⁴ A dicsfény/glória „A fej körül ábrázolt fénykoszorú. A kiválasztottság, az égi kegyelemben való részesülés, a megvilágosodás képi megjelenítője; jelentése elválaszthatatlan a fény szimbolikájától (fény/világosság és sötétség). Az isteni sugárzást, a fény szellemi hatalmát, az erényt, a bölcsességet, a transzcendens tudást jelképezi.[...] A keresztény művészetben a IV–V. sz. körül jelenik meg (Kettős dicsfényben trónoló Krisztus Pantokrator, XII. sz., Barcelona, Museo de Arte de Cataluna). Használata először a Szentháromság három személyére korlátozódott, de fokozatosan kiterjedt az apostolokra és a szentekre is. A dicsfény formái közül a kereszt alakú főként Jézus Krisztus attribútuma, a háromszögletű a Szentháromságot szimbolizálja. A négyszögletű, kék színű dicsfény az egyházi és világi emberek fejét övezi, azt jelezve, hogy az ábrázolt személy még a földön él, de érdemes arra, hogy majdan szentté váljék (négyzet). Hatszögű dicsfényük van a teológiai erényeknek és allegorikus figuráknak. A legismertebb kör alakú, aranszínű dicsfény, amely már nem élő személyt jelöl; főleg Szűz Mária, az angyalok és a szentek feje fölött jelenik meg, gyakran mandorlaként a teljes alakot övezve (Torriti: Szűz Mária megkoronázása, 1294, Róma, Santa Maria Maggiore) (arany, rmandorla). Gyakran használták az egyházi hatalom jelölésére, megkülönböztetve a rkorona által jelölt világi hatalomtól. rkoszorú [P. E.]” U.o. 81.o.

²⁰⁵ „A növényvilág ciklikusan pusztuló és újrasarjadzó részeivel, elsősorban a virágokkal szemben az életerő (és különösen az örökzöld fa) az öröklét szimbóluma (virág, zöld). A fa mint világtengely a mitikus világképek egyik leggyakoribb motívuma; elnevezése: világfa, kozmikus fa. Ábrázolják a káosz óceánján lebegő kozmikus rtojás hajtásaként, amelynek növekedése a kozmosz, a világrend kiteljesedését fejezi ki. Mivel gyökereivel a földbe hatol, törzsével a földi, ágaival az égi szférában él, a világ vertikális egységeinek összekapcsolója; az alvilág, a földi és az égi világ közti kommunikációt teszi lehetővé. A szellemvilágba, az isteni szférába emelkedés útját; az ezoterikus tudás, a gnózis elérését fejezi ki. A földi világ szakrális középpontja, a hármas kozmikus rendszer alappillére (köldök, középpont). A föld mélyén, a világ közepében gyökerezik. Kapcsolatban áll az ősi vizekkel, és belenő az idő világába, gyűrűket fejlesztve, hogy kinyilvánítsa korát; ágai Created by XMLmind. viszont eléri a mennyet, az örökkévalóságot, így bejáratként szolgál a szoláris hatalomhoz. A világrend tér- és időbeli tagoltságát reprezentálja.” U.o. 104-105.o.

egy fához kapcsolja az örök életet (1Móz 2,9 és Jel 22,2) . A fa rajzoltatása előfordul a pszichológiai rajztesztekben is²⁰⁶.

Tíz képen találkozunk a Föld bolygóként való ábrázolásával. Ezeket a képeket olyan gyermekek és fiatalok készítették (illetve egy tanár is van köztük), akik talán a természettudományos világkép és az istenkép összeegyeztetésén fáradoznak. Ezeken a képeken Isten gyakran emberként jelenik meg, vagy valamely testrész képviseli őt (pl. kezében tartja a Földet). Például:

<https://drive.google.com/file/d/18c3eSzGmo0QAuiGXLwQ8NBT2EyN1fLpZ/view?usp=sharing>

https://drive.google.com/file/d/1JanVxB8d_3i5baB_HM_JDvfvXVof8BqQ/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/13hWUMszsf1hB9-8_5lVX9om3LQpY97cq/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/1TfJMtmGQ_PdbylyxGWfJCR0XrtmwNsif/view?usp=sharing

A csillagok nyolc rajzon jelennek meg, gyakran más égitestek (pl. Hold) társaságában. Minden korosztályban előfordult a csillagok ábrázolása az istenrajzon.

A kereszt az egyik legelterjedtebb keresztény szimbólum, ami többféle változatban is ismert. A mi kultúrkörünkben leggyakrabban az ún. római kereszt fordul elő, amely hosszú függőleges és rövidebb vízszintes szárával leginkább arra a kivégző eszközre utal, amelyen Jézus Krisztus lelte halálát.²⁰⁷ Ugyanakkor szimbolikusan megjelenítheti a megváltást, ami Jézus kereszthalála által végbement. Ebben a mintában mindössze hét rajzon alkalmazták a kereszt szimbólumot, azonban más keresztény szimbólumokkal még ennél is ritkábban találkozunk. Abban a néhány esetben, amikor megjelent, többnyire Jézushoz kapcsolták. Felmerülhet a kérdés, hogy ha istenrajz helyett Jézus-rajzot kértünk volna, akkor gyakoribb lenne-e a keresztábrázolás? Egy alkalommal a rajzoló kifejezetten negatív konnotációban, keresztet lovagként ábrázolta a saját istenelképzelését, ezen a képen is megjelenik a kereszt. Például:

https://drive.google.com/file/d/1II6lQb87be1vry_gz05qbjYcgWKYYTAY/view?usp=sharing

https://drive.google.com/file/d/1IJ-l8NlB4ZzFXQn1B_JQ8EixTQ4hbq2g/view?usp=sharing

²⁰⁶ Például a ház-fa-ember tesztben (House-Tree-Person, HTP), MALCHIODI, 84.o.

²⁰⁷ „Ez [ti. a keresztény keresztjel] az egyetlen olyan keresztjel, amely valóságos tárgyból született, az egyetlen olyan kereszt, amely személyhez kötött történelmi valóság volt, és így és csak ezért válhatott szimbólummá. Nem a formájából ered jelentése, nem a formájából következtethető elméletek adják gondolati értelmét, hanem az a történelmi szerep, amelyet egykor mint létező tárgy töltött be: a jeruzsálemi Golgotán, Poncius Pilátus idején rajta feszítették fel a Betlehemben, Dávid király családjából született Názáreti Jézust. Ezért a keresztény kereszt az egyetlen, amely jel és ereklje egyszerre.” DÁVID, 16.o. A kereszt mint általános szimbólum leírását adják PÁL és mtsai 207-209.o.

A szív és kereszt szimbólum együttesen jelenik meg az emberábrázolással ezen a képen:
<https://drive.google.com/file/d/12BDiMp-HeX2ITxS6j0f4LXfRyjmy5RuU/view?usp=sharing>

A szív szimbólum, amely a hétköznapi ikonográfiában is a szeretet és az érzelmek jelképe, azért került be a keresztény szimbólumok közé az én értékelésemben, mert a Luther-rózsának központi eleme.²⁰⁸ Egyszerű ábrázolni, ebben a mintában mégsem került a leggyakoribb szimbólumok közé (az összes rajzolóból 7 használta, ebből ketten hitoktatók). Érdekes összevetni ezt a tényt azzal, hogy a verbális asszociációs tesztben toronymagasan a szeretet lett a leggyakoribb asszociátum a teljes mintában. A vizsgálat során a tanulók előbb készítették el az istenrajzot, és második feladat volt az asszociációs teszt. Talán ha megfordítanánk a sorrendet a két feladat között, gyakoribb volna-e a szív ábrázolása a rajzokon, mivel mozgósítottuk a szeretet szót, s ez változtatna az istenábrázoláson? Klein megfigyelései szerint a hosszú távon vizsgált gyerekek különböző időpontokban más és más képeket alkottak. Az istenrajzokat ugyanis számos tényező befolyásolja, nemcsak a gyermek kognitív fejlődési foka és rajzkészsége, hanem a legkülönbözőbb kulturális és társas hatások, a személyes élmények, aktuális érzelmek és hangulat valamint az istenkapcsolat megélése.

A szárnyak²⁰⁹ önállóan is előfordultak, vagy az istenfigurához kapcsolva, illetve angyalszerű lényeket is ábrázoltak a gyerekek szárnyakkal. Ezek glóriával, dicsfényel is együtt járhattak.

²⁰⁸ „Az élő szervezet központja. A Nappal állítják párhuzamba, amely a makrokozmosz középpontja, míg a szív a mikrokozmoszé. Az ősi kultúrákban az intellektuális funkciók és az ösztönös tudás szimbóluma[...]. A Bibliában és a keresztény hagyományban a szív a lelki élet székhelye. A belső ember szimbóluma, míg a test a külső emberé: „Az ember a külsőt nézi, az Úr azonban a szívet” (1Sám 16,7). A hit kifejezője: „Szeresd Uradat, Istenedet szíved, lelked mélyéből, minden erőddel” (MTörv 6,5). A szív az érzelmek helye, ugyanakkor a gondolkodás és a bölcsesség is. A jó és a rossz is a szívből származik: „Boldogok a tiszta szívűek, mert meglátják az Istent” (Mt 5, 8); de „A szívből törnek elő a rossz gondolatok...” (Mt 15,19). A Szentlélek lakhelye: „Pecsettjével megjelölt minket és foglalóul a szívrünkbe árasztotta a Lelket” (2Kor 1,22). A szív magának a Megváltónak a jelképe, aki az emberért szenvedett; és a Szent Grálé, amely Krisztus vérének tartalmazza, s amelynek jele ugyanúgy egy lefelé forduló háromszög, mint a szívé (rGrál). A katolikus szimbolikában a latin kereszt alakú templom Jézus teste, az oltár pedig a szíve. A szív Isten Ország, amelyhez az ember belső fejlődéssel juthat el. A lángoló szív a vallásos lelkesedés és odaadás kifejezője, pl. Szt. Ágoston és Páduai Szt. Antal, a teológiai erények közül a megszemélyesített Szeretet attribútuma. A nyíllal átlótt szív a bűnbánatra utal. A kereszttel ábrázolt szív Sienai Szt. Bernát és Sienai Szt. Katalin, a töviskoszorús szív pedig Loyolai Szt. Ignác és a jezsuiták attribútuma. Az evangélikus egyházban is fontos jelkép; Luther címerének – amelyen ötszirmú rózsán egy szívből kinövő kereszt látható – egyik alapeleme. Jelmondata: „Rózsákon jár Krisztus híve, ha keresztet hordoz a szíve. • A világi kultúrában általában az érzelmek és az érzelmi bölcsesség jelképe, szemben a fej intellektualitásával, észelvűségével. Ismert reneszánsz embléma: nyíllal átlótt szív, alatta mottóként: „Amor vincit omnia” (A szerelem mindent legyőz). A késő középkor költészetében is a szerelem szimbóluma. A szentimentalizmus korának érzelmeket központba állító irodalmában szintén meghatározó motívum.” PÁL és mtsai, 362-363.o.

²⁰⁹ „A könnyedség, az akarat, a szabadság és a szellemi szubsztancia szimbóluma; istenségek, emberfeletti lények attribútuma.[...] A Bibliában az Úr mindenható mennyei hatalmát és irgalmasságát jelzi: „Az ember menedéket talál szárnyad árnyékában” (Zsolt 36,8). Az Úr trónját őrző kerubokat, szeráfokat, angyalokat szárnyal ábrázolták; Salamon templomát is szárnyas kerub-ábrázolások díszítették (1Kir 6,10) (angyal). Az Ezekiel látomásában megjelenő (az asszír kapuórzó démonokkal rokonítható) négy szárnyas lény az Úr dicsőségét hirdeti

A madarak szárnyas lényekként szintén az égi és földi szféra összekötését szimbolizálhatják.²¹⁰ A repülő madár jelképe lehet még a szabadságnak is. A madarak közül kiemelkedik a galamb, mint a Szentlélek hagyományos jelképe: ebben a mintában két rajzon volt felismerhetően galamb formája az ábrázolt madárnak.

Az alábbi rajz egyesíti az Atya (szem háromszögben) és a Szentlélek (galamb) hagyományos ábrázolását, érdekes módon, a Fiút nem jeleníti meg a Szentháromságból: https://drive.google.com/file/d/1h7_Wu3blbY1hrVwZkJwyn3KC7vgcp2V2/view?usp=sharing

A kéz és kezek esetében a kódoló dilemmája valós, hogy vajon szimbólummal vagy antropomorfizmussal van-e dolguk.²¹¹ Ha ugyanis a kézhez nem kapcsolódik emberi test, akkor lehet az isteni hatalom, cselekvés vagy védelem szimbóluma, illetve az áldáshoz is szorosan kapcsolódik a kéz mint testrész.

2.6.2.2.3. Antropomorf kód a rajzokon

Összesen 126 rajzhoz rendelt legalább az egyik kódoló antropomorf kódot. A legtöbb rajz esetében egyetértés volt a két kódoló között, kivételt azok az ábrázolások jelentettek, ahol az emberfigura nem teljes testtel vagy arccal jelent meg, hanem valamely másik testrészrel (szem, kéz, kar, láb). 59 ábrázolás tartalmazott szakállat, ami az egyik leggyakoribb elem az antropomorf istenrajzokon, Stephanie Klein megfogalmazásában éppen ez az egyik módja annak, hogy a gyerekek az Istent az embertől megkülönböztessék. Olyan rajzokkal is

(Ez 1,6). A Jelenések könyvében szintén ezek a szárnyas lények tűnnek föl (Jel 4,7–8). A keresztény művészetben a négy evangélista szimbolikus ábrázolása erre a leírásra vezethető vissza, ezért jelenik meg az evangélisták jelképes ábrázolásain a szárny mint attribútum” PÁL és mtsai, 345-346.o.

²¹⁰ „Az égbe emelkedés, a menny és a föld közti kapcsolattartás, az istenekkel való kommunikálás, a magasabb tudatállapotba való átlépés, a transzcendencia, a lélek és a szellem szimbóluma[...]•A Bibliában a költöző madarak az Isten szavára hallgató hívek (Jer 8,7). A keresztény hagyományban is megjelenik a madár-lélek. Az általában Szentleket jelölő galamb/gerle az apostolokra és a Paradicsomba jutott lelkekre is utalhat. A Madonna-képeken gyakran ábrázolják a gyermek Jézust kezében madárral, amely a megváltott emberi lelkek szimbóluma (Raffaello: Tengelicés Madonna, 1507, Firenze, Uffizi). A tengelice Krisztus eljövendő szenvedését jelzi. A tavasszal visszatérő vándormadarak a feltámadás kifejezői. A madaraknak prédikáló Assisi Szt. Ferenc legendájában a teremtés egésze iránti mély szeretet és a szent spiritualizmusa nyilvánul meg (Giotto: Szent Ferenc prédikál a madaraknak, 1297–1300, Assisi).” U.o. 259-260.o.

²¹¹ „Az egyik legkifejezőbb testrész; kapocs ember és külvilág között.[...] A zsidó és keresztény hagyomány egyik központi szimbóluma Isten karja, ill. keze: „Íme, Isten, az Úr eljön hatalommal, karja mindent uralma alá vet” (Iz 40,10). Jób könyvében a teremtő Isten szimbóluma: „A te kezed formált és teremtett” (10,8). Isten keze segíti az igazakat, véd, gyógyít: „Ha sebet üt rajtad, majd be is kötözi, ha szétzúz is, meggyógyít a keze” (Jób 5,18). Az adakozó isteni kézzel szól a 145. zsoltár: „megnyitod a kezed, és minden élő betöltesz javiddal” (145, 15–16). Karja a büntető igazságosság szimbólumaként is szerepel (1Sám 5,9; Jób 19,21). A Bibliában általában Isten jobbja az áldó kéz, balja a büntető, a kárhozatot hozó. Az isteni kéz motívuma a zsidó művészetből (Ezekiel látomása, III. sz., Dura-Europos-i zsinagóga) került át a keresztény ikonográfiai hagyományba.[...] A korai keresztény művészetben a felhőből kinyúló kéz az Atyaisten szimbóluma. Középkori emblémákon ez a kéz tartja az univerzumot.” U.o. 196-197.o.

találkozunk, ahol az emberalak megjelenik ugyan a képen, de nem egyértelműen Istent kívánja ábrázolni. 21 rajzot soroltam a Jézus-szerű kategóriába. Ezekben a rajzokon az emberalak nem öreghajszzerű, hanem Jézus ábrázolására vonatkozó ikonográfiai mintákat követ (barna haj és szakáll, Jézus-attribútumok, pl. kereszt, töviskorona, pásztorbot, saru, könyv). Ezen kívül van egy rajz, ahol a rajzoló egy nagyobb isten-figurát és egy kisebb Jézus-figurát készített, s ezeket felirattal magyarázta.

Néhány rajz csak arccal²¹², vagy csak mellkastól/válltól fölfelé ábrázolt, és vannak olyanok is, amelyek éppen az arc nélküliséggel tűnnek ki (pl. hátulról ábrázolják az alakot /6 db rajz/, vagy előlről, de feltűnően hiányzik az arc egy része, pl. szemek).

12.évfolyamos művészeti iskolás lány Lélek c. rajza:

<https://drive.google.com/file/d/1zjI2INDnnZv-RBGBMBXjKEGG1eusnnFL/view?usp=sharing>

8. osztályos tanuló rajza (Csontváry: Fohászkodó Üdvözítőjéhez hasonló testtartásban):

https://drive.google.com/file/d/1wyDHrAJ-M2Gfghpave_zBbj4N_6bZAqh/view?usp=sharing

8. osztályos tanuló rajza, szem háromszögben galambbal és fénysugarakkal („Atya és Szentlélek”):

https://drive.google.com/file/d/1h7_Wu3blbY1hrVwZkJwyn3KC7vgcp2V2/view?usp=sharing

Tanárnő rajza, részben digitálisan szerkesztett: Jézus-ikon részlete, sugarakkal:

<https://drive.google.com/file/d/1ZPIzNAXsOpCPfAr3HG8UGQcsFIip0thk/view?usp=sharing>

B.Nxraj szemek nélküli rajza: https://drive.google.com/file/d/12Xkib_2pskFXZPIC-tUWPS1tBosvSGAh/view?usp=sharing

Húsz olyan emberrajzot kaptam, amely egyszerűnek nevezhető (vonalrajz, kompozíció nélkül), s további négy rajz esetében kezdetlegességről is beszélhetünk, vagyis a rajzoló jóval a várható életkori szintje alatt készítette el a képet.

2.6.2.2.4. A nemek témája az istenábrázolásokon (a téma esetleges megjelenése a testben és a levélben)

²¹² „Ha megfogalmazhatom statisztikailag: 293 istenrajzot számoltam össze, 38 kivétellel valamennyi az Ő arcát ábrázolta, esetleg nyakkal némi vállal, de felsőtest, karok vagy lábak nélkül. Ezek azok a képek, amelyek arra a kérésre készültek, hogy „kérek egy képet Istenről”. Amikor többet kértem, arra bátorítva a gyerekeket, hogy menjenek túl az arcon, többségük engedelmeskedett, mindazonáltal van 53 képem olyan gyermekektől, akik nem mutattak érdeklődést az Ő arcán kívüli részekre javaslatom ellenére sem.” COLES, 1990, 40.o.

Néhány tanuló (mindannyian lányok)²¹³ nem férfiként, hanem nőként ábrázolta istenelképzelését, illetve valamilyen módon igyekezett kifejezni Isten nemek feletti voltát²¹⁴.

Női ábrázolásnak tekinthetjük Sólyom (4.osztály), deréktól fölfelé rózsaszín ruhában, sárga vállszalaggal és oldalra dőlő kicsi koronával ábrázolt szépségkirálynő-szerű figuráját. A rajzon kifejezetten hangsúlyosak a másodlagos nemi jellegek, akár még sminkeltnek is tekinthető az arc: nagy kék szemek, hosszú szempillák, vastag piros száj, lila-barna (talán melírozott?) hosszú haj. A keskeny nyak-váll-karok mellé telt keblek társulnak. A részletesen kidolgozott figurától jobbra fölfelé mutat egy nyíl az Úrnő felíratra, de a rajz felső részén egy részletesebb címet is adott a készítő: Az isten nő ként (sic!).²¹⁵

https://drive.google.com/file/d/149CNIYapG_Bn2V2DEvjK0_UqLVt4A4fR/view?usp=sharing

Zs. rajzán a sárga szín dominál: a sárga, növényi mintás női ruhát kiegészíti a fej mögött látható sárga nimbusz. Az arcon fekete ívelt szemöldök, szemek és semleges száj mellett két piros orca látható. A fekete haj a váll alá ér, és egyik vállán egy fekete táskát visel. A nyak, a karok és a lábak is keskenyek. Érdekesség, hogy a női alak nem visel cipőt: mezítláb van, még a lábujjak is látszanak (akárcsak az 5 ujj a kezeken). Cím egyszerűen: Isten.²¹⁶

<https://drive.google.com/file/d/1hNkAtX30d0HXsgi7BOGfh--sFUMitD2H/view?usp=sharing>

Izgalmas megoldás a szakállas, női ruhás „egyszerre férfias és nőies”²¹⁷ figura, melyet a Rózsa jeligét használó lány (8.osztály) rajzolt „Jajj, Istenem!” címmel. A grafitceruzával készült rajz egy kifejezetten nőies, karcsú testet ábrázol, hangsúlyos mellekkel, földig érő, söt „leomló” anyagú női ruhában, amely vállban tógaszerű (csak az egyik vállon van pánt). A hosszú hajú figura arca ugyanakkor maszkulin nemi jellegeket mutat: sűrű, vastag szemöldök, körszakáll.

²¹³ BUCHER (1994), idézi MAULL, 2017, 23.o. szerint nőies ábrázolás csak lány vizsgálati személyektől érkezett egy 343 gyermek istenrajzát feldolgozó vizsgálatban.

²¹⁴ KLEIN, 2000, 119-121.o. Lány vizsgálati személyeknél előfordult a férfi és a női ábrázolásmód és a kettő kombinációja is. Klein megfigyelése szerint, amikor Isten személyként aposztrofálódik a gyermek számára, akkor az ábrázolásmód szinte szükségszerűen férfias lesz, mert személyt csak valamely nemhez tartozóan tudnak elképzelni. Ha mégis teret engednek a rajzon a nőies megnyilvánulásoknak, a rajzhoz fűzött magyarázatukban gyakran akkor is férfiként beszélnek Istenről (ez a német nyelvi kétneműségnek köszönhető különbség, amely a magyarban nem érzékelhető ilyen mértékben).

²¹⁵ Asszociációs tesztjében minden szót pozitívan jelölt, asszociációi között az Úr szó is szerepel. Levelet nem írt.

²¹⁶ Asszociációs tesztjében a mise és a húsvét szó negatív, a többi pozitív. Levél: „Kedves Isten Én nem gondolom, hogy ez egyáltalán igazságos Hágárral és a fiával. Sára szerintem félt attól, hogy Ábrahám jobban fogja szeretni a nagyobbik fiát. Sajnálom Ábrahámot, hogy el kellett kergetnie volt családját. Szerintem ez a történet arra mutat, hogy ha valaki kihúzza alólad a széket akkor is fel kell álljal (sic!) és keményen kell tovább dolgozni.”

²¹⁷ Az egyik kódoló megjegyzése az Atlas.ti-projektben.

A szemek csukva, a két orca mintha púderezve lenne, enyhén satírozott. Az alak egyik karját a háta mögé rejti, másikat a teste mellett enyhén előre tartja, tenyérrel a rajz szemlélője felé. A rajz jobb alsó sarkában, ahogyan az asszociációs teszten és a levélen is egy kék tollal rajzolt rózsza is jelzi a jeligét.²¹⁸

<https://drive.google.com/file/d/1bkezfWtPSFacvAKui7zkjV5HRWionYN/view?usp=sharing>

P. munkája a fehér hajú-szakállú szárnyas alak, akinek szivárványszínű (melyben érdekes módon fekete szín is van) vállszalagján a Love felirat olvasható. Az alak mögött sárga színnel színezett nimbusz és glória, valamint fénysugárzás is látható. Az arcon nem látunk szemeket, száját, orrot, a fülek helyét a hosszú fehér haj takarja. A fehér ruhán átvetve található a már említett szivárványszínű vállszalag, az alak csak deréktől fölfelé látszik, előről egy fehér felhő takarja. A felhőben olvashatjuk a címet: Az egyenlők atyja/anyja/egyéb. A cím az ábrázolással együtt egyértelműen Isten kétneműségét illetve nemek felettségét igyekszik megragadni.²¹⁹

<https://drive.google.com/file/d/10TGVZ1Eu5MapM74viYKXjXY2f8fDc7qu/view?usp=sharing>

A kétneműség megjelenésével találkozunk a 12. osztályos L. Balanszi Isten c. képén. A kék és fekete színű tollal készült rajzon a szemlélőnek kissé jobbra a középvonaltól egy lépcső látható, amely a talajvonalától lefelé vezet. A talajvonalon egy nőies ruhát viselő álarcos alak áll, akinek a szája is ívelt, mintha rúzsosva lenne. Feje fölött valamiféle kalap vagy fejdísz látható. A figura háttérben egy négyszögletes keretben ellipszis ív (tükör?), valamint két oldalt világos és sötét színű felhők találhatók. A bal felső sarokban egy Nap, a jobb felsőben egy elsötétített Hold szimbólum látszik. Az emberalak ruhája és a lépcső is félig sötétre satírozott.

<https://drive.google.com/file/d/1yHB9U0B08L0L7S6v4HNYWhzHTwGDh9Ox/view?usp=sharing>

Ezen a képen az istenelképzelés kétarcúsága hangsúlyos, a világosság és sötétség, a Nap és a Hold, a nappal és az éjszaka, valamint az ehhez kapcsolódó kulturális asszociációk is

²¹⁸ Az asszociációs teszten a legtöbb szó semleges (például a fiú szó is), négy szó azonban pozitív (köztük a tisztelet). Levele: „Kedves Isten! Ez a történet felettebb izgalmas volt, bár Ábrahám helyében én mást tettem volna. Sára kívánsága hallatán elszörnyedtem volna, és otthagytam volna Hágárért, mert ő biztos, hogy emberi gondolkodással rendelkezik. Őt megmentettem volna a pusztasivárságától és elbujdostam volna. Bár az angyal azt súgta, vigye ki Ábrahám a pusztába Hágárt, a gyerek miatt másképp gondolkoztam volna. De ami történt, megtörtént, a múlt nem lehet változtatni.”

²¹⁹ Asszociációi között is szerepel az egyenlőség és a tisztelet szó, mindkettő pozitív előjellel. Azon kevesek közé tartozik, akik a pokol szót is asszociálták, semleges jelzést fűzött hozzá. P. abban is különleges, hogy levélben magázza Istent: „Kedves Isten! Ez a történet csak mutatja a felsőbb egekben lévő erejét Önnek. Ki egy gyermeket halni akart hagyni, szeme megnyílt, és látta egy forrás vizét. A gyermek felnőtt és lett felesége. Őszintén nincs gondolatom, mint hogy az Istennek, Önnek van ereje, mely segít a bajban.”

megjelennek. Azon kevés képek közé tartozik, melyek a Nap mellett a Hold szimbólummal is operálnak. A Nap a pogány mitológiákban inkább a férfi, a Hold inkább a női princípiumnak felel meg (kivétel a babiloni holdkultusz, ahol Szin holdisten férfialakban jelenik meg).

Olyan rajzokkal is találkozunk, ahol az emberalak körvonaláiban érzékelhető, nem mutat semmiféle nemi jelleget. Ezek a rajzok sokszor nem is kaptak antropomorf kódot, hanem nonfiguratív. Ezek az emberi, mégis emberfeletti ábrázolások a művészi fokon jelentek meg.

12. osztályos lány Mennyei erő c. képe: https://drive.google.com/file/d/1z-upnu02Qds_0X7SPRypA_HIUI6MhPYk/view?usp=sharing

12. osztályos lány Magammal c. képe: <https://drive.google.com/file/d/1tB-iybo3KXY3595VAnd80GwSFCUyq1w6/view?usp=sharing>

Egy tanárnő Tiszta fény c. képe: <https://drive.google.com/file/d/1WvVBoYCW14TwZoeEtWB3V15q5o48mnOn/view?usp=sharing>

Diszkusszió

Az istenrajzokkal kapcsolatos korábbi vizsgálatok is azt találták, hogy az antropomorf istenábrázolások nemi jellege a női vizsgálati személyek számára jelentett kérdést.²²⁰ A fiúk még serdülőkorban is egyszerűen férfias (vagy öreg emberes) jegyekkel ábrázolják Istent. A serdülő lányok önképének formálódásában nagy szerepe van a másodlagos nemi jellegek megjelenésének. Érthető, hogy néhányuknál az istenelképzelés megjelenítésekor is felbukkan ez a téma. Ugyanakkor csak két rajzon láthatunk egyértelműen nőies ábrázolást, a többiek inkább igyekeztek mindkét nem vonásait rögzíteni a rajzon vagy valamiféle nemek felettséget kölcsönözni a figurának.

2.6. 2.5. Agresszív elemek a képeken, lehetséges összefüggések a teszt és a levél anyagával

Egy 7. osztályos fiú (Z.) sajátos közegben ábrázolta Istent: rongyos, foltozott ruhában²²¹, amint tömött pénzeszsákkal távozik egy bank épületéből. Magyarázó szövegeket is írt a képre: „Nem rabol, csak kölcsönt vesz fel” (három felkiáltójel és egy emotikon/szorosan becsukott szemek és nyitott száj/ kíséretében, piros tollal) és „szétosztja a szegények között” (öt felkiáltójellel ellátva, zöld tollal). Ugyanakkor a figura arca egy vicsorgó személy benyomását kelti, és a vörös göndör haj is kifejezetten szokatlan elem, ami fokozhatja a rajz befogadójának diszkomfort érzését (maga a figura grafittal készült el). A figura bal keze egy kés markolatán nyugszik,

²²⁰ pl. KLEIN, 2000, 115-117.o.

²²¹ Foltozott ruhájú istenfigura más vizsgálati személyeknél is előfordult ebben a mintában. Rongyos ruhában ábrázolta Jézust Tatjana is, egy 2. osztályos német kislány SCHREINER és THOMAS, 2000 vizsgálatában. 146-147.o.

melyre a rajzoló nyíllal odaírta a „karambit” magyarázó szöveget. A karambit egy karomra emlékeztető éles eszköz, mely könnyen felismerhető a markolat végén található gyűrűről és az erősen ívelt negatív pengéről (anyagtól függően 10-150 ezer forintba kerül, tehát egy drága fegyverről/eszközzel van szó).²²² A figura kék magas sarkú csizmáin jól kivehetően sarkantyúkat láthatunk. A figurától egy széles zöld nyíl mutat a bank épülete felé „I’m going” felirattal. A bank felé vezető sötét körökre mutató nyíl magyarázó szövege: „út a bankhoz”. A bank épülete kétdimenziós, mélység nélküli, két síkidom (egy trapéz és egy derékszögű háromszög) egymáson, melynek körvonalai azt a benyomást keltik, mintha vonalzóval rajzolta volna őket. A belső vonalak viszont (egy bejárati ajtó és két széles, kékre színezett ablak) szabad kézzel lettek rajzolva. Az épület „tümpanonjában”, azaz a háromszögben egy lefelé ívelő vonal és a B. A. \$ N. K. jelek olvashatóak. A trapéz bal felső sarkában is megismétlődik a Bank szó, de pontok, dollárjel és ívelés nélkül. A rajz bal felső sarkában olvashatjuk a címet, melyet a fiú az istenrajzának adott: A pénz osztó.

<https://drive.google.com/file/d/1GwTN4crdD9bORDASsYCgYSwwISHITqr4/view?usp=sharing>

Ezen a rajzon számos agresszióra utaló elem található (vicsor, fegyver, sarkantyúk, piros toll használata), és a kompozíció is nyugtalanító benyomást kelt. Bár a magyarázó szövegek verbálisan pozitív tartalmúak, a felkiáltójelek és az emotikon használata az ellenkező hatást kelti. Kétszer is szerepel a \$ a képen, ami a sok pénz hagyományos szimbóluma. A karambit nem csupán egy egyszerű konyhakés, hanem kifejezetten veszélyes fegyver is lehet, és a rajzoló a felirattal ezt a befogadó tudomására akarta hozni. Összességében tehát fenyegető hatása a kép, és amennyiben a „Rajzold le az elképzelésed szerinti Istent!” instrukcióra egy ilyen képet kapunk, az mindenképpen elgondolkodtató. Ugyanennek a fiúnak az asszociációs tesztje nem kifejezetten negatív, inkább semleges, és az Istennek írt levelében több érzelmre utaló szót is írt, amelyeket adekvátan használt, bár talán az életkorához képest kissé elmaradva: „Kedves Isten. Sáráról én azt gondolom, hogy undok és önző. Hágár bánatos lehetett mert elküldték. Az tetszett a sztoriban hogy Hágár túl élte. Boldog vagyok hogy Isten angyala segített Hágárnak. Ábrahám segített fiának hogy ne haljon éhen. Azt gondolom Istenről hogy jó fej, és nem hagy meghalni senkit. From: Z. ”

B. egy felső tagozatos fiú, aki „keresztes lovag” tematikában ábrázolta istenelképzelését. A képnek A bevégző Isten címet adta. Rajzán egy sárga színű domb mögött élénk kék színű ég-

²²² <https://www.ezkes.hu/tcslista/kesek/karambit-kes> <https://www.knifestock.hu/karambit-kesek-c105>
2023. 09. 26.

háttér látható. A domb tetején álló emberalak fehér köpenyt visel szürke cipővel, a köpenyen egy barnával színezett kereszt jel található. A figura barna haja mögött sárgával megjelenített dicsfény (nimbusz) jelzi az „egészen más”-ságot. Az emberfigura két oldalán kb. egyenlő távolságra egy-egy kardot látunk a földbe szúrva. A domboldalon a szemlélő felől nézve egy kisebb markolatos kés jobb oldalon, bal oldalon pedig egy nyitott könyv, két oldalán egy jól kivehető angyal-alak és egy galamb-figura. A kompozíció átgondolt, kidolgozott, szimmetriára törekszik. Egyedül a fegyverek jelenléte lehet nyugtalanító, de azok a kompozícióban éppen nyugalmi állapotban vannak. A kereszt, a kardok és a könyv együttes jelenléte utalhat a conquistadorok vagy a kereszties lovagok erőszakkal összefonódó vallási céljaira is, de jele lehet a végső ítéletnek, amelyet Isten fog végrehajtani, s talán a cím is erre utal. Az asszociációs tesztben két negatívan értékelt szó szerepel: büntetés és ítélet. A levélben viszont éppen ellenkező előjelű kijelentésekkel találkozunk (a fiú az Izmael-történetet olvasta): „Kedves Isten! Ez a történet szomorú, de egyben lelkesítő. A döntések, amikor felnyitottad az asszony szemét, egy érzés fogott el. Ez az érzés teljesen átjárt, ez a kitarás. Mindenki megérdemel egy új eséjt (sic!). Soha ne ítéljünk erőszakosan, hanem lélekkel és együttérzéssel. Erős vár a mi Istenünk! B.” A levélben ugyan van egy konkrét reakció a történetre, de egyébként inkább általános kijelentéseket tesz. Azt a mozzanatot emeli ki, amikor Isten pozitívan avatkozik be Hágár és Izmael sorsába, de ezt nagyon leíró módon teszi, a Biblia szavaihoz ragaszkodva (tehát nem értelmezi pl. megmentésnek vagy segítségnek). Az „Erős vár a mi Istenünk!” elköszönés az evangélikusok hivatalos köszönése, nem feltétlenül hordoz bensőségeséget, ugyanakkor fontos lehet egy kis hittanos vallási identitása szempontjából. Annyit talán állíthatunk a rajz és az asszociációk alapján, hogy ez a fiú már küzd istenelképzelésének agresszív mozzanataival, de amikor a bibliai történetet értelmezte, akkor nem ezt a – számára minden bizonnyal - nehéz olvasatot vette elő.

<https://drive.google.com/file/d/1QEBEWRgsVqYK7cWfsZKK2kX5ECnPhYi-/view?usp=sharing>

F., egy 8. osztályos fiú rajza az Égő lélek címet kapta. Az antropomorfnak kódolt alak azonban nem feltétlenül emberszerű, pl. végtagok és törzs helyett a teste inkább egy gombára emlékeztet (egy láb és egy nagy körív kisebb körökkel). A test fölött nyak nélkül helyezkedik el a fej, grafit-szürke hajzattal és kecskeszakállal. A mosolygó száj fölött egy felfelé pöndörödő bajuszt is rajzolt a készítő. Az orr fölött feketére színezett szemek láthatóak. Az alakot finom hullámvonalakkal átrajzolta, így olyan, mintha a figurának legalább egy fél szárnya volna, és akár szarvai is lehetnek. Ettől a kis módosítástól a figura kifejezetten az ördög hagyományos ábrázolására emlékeztet. A cím is megerősíthet bennünket ebben, mert az „égő lélek” képze

leginkább a középkori pokol illetve tisztítótűz elképzelésekhez kapcsolódik. F. asszociációs tesztjében vegyesen vannak pozitív, negatív és semleges szavak, tehát az ambivalencia jól látható az istenfogalom kapcsán is. A levelében alapvetően leíró módon utal a történetre: „Tisztelt úram! Nekem ez nem nagyon jött be. Mivel nem tetszet Ábrahám és Sára tete. Az nem tetszet Sára tete, mivel kikülde a Hágárt és fiát a szabadba hogy meghaljanak. De Isten küldött egy angyalt és az vizet mutatott nekik. A fiú szépen felnőtt ílyász lett és sokra vite az életben. (helyesírási hibák az eredetiben)”

<https://drive.google.com/file/d/1EubfBtOBu87JSpP7vTWQkO9OqnWPoXoe/view?usp=sharing>

Macska harap: már a jeligéje is agresszív megnyilvánulásra utal annak az 1. osztályos tanulónak, akinek az istenrajza sematikus, geometriai alakzatokból áll (lábak háromszög, törzs és fej egy-egy kör, egy-egy vonallal összekötve, ehhez csatlakoznak a karok). Az arcon a mosoly furcsán fintorog, de a rajz színezése az igazán érdekes: tollal, grafittal illetve zöld filccel átszírozta a figura fejét, hasát és lábát, valamint a sárga napot is „elsötétítette” ezzel a módszerrel. A figura háromszög lába-szoknyája alól további két tollal rajzolt vonal-láb lóg ki, amely kék színű felhőkön áll. Az asszociációs tesztje ennek a gyermeknek tartalmaz egy érdekes egyedi asszociációt: „imád bárkit”, amit pozitív és negatív jellel is megjelölt, tehát ez a kifejezés számára ambivalens. Levelet nem írt.

<https://drive.google.com/file/d/1rNMjl-lisdAhx-TBnq-tSY-l3egFhdBk/view?usp=sharing>

Egy Toll jeligével rajzoló lány tanuló (8.osztály) felhőn trónoló figurája olyan fej-álarcot visel, ami nagyon hasonló a Ku-Klux Klán személytelenítő²²³ ruházatához (csúcsban végződik, a szemek helyén két kivágás). Címe: Isten a felhők között. Asszociációs tesztjében a nagyszülők szó kivételével egy pozitív szó sincs. A templom, Biblia és temetés szó negatív, az idősek és az istentisztelet semleges jelölést kapott. Levele: „Kedves Isten! Szerintem ez egy nagyon érdekes történet volt. Bár egy kicsit hiányosnak érzem. Hogyan éltek túl, azután, hogy vizet találtak? Esetleg kiérték a pusztából? Nagyon sok kérdésem van a történettel kapcsolatban. Érdekes volt látni Sára reakcióját, ugyan Hágár is elég érdekesen döntött. Toll” Ebben a levélben semmi személyesség nincsen, a levélíró inkább gépiesen végrehajtotta a feladatot, és igyekezett semmitmondó dolgokat kiemelni a történetből, bár háromszor is említi az „érdekes” szót, de ez a köznyelvben néha éppen az elsődleges jelentés ellenkezőjét sugallja.

²²³ Ugyanakkor elképzelhető, hogy a személytelenítéssel az „egészen más” jelleget akarta kifejezni a rajzoló.

https://drive.google.com/file/d/1JanVxB8d_3i5baB_HM_JDvfvXVof8BqQ/view?usp=sharing

Diszkusszió

Az agresszív elemek kevés képen jelentek meg, inkább a fiúk rajzain, de ez az általános rajzelemzésnél is elmondható különbség a két nem között.²²⁴ Vajon az agressziót Istennek tulajdonítják a gyerekek, az isteni agressziót próbálják értelmezni valahogyan a rajzok segítségével, vagy a saját agresszív késztetéseiket projektálják a papírra (és az istenképzetre)? Az asszociációs teszt és a levelek tartalma is tartalmazhatott némi negatív érzést vagy elutasítást, de ezekkel nem feltétlenül éltek a gyerekek.

2.6.2.5. Kompozíciós törekvések (fent és lent kezelése)

A kisiskolás korosztályra jellemző archaikus világnép a rajzok kompozíciójában is tetten érhető: a legtöbb gyermek kettéosztja a papírlapot talajvonal és/vagy égvonal segítségével, klasszikus fent-lent elrendezést valósítva meg ezzel²²⁵. Mintánkban találkozunk ilyen alkotásokkal is. Ezekben a kompozíciókban az egyik érdekes kérdés lehet, hogy az istenfigurát hová lokalizálták a gyerekek?

E. (lány) rajzán a földi szféra kettéoszlik egy szárazföldi és egy vízi világra: a szárazföldet zöld sávval jelölte, ahol egyszerű, de színes ruhában lévő emberfigurák és virágok láthatók (az egyik emberfigura egy széken). A vízben (kék sáv) halak úszkálnak. A tulipánok embernagyságúak. A jobb felső sarokban napocska, a bal felső sarokban pedig egy kékre színezett bástya barna ajtóval és egy barna kerekded „alappal”, ami viszont az égi szférában lebeg. A felirat szerint „Ez az Isten vára”. Az égi szférában helyezkedik el a vár és a nap között három kék színű felhő, melyből kék színnel különböző méretű-alakú csapadékcseppek hullanak a földi szférára. Konkrét istenfigura nem látható, a gyermek a vár segítségével hidalta át az ábrázolás lehetetlenségét, ami az evangélikus szimbolikában akár az Isten helyettesítője is lehet (ld. „Erős vár a mi Istenünk!” köszönés). https://drive.google.com/file/d/1_4MvVWUZ-p7UUH_L7Z0i1tPIIGBwU26/view?usp=sharing

C. (lány) egy ívelt talajvonal és kékre színezett égsáv segítségével különítette el a két világot. Az égi szférában csak a napot helyezte el (bal felső sarokban), a napocskának is van szeme és mosolygós szája, illetve három hullámvonal is látható, amely talán felhő is lehetne. A földi szférában egy földön fekvő és négy álló emberfigurát látunk. Az egyik (kék ruhás) háttal a szemlélőnek. Másik kettő szemben áll a szemlélővel, szinte lebegve, kicsit az égi szférába

²²⁴ MALCHIODI, 2003, 121.o.

²²⁵ BUCHER, 2000, 62.o.

lógva, a földön fekvő alakot nézik. Gondolatbuborékok vezetnek ki a fejükből: „Sajnálak” és „Isten majd segít” feliratokkal. A földön fekvő alaktól balra egy nagyobb emberalak, fölötte helyezkedik el az Isten felirat, minden bizonnyal a mérettel kívánta kifejezni a kislány az „egészen más” jelleget. Az istenfigura fejéből is vezet ki gondolatbuborék: „Bátor volt” felirattal. A földön fekvő rövid hajú, kicsiny alak szája negatív érzésekre utal (hullámvonal). A földi részen néhány fücsomó, az égi részen egy pillangó is látható még.

https://drive.google.com/file/d/1v-2_tAtoYTG_BvAoj5xO3gN5SkmEMINC/view?usp=sharing

B. (fiú) ívelt talajvonalára három fát is helyezett, amelyeknek koronája már a lap felső széléről „lóg le”, vagyis a szemlélő nem látja a tetejüket. A fák között kék színezés jelzi az eget. A zöld talajon négy kisebb méretű, kerek szemű, többé-kevésbé mosolygós, a szemlélővel szembeforduló emberalak, méretarányaik alapján gyermekekre emlékeztetnek. A négyfős kis csoporttól balra kissé feljebb félprofilból egy fehér ruhás, sarus, barna hajú és szakállú, tehát Jézus-szerű figurát látunk, aki egyik kezében egy kenyeret, másik kezében egy halat tart. A kompozíció erős utalást tartalmaz a csodálatos kenyérszaporítás (ötezer férfi megvendégelése) történetre, mely mind a négy evangéliumban megtalálható, még ha nem is tekinthető egyszerű illusztrációnak.

<https://drive.google.com/file/d/1NMNTc34iIQNsCLSyEgZYTJZpA-AGtwRb/view?usp=sharing>

A. (lány) Isten Országá című rajzán nem látunk talajvonalat, hanem teljes egészében a „mennyei szférába” nyerünk betekintést. Négy zöld és egy rózsaszín felhőt létrák kötnek össze, és a rózsaszín felhőn egy színes, három tornyú, sárga ajtajú palotát látunk. Az egyik zöld felhőn egy kisebb, sárga ruhás, hosszú hajú kislány-figura áll, szófelhőjében „Ó, ó!” felirat. Fölötte egy másik felhő felett lebegve egy szárnyas sárga-zöld ruhás, zöld csizmás, hosszú hajú angyalszerű figura szófelhőjében: „Gyertek be!” Felette kottafejek jelzik a zenét. A palotából fénysugarak ágaznak el.

<https://drive.google.com/file/d/1EnMN7iYY5YjmztQpi1EoEkj2GWXQEvbE/view?usp=sharing>

L. (fiú) rajzán egy hegyet látunk, melynek tetején egy fa áll (lombkoronája zöldre színezve, egyébként grafit-szürke/monokróm a kép). A fa alatt egyszerű vonalrajzzal égnék emelt karú emberalak áll, a hegy oldalában pedig három térdelő emberfigura, az alsó kettő le is borul a

földre, szófelhőjükben „Mi Atyánk” felirat, a legfelső már majdnem az istenfigura előtt térdel, keze imádkozó pózban, szófelhőjében „Atyánk” felirat. (L. asszociációi között is szerepel az atya szó). Cím a rajz felső részén: Istennel való találkozás.

https://drive.google.com/file/d/1yxCc6QrMi7D6p2x_JoSZKAePc142EBPE/view?usp=sharing

A felső tagozatosok és középiskolások rajzain a kompozíció háttérbe szorul, sokuk inkább az emberalak/arc kidolgozására fektetett hangsúlyt, vagy éppen ellenkezőleg, elnagyolt vázlatot készített. Aki mégis háttérrel tett az istenfigurája mögé, az többnyire „mennyei” szférába helyezte el, az istenséma kellékeit mozgósítva (felhők, trón, kapu, égitegek).

Diszkusszió

A kompozíció a rajzfejlődés menetének megfelelően az alsó tagozatosoknál került előtérbe. Kifejezetten komplex jeleneteket rajzoltak, amelyekben az istenfigurát változatosan lokalizálták. E. és A. a mennyei szférát ábrázolták, itt azonban nem látunk kifejezetten istenalakot, legalábbis nem emberként ábrázolva. Talán a vár/palota képviseli Istent, lehetséges, hogy az „Erős vár a mi Istenünk” evangélikus köszönés metaforájának egyszerű és szemléletes kibontásával van dolgunk. C. és B. a földi szférába lokalizálták az istenfigurát, B. egy klasszikus Jézus-szerű alakkal oldotta meg a feladatot, aki a halat és a kenyeret mintegy attribútumként tartja a kezében. Véleményem szerint ezt a rajzot nem tekinthetjük pusztán illusztrációnak, hanem már a kezdődő szimbólummegértés egy fontos állomását láthatjuk benne. L. az Isten és ember közötti kapcsolat és az imádkozás témáját dolgozta fel a rajzán, istenfiguráját nem az égbe, hanem egy hegyre helyezte el.

A rajzok összességét tekintve elmondhatjuk, hogy az antropomorf-szimbolikus dichotómia és annak szoros kapcsolata a kognitív fejlődés menetével nem igazolódott ebben a mintában. Középiskolások, sőt felnőttek is éltek az antropomorf megjelenítés eszközével, még ha ezt árnyalták is valamilyen formában. Kisiskolásoknál is találkozunk szimbólumokkal, az istenfigura emberektől megkülönböztetett jellegének kiemelésével különböző eszközök révén. Felső tagozatba lépve a rajzfejlődési foknak megfelelően az emberalak kidolgozottsága került előtérbe. Kutatások szerint a 9-10 évesek legkedvesebb rajztémája az ember, ha megkérjük őket, hogy rajzoljanak bármit, akkor a többség embert rajzol. Ha pedig megkérjük őket, hogy rajzoljanak embert, a többség – akár tudattalanul - önarcképet készít.²²⁶ A tisztán antropomorf megjelenítés ugyanakkor ritka volt ebben az életkorban is, a szimbólumok használata jellemezte

²²⁶ Erre a felismerésre épül pl. Machover emberrajz tesztje („Draw a Person”, DAP). Idézi MALCHIODI, 2003, 14-17.o.

őket. Ugyanakkor bővebb információra lenne szükségünk arról, hogy vajon a szimbólumok megértése, tudatos használata miként alakul az életkor előrehaladtával, és a kognitív fejlődésen kívül mi minden van még rá hatással? Vajon miért nem jelennek meg a rajzokon nagyobb számban a kifejezetten keresztény szimbólumok? Változna-e a helyzet, ha Jézus-rajzot kérnénk? Ha a leggyakoribb asszociáció az Isten szóra a szeretet, ez a részfogalom hogyan kapcsolódik a szimbólumokhoz?

2.6.3. Istenhez írott levelek adatainak bemutatása

Az Istenhez írott levelek nem spontán íródtak, hanem az instrukció részeként a bibliai történet elolvasása után, arra reagálva kellett megfogalmazniuk a vizsgálati személyeknek. Kifejezett instrukció volt a levélformátum is. Ennek ellenére voltak vizsgálati személyek, akik nem levélként, hanem a történetre adott kommentárként fogalmazták meg a szöveget. Ennek oka, hogy a kapott instrukciót ennek a csoportnak a hitoktatója nem szó szerint adta át, hanem saját megfogalmazásban, ahol az Isten jellemzésére (E/3.-ban) esett a hangsúly. Ezek a szövegek egyértelművé teszik a standard vizsgálati körülményekkel kapcsolatos hiányosságokat, másfelől viszont érdekes adalékot szolgáltatnak, mert megmutatják, hogy milyen különbségek lehetnek, amikor Istenről beszél valaki (E/3.), ahelyett, hogy Istenhez beszélne (E/2.). A levél megfogalmazása, megszólítás, elköszönés még néhány esetben okozott problémát a vizsgálati személyeknek, látszik, hogy az Alfa és Z-generációs gyerekek már eltávolodtak a levél műfajától, korántsem olyan magától értetődő levelet írni, mint a '80-as években volt.

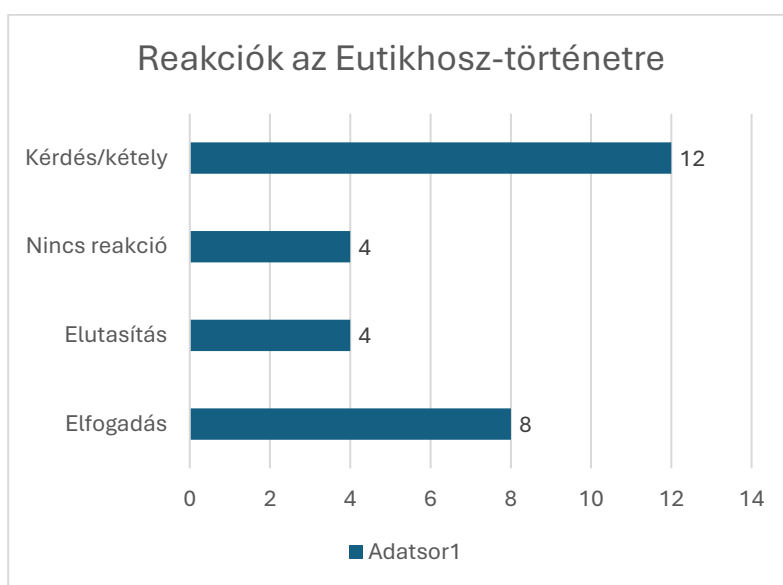
A levelek hangvételének kódolása nem érte el a megbízhatósági küszöböt. Úgy tűnik, hogy a 'baráti' és 'családias' kódok közötti különbség nem volt egyértelmű a kódolók számára. Annyit mindenesetre elmondhatunk, hogy a 'baráti' kódot alkalmazták a legnagyobb számban, a 'tréfás' kódot pedig a legkevesebb alkalommal. Érdekes adalék, hogy volt, aki levelében magázta, vagy részben magázta Istent.

A történetekre adott reakciónál a Kérdés/kételty kategória nem érte el a feltételes megbízhatóság küszöbét. Ennek oka lehet, hogy a kategória neve eleve kétféle megnevezést tartalmazott, amely részben ellentmondó, hiszen a kérdés nem feltétlenül kételkedést fejez ki, és a kételkedés állító formában is kifejezésre juthat, amivel már az Elutasítás határát súrolja. Ezzel együtt a következőkben használni fogom ezt a kategóriát is bizonyos tendenciák bemutatására.

2.6.3.1. Reakciók történetek szerint

2.6.3.1.1. Eutikhosz-történet

Felületes áttekintéskor is feltűnő, hogy az Eutikhosz-történet viszonylag sokszor váltotta ki olvasóiból a Kérdés/kételey reakciót (15 alkalommal, ebből 12-szer egyetértett a két kódoló). Ráadásul az Apostolok Cselekedetei maga is homályosan beszél az eseményekről, bizonytalan a szöveg abban, hogy vajon Eutikhosz valóban meghalt-e, amikor leesett az ablakból. Maga az esemény egy nagyobb narratívába ágyazódik, amelyben Tróász csak Pál apostol Jeruzsálembé történő hosszú utazásának egy állomása, és a fiú csodás megmenekülésének eseménye mintegy mellékmozzanatként szerepel a hajnalig tartó tanítás keretében.

7. ábra: Reakciók megoszlása az Eutikhosz-történetre

C.S. Lewis szerint mielőtt a bibliai csodatörténetek valósághoz való viszonyát értelmezni tudnánk egy előzetes ismeretelméleti kérdést kell tisztáznunk: az olvasó szerint egyáltalán léteznek-e csodák, s ha igen, milyen értelemben? Leegyszerűsítve, az olvasó naturalista vagy szupranaturalista álláspontot foglal-e el? A naturalista szerint nem létezik olyan esemény, amely ne követné a természet törvényszerűségeit, legfeljebb az képzelhető el, hogy az ember jelenlegi tudása még nem képes megfejteni ezeket a törvényszerűségeket. A szupranaturalista viszont feltételezi, hogy a természeten kívül is létezik valami/valaki, ami/aki befolyásolhatja az események menetét. Egy későbbi fejezetben Lewis feloldja ezt a hamis dilemmát, a csodák ugyanis szerinte úgy is értelmezhetők, mint amelyekben „valami olyat ír le kisbetűkkel, amit Isten már ráírt vagy rá fog írni a természet palatáblájára csak talán túl nagybetűkkel ahhoz, hogy észrevegyük.”²²⁷ A víz borrá változtatása, a kenyér és hal megszaporitása és a szűztől születés

²²⁷ LEWIS, C. S., 2016, 201.o.

mind olyan esemény, amelyet egyébként is Isten végez, csak most sűrítve, más eszközt használva látjuk kifejezetten „csodásnak” ezt a cselekvést.

Ingo Baldermann²²⁸ szerint meddő dolog a csodák történeti hitelességére vonatkozó vitákat folytatni. A bibliai csodák ugyanis nem a természeti törvény áthágásai, hanem egészen másfajta, az embert fogságban tartó, és Isten teremtésbeli akaratától idegen törvényszerűségeké, például hogy a leprás nem egyszerűen beteg, hanem a társadalomból kirekesztett, önmagától is undorodó emberré válik, akitől – hirdeti a hamis teológia – maga Isten is elfordul. Jézus gyógyításai éppen mélyebb jelentésük, üzenetük révén hordozzák jelentőségüket, Jézus cselekvésének lényegét tárják fel. Nem csupán előkészítik vagy jelekként erősítik a messiási művet, hanem annak szerves részét alkotják. A kihívás, amelyet hozzánk intéznek, nem intellektuális, hanem egzisztenciális.

Felső tagozatban kis mértékben előfordult moralizáló értelmezés, amelyben a gyerekek mintegy „jó tanácsokat” adtak a bibliai történet egyes szereplőinek. Pl. „Pál máskor ne tanítson ilyen sokáig” vagy Eutikhosz „legyen figyelmesebb”. Egyrészt érdekes, hogy nem tudatosult bennük, hogy itt legalább 2000 évvel ezelőtt élt emberekről van szó, nem egy aktuális eseményről. Másrészt talán megszokták, hogy az olvasmányaik értelmezésekor szinte kizárólag moralizáló paneleket használnak, esetleg valamilyen általános erkölcsi tanulságot próbálnak levonni (ha nem ülünk az ablakba/ ha nem beszélünk túl sokáig, akkor megelőzhetjük a tragédiát).

Az értelmezések egy másik kategóriája a csodát boncolgatja, méghozzá a már említett intellektuális értelemben. „Eutikhosz Pál ölelésétől éledt fel? A szeretettől?” (H., 11. osztály) "Nem igazán tudom továbbra sem, hogy valóban létezel, emiatt az ilyen történeteket leginkább meséknek tudom tekinteni, vagyis inkább nem tudom, hogy elhiggyem-e ezeket" (Zs., 11. osztály), "Az emberben tényleg van ekkora bizalom mások iránt? Tényleg bíznak ekkora élet-halál kérdésben?" (T., 12. osztály). A fiúk már elutasítóbban fogalmazzak: "csodatételeidet nem igazán gondolom igaznak" (Tafi, 7.osztály), "én nem mindig hiszem el" (Á., 6. osztály). Úgy tűnik, hogy a kamaszoknak problémát okoznak a csodák, amennyiben éppen formálódó természettudományos világképüknek ellentmondanak, és sok kérdésük lehet azzal kapcsolatban, hogyan is történt a csoda. Nem egyértelmű hitetlenkedést fogalmazzak meg, nem racionális magyarázatot próbálnak adni, hanem egyszerűen kétségeket támasztanak, innen a kettős fogalmazásmód: „nem igazán gondolom igaznak”, „nem mindig hiszem el”, „nem tudom, elhiggyem-e”. A tinédzserek többsége valószínűleg hit és kétség között ingadozik, már

²²⁸ BALDERMANN, 2003, 150-162.o.

nem fogadják el automatikusan a csodatörténetek leírását szó szerint, és ez alkalmasint a „nagy csodák”-ra is vonatkozik, tehát a megtestesülés és a feltámadás csodájára.

A középiskolások között több olyan értelmezés is található, amely kihasználta a történet adta impulzusokat is a reflexióra, és személyes kérdéseket is beleszólt a levélbe:

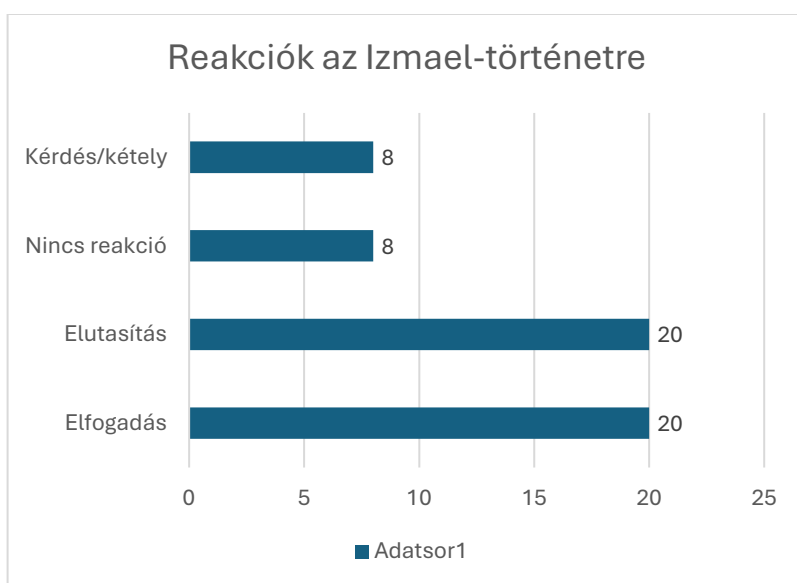
A. (12.): „Hogyhogy meghalt a fiú, aztán mégse? Ha a lelke élt, a teste nem károsodott, mitől volt halott? Kiszállt belőle az élet/lélek? És akkor hogyan került vissza belé? És miért halt meg? És miért ébredt fel? Nem teljesen nyilvánvaló ez a történet, pont annyira talán, mint maga az élet, annak értelme, vagy amennyire te is vagy. Válaszokat talán soha nem kapok tőled, de továbbra is fel fogom tenni a kérdéseimet, s hátha egyszer küldesz jeleket, amikkel terelsz a válaszok felé. Köszönöm, hogy vagy, hogy ott vagy MINDENBEN, bennem is, és hogy segítesz utamon.”

E. (12.)Kedves Isten! Nem igazán tudom, miből fog állni a levelem, mivel nagyon elfáradtam, és úgy érzem magam, mint a valaha volt Eutikhosz. Nagyon elfáradtam ebben az egy hónapban. Úgy érzem, erőm kezd elhagyni a nagy vizsgák előtt. Vajon a sok munkánk egyszer kifizetődik az életben? Vagy úgy járunk, mint a fiú? Olyan törekeny az élet, mégis mindenben a rendszert igyekszünk megtalálni. Vajon tényleg számottevő az életünk, mikor már nem leszünk? Nem leszünk itt a földön, máshol igen? Vagy nem? Mi vár ránk? Sötétség, világosság, másik élet? Bárcsak tudnám a választ, hogy ne féljek. Ha ezekre a válaszokra nem is, de egyre tudnám a választ: Tényleg létezel-e Isten? Tényleg van értelme az életünknek? Tényleg van élet a halál után? Csak egy igen vagy egy nem is elég lenne ahhoz, hogy minden kérdésre tudjam a választ... Remélem, hogy tényleg létezel, hogy nem fog semmi rossz se történni velünk. Remélem, hogy létezel, hogy köszönetet tudjak mondani az életemért, a családomért, a barátaimért, és még nagyon sok dologért. Végezetül, remélem, egyszer megélhetem mindazt a szeretetet, amit te adtál mindnyájunknak. Üdvözlettel: Egy lélek a sok közül

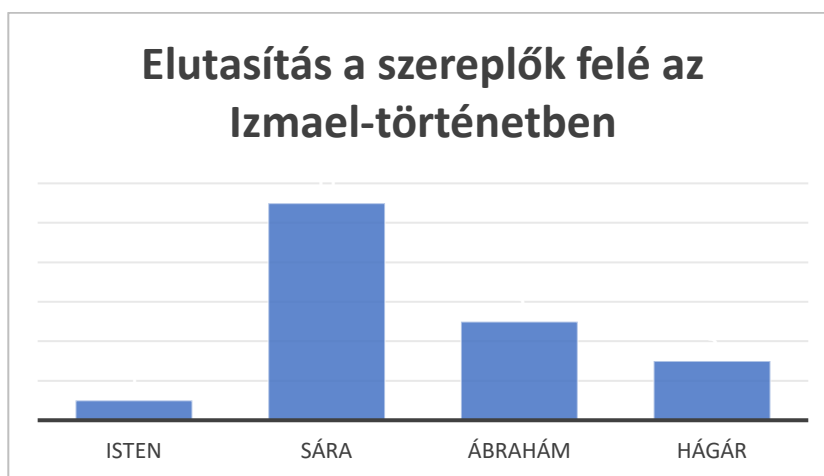
N. (11.) „Kedves Isten! Bennem nagyon sok kérdés merült fel a történettel kapcsolatban. Miért nem vették észre és figyelmeztették az ablakban ülés veszélyeire? Pálnak volt különleges ereje, hogy feltámassza őt, vagy a te munkád volt mögötte? Miért halt meg, ha utána mégis fölélesztetted/Pálon keresztül fölélesztetted? Ezzel a történettel hogyan tudok én gyarapodni? Remélem, hitoktatóm által sikerül közelebb kerülnöm hozzád, és rájövök a történet lényegére és üzenetére. Mindenesetre köszönöm, hogy ismét beszélhettem veled. Remélem, hamarosan újra találkozunk! Üdvözlettel: N.”

2.6.3.1.2. Izmael-történet

Az előbbi történettel szemben az Izmael-történet viszonylag sok Elutasítás kódot kapott (21-et, ebből 20 alkalommal egyetértett a két kódoló). Ha azonban szétbontjuk az elutasítás irányát a történet egyes szereplői felé, akkor kiderül, hogy az olvasók leginkább Sára viselkedését utasítják el a történetben, kisebb részben Ábrahám és Hágár viselkedését is kritikával illetik, és csak 1 alkalommal jelenthetjük ki határozottan, hogy Istenre irányul az elutasító reakció. Izmael egyszer sem kapott elutasítást, azonban ő ennek a történetnek a leginkább passzív szereplője. Úgy tűnik, mintha a hittanosok az értelmezéskor ezt Ábrahám családjának morális dilemmatörténeteként fognák fel, és ennek megfelelően értelmezik a szereplők viselkedését.

8. ábra: Reakciók megoszlása az Izmael-történetre

9. ábra: Elutasítás aránya az egyes szereplők felé az Izmael-történetben

Példák az elutasító reakciókra:

"Szerintem nem kellett volna beleszólni, mert Ábrahám megmondhatta volna a feleségének a véleményét, hiszen többek között azért férj és feleség, hogy közösen döntsenek" (J., lány, 4. osztály)

„Sára igazságtalan, mert ő kérte hogy csináljon gyereket Hágával (sic!), és Sára lett felháborodva, mikor ő kérte meg őket." (L., lány, 4. osztály)

"Sárának a döntése kifejezetten igazságtalan. Képes volt Hágárt és fiát féltékenységéből elkergetni, pedig ők tehetnek legkevésbé a történetekről. Hágár ugyanis azért szült Ábrahámnak gyermeket, mert erre maga Sára kérte fel őt. Hitetlenségéből fakadóan nehéz helyzetbe kényszerítette Hágárt és Ábrahámot is. Hágár ebben a kilátástalan helyzetben borzasztóan elkeseredik, Isten viszont ismét kegyelemmel fordul hozzájuk. Megmenti mindkettőjüket és Izsák (sic!) fiaiból is népet támaszt." (INFM, 5. osztály)

"Szerintem Hágár gyermeke is megérdemelte volna az örökséget. Attól függetlenül, hogy Isten nekik is segített és ezt Ábrahám is tudta és ettől függetlenül én nem küldtem volna el őket. Kiálltam volna a Hágár és a gyerek mellett és nem engedtem volna Sárának." (11.osztályos tanuló értelmezése)

"A történet valahol kegyetlen de Isten a végén úgy döntött hogy megmenti a szomjazókat." (11.osztályos tanuló értelmezése)

"Kegyetlen dolog egy apa kétségbeesése, és szerintem fölösleges köröket futtat az emberekkel, mintha a játékszerei lennének." (11. osztályos tanuló értelmezése, itt a legegységesebb az elutasítás Isten viselkedése felé)

Diszkusszió

A morális értelmezése egy adott bibliai történetnek a Szentírás hermeneutikájának történetében különösen a középkorban volt elfogadott, amikor is a literális, a morális, az allegorikus és az anagogikus értelmezés négyes fogatát hozták létre a bibliamagyarázók, s ezt a módszert alkalmazták az összes szakaszra.²²⁹ A négyes értelmezésben egyrészt az a törekvés fedezhető fel, hogy az ószövetségi történetekhez hidat találjanak a keresztény olvasók, s a zsidó nép szent történeteit is Krisztusra vonatkoztatva fogják fel a történeti értelem túl.²³⁰ Másrészt a három teológiai erény, a hit, remény és szeretet hármas törekvése alapján határozták meg a szó szerinti

²²⁹ „Littera gesta docet, quid credas allegoria, moralis quid agas, quo tendas anagogia.” Magyar fordításban: „A betűk megtanítják, hogy mi történt, hogy mit higgy, az allegória, a morális értelem, hogy mit tegyél, hogy hová törekedj, az anagógia.” Idézi FABINY, 1998, 189.o.

²³⁰ BAKER, 1998, 23.o.

értelmen túli további három lehetséges hermeneutikai utat.²³¹ A morális értelmezés arra a kérdésre kíván választ adni, hogy hogyan szeressem, mit tegyek, hogy a szeretet parancsának megfeleljek? A bibliai szereplőkben az istenfélő emberek példaképeit is kereshetjük, viszont hamar beleütközhetünk abba, hogy ezek a szereplők nem felelnek meg a mi morális kategóriáinknak. Kierkegaard kiemeli, hogy Ábrahám viselkedését nem lehet morális alapon nem elítélni, különösen, ha Izsák megkötözésének történetét tekintjük.²³² Ugyanakkor korábban is hoz Ábrahám és Sára is erkölcsileg megkérdőjelezhető döntéseket.

A morális értelmezést itt is meg lehet közelíteni mind az igazságosság (Kohlberg) mind a gondoskodás (Gilligan) szempontjából. Hamurapi törvényeiben is találunk referenciát az ókori „béranyaság” intézményére, sőt, a törvény azt is hangsúlyozza, hogy a szolgáló, a biológiai anya nem fölényeskedhet úrnőjével szemben, ha mégis ez történne, az úrnő jogosan bünteti meg, de csak akkor adhatja el, ha nem szült fiút.²³³ Könnyen lehet, hogy a Genézisben olvasható elűzéstörténetek ennek a törvénynek a továbbgondolását, hovatovább kritikáját is megfogalmazzák. A tanulók leghamarabb a középiskolás korosztályban válnak nyitottá az övéktől eltérő erkölcsi nézőpontok figyelembevételére. Nem véletlen, hogy az evangélikus tantervben a Hágár-Izmael ciklus csak a középiskola 10. osztályában kerül elő, de még ott is lehetőség van arra, hogy átugorjuk a történetet.²³⁴ Ezzel együtt ebben a mintában azt látjuk, hogy a történetnek ezt a részét több felső tagozatos, néhány alsós is ismerte, és a saját családmintájuk alapján is tudják értelmezni.

A gondoskodás fókusz ott fedezhető fel, hogy Ábrahám köteles gondot viselni arra a fiúra, akit ő nemzett, sőt az édesanyjáról is. Sára ellenérdekelte ebben a gondoskodásban, ki akarja

²³¹ Fabiny ugyanakkor megjegyzi, hogy a középkorban az igazi határvonal a literális és spirituális értelem között húzódott, s a gyakorlatban nem mindig tettek különbséget a morális, allegorikus és anagogikus jelentések között. FABINY, 1998, 41-42.o.

²³² KIERKEGAARD, Félelem és reszketés

²³³ A nādītum akkád szó olyan papnőt jelent, aki férjhez mehet, de nem lehet gyermeke (hivatalból), ezért a házasságba magával visz egy mellékfeleséget. Nem egyértelmű, hogy ez azonos-e a ŠU.GI₄.TUM logogrammal írt nővel, vagy a šumer geme, akkád amtum szavakkal jelzett („rabnő”)-vel.

„Ha egy awēlum nādītum-ot vevén el, ez a nādītum férjének rabnót adott, és így fiaikat „hozatott létre”, ha ez az awēlum ŠU.GI₄.TUM vételére szánta el magát: ennek az awēlum-nak ne engedjék ezt meg, ŠU.GI₄.TUM-ot ne vehessen el. Ha egy awēlum nādītum-ot vevén el, ez fiaikat nem „kapott” vele s ezért ŠU.GI₄.TUM vételére szánta el magát: ez az awēlum ŠU.GI₄.TUM-ot vehet, s házába beköltöztetheti; ez a ŠU.GI₄.TUM azonban a nādītummal egyáltalán nem tarthatja magát egyenlőnek. Ha egy awēlum nādītum-ot vevén el, ez a nādītum férjének rabnót adott, s ez fiaikat szült, utóbb azonban ez a rabnő úrnőjével egyenrangúként viselkedett: mivel fiaikat szült, úrnője ne adja őt el pénzért; rabszolgajeleket tegyenek rá, és a rabnők közé számlálják őt. Ha fiaikat nem szült, úrnője pénzért eladhatja őt.” HARMATTA, ÓKTCH, Hamurapi törvénykönyve 144-147§, 148.o.

²³⁴ <https://hitoktatas.lutheran.hu/tantervek/>

semmizni az örökségből azt a gyermeket, akinek megszületése az ő ötlete volt. Hágár pedig áldozatból önálló cselekvővé válik ebben a történetben, aki képes arra, hogy átvegye az aktív gondviselő szerepét. A legnagyobb, nagybetűs Gondviselő azonban maga Isten, aki az elhagyottakra, árvákra is irgalommal tekint.

Az igazságosság fókusz természetesen nem az ókori törvényekre és etikai viszonyokra vonatkozik, hanem a tanulók egyfajta következetességet hiányolnak pl. Sára viselkedésében, aki Izsák születése után megváltoztatja nézőpontját Izmaellel kapcsolatban. Ábrahámmal kapcsolatban arra irányul a tanulói kritika, hogy miért nem törekszik az egyenlőségre a két fia között, illetve miért nem vállalja fel az ellenvéleményét a feleségével szemben, de itt sem az ókori családi viszonyokra utal az érvelés, hanem a 21.századi, egyenlőségpárti nézőpontot veszi fel (pl. „többek között azért férj és feleség, hogy közösen döntsenek”).

A felső tagozattól kezdve az etikai kérdések, a bibliai szereplők viselkedésének erkölcsi megkérdőjelezése akár előtérbe is kerülhet a történetek értelmezésénél. Az ósata-történetekben ezt az etikai érzékenységet akár meg is lovagolhatja a hitoktató, azzal együtt, hogy a hit és a kegyelem, bűnbocsánat szerepére is mindig rámutat. A problémaorientált vallásdidaktikai megközelítés is a történetek etikai üzenetére helyez nagy hangsúlyt amennyiben a gyerekek és fiatalok mai élethelyzeteire keres bennük megoldási mintát, kapaszkodót.

Izmael elűzésének történetét egyébként többféleképpen is lehet értelmezni, ha Isten viselkedését tekintjük. Az, hogy hirtelen ott terem a forrás, lehet Isten közvetlen beavatkozása (Deus ex machina), de úgy is érthetjük a szöveget, hogy a forrás mindig is ott volt, csak Hágár nem vette észre, amíg nem kapott Istentől (illetve annak angyalától) bátorítást (Ez utóbbi megoldás inkább az Aprioritás illetve a Kommunikativitás fázisának felelne meg Oser és Gmünder szakaszai közül).

Bár a levelekben csak néhány szóval, mondattal jelzik a tanulók a történet értékelését, nem mindenhol találkozunk kiforrott vallási ítéletalkotással, mégis felfedezhetőek a levélszövegkeben ezek a tendenciák. Néhány példa:

"Bár egy picit gonosz elküldeni Hágárt a fiával együtt, de ez nem lényeg. Viszont az már igen, hogy Isten megszólította" (L., 3.osztályos fiú) - Deus ex machina

„Isten segít a bajba jutott embereken és igazságot szolgáltat. Ha kérhetnék Istentől, akkor azt kérném, hogy hozza vissza a Papát és a Mamát közénk és ne legyünk betegek. Vessen véget a

járványnak. Szeretném, ha Apa nem lenne olyan sokat távol tőlünk a munkája miatt.” (B. 4.osztályos fiú) – Deus ex machina és Do ut des is talán felfedezhető a szavaiban, bár a történetre csak nagyon általánosan reagál

„Isten mindig velünk van. Meghallja amikor kell nekünk segítség, meghallja amikor szükségünk van rá. Ez a történet bizonyíték arra hogy Isten mindig velünk van. Isten segít minket túl az életen. Isten maga az élet.” (5.osztályos fiú)- Aprioritás?

„Kedves Isten! Szerintem ebben a történetben megmutatkozik kegyelmed és szereteted. Láthatjuk, hogy az elhagyottakkal is ott vagy, és nem fordulsz el tőlük. Védelmet adsz annak, akinek kell. És az értékteleneket is felemeled és naggyá teszed.” (5. osztályos lány)

„Ez az Isten segítőkész, ha hallja, hogy valaki segítséget, vigasztalást kér tőle, ő ahogy tud, segít. Kéréseinket, ha nem túl nagy teljesíti.” (5. osztályos lány) – Itt érdekes módon van egy limitációja Isten segítségnyújtásának, és ez a kérés nagysága. Arra nem kapunk választ, hogy mi a „túl nagy”, és Isten azt vajon nem tudja, vagy nem akarja teljesíteni.

„Ő teremtett mindenkit és benne lehet bízni. Nem akarta, hogy ez legyen, de a bibliában ez van leírva: járványok fognak pusztítani és egymás ellen leszünk. Neki született egy gyermeke itt a földön, és ő meghalt értünk a kereszten. Ő mindig segített, de úgy, hogy mi hányszor hazudtunk neki, és felmerült ezzel kapcsolatosan egy kérdés, hogy miért, és erre lehet, hogy nem fogok választ kapni.” (5.osztály) – Do ut des?

„Isten tudta hogy mit tegyen. Kegyelmet adott a szolgálólánynak és a fiúnak. Megtervezte egy újabb nép létrehozását, ez csak Istennek sikerült. És ezt csak ember segítségével. Ez Isten hatalma!” (5.osztály, Aprioritás?)

„Én úgy látom, hogy Isten ebben a történetben némely részekben szigorú, de ugyanakkor segítőkész is volt. Eddig azt hittem, hogy Isten csak szigorú és igazságos, de most már tudom, hogy segítőkész is. Amikor Isten azt mondta Ábrahámnak, hogy: Ne bánkódj a fiú és a szolgálóleányod miatt! Bármit mond neked Sára, hallgass a szavára, mert Izsákot fogják a te utódodnak nevezni. De a szolgálóleány fiából is népet támasztok, mert ő is tőled származik. Elégge meglepődtem amikor Isten azt mondta Ábrahámnak, hogy hallgasson Sára szavára. Nehéz lehetett elviselni Ábrahámnak, hogy ilyet mondott neki Isten. A vége is meghatározó rész, de itt szerencsére Isten segített.” (5.osztály, Kommunikativitás?)

„Sára értelmetlen döntését hallva ez az Isten láthatólag akár dühbe is gurulhatott volna, ám nem tette. Ehelyett inkább arra gondolt, hogy oké, Sára, nézzük, mi történik akkor, ha teljesül a

kívánságod, és megmondta Ábrahámnak, hogy engedje el őket a pusztába. Ez az Isten megmentette őket a pusztában és később nemzetséget csinált Hágár fiából. Ez az Isten láthatólag tűri azt, hogy az emberek láthatóan gonoszságot műveljenek egymással, de jóra fordítja ezt a gonoszságot. Így megmutatja, hogy segít az emberiségnek, csak a hibákat törli el, de ami jó, azt békén hagyja, sőt segíti.” (Aprioritás?)

2.6.3.1.3. Jézus-történet

A Jézus-történetben változik az Elfogadás/elutasítás aránya az előbbi kód javára, Jézus viselkedését nagyon kevés olvasó utasította el nyíltan, annak ellenére, hogy ez az egyik legnehezebben befogadható cselekedete Jézusnak. Néhol maguk az olvasók is utalnak rá, hogy ez az esemény nem felel meg a magukban őrzött Jézus-képnek. Az Elfogadás magas aránya azért is figyelemre méltó, mert a minta sajátos torzulásai miatt (ld. Minta bemutatása és Limitációk) alsó tagozatosok – akik általában véve is hajlamosak voltak Elfogadás reakciót adni - ezt a történetet végül nem is olvasták. A Kérdés/kétely kód előfordulásában 9 alkalommal értettek egyet a kódolók. Mind a Kérdés/kétely mind pedig az Elutasítás gyakran jelent meg Elfogadással kombinálva a Jézus-történetre adott reakciókban (pl.: „...értem a fölháborodást, de nem kéne ilyen módszereket használni...”, „...talán kicsit durva volt az asztal fölborítása, de emellett érthető...”).

10.ábra: Reakciók aránya a Jézus-történetre

Két evangélikus iskolába járó 8. osztályos tanuló levelében megfigyelhetjük, hogy az 1. példában inkább az Elutasítás dominál, a 2.-ban ezt inkább a „számomra félelmetes egy dühös Istent látni” szófordulat képviseli.

8_3: „Na szóval kedves Mindenható! Nem gondolnám, hogy levelet írnék valaha is, ugyanis az én istenképemmel ez felesleges, viszont a feletteseim kérésére most itt van. A történettel kapcsolatban teljesen semlegesem érzek. Ha az emberek építenek egy házat Istennek, hogy ott a saját elképzeléseik szerint leróják tiszteletüket, vagy leadják terheiket, az szép, de ettől nem lesz egy szent, sérthetetlen hely. Igen, a kívülről érkező, külsős bántalmazás, [...] emberi viszályhoz vezet. Illetve negatív érzelmeim vannak, hogy a templom eredeti funkcióját megtagadva, az eredeti használóiak szabadságát egy bizonyos szinten megtagadták. Mind szabadnak születünk, és akármilyen erős is, aki ezt megtagadja tőlünk, küzdenünk kell a szabadságért. Az egyetlen, aki tesz érte, az Jézus, aki ugyebár emberfeletti hatalmával kikergette a templomból a kereskedőket. Várni a megváltást, a külső segítséget nagy hiba. Ennek a történetnek a tanulsága számomra negatív, ugyanis itt a Jézus a mindentudó superhős felszabadítja a templomot. Így az embereket arra tanítja, hogy mindig érkezik segítség, csak várni kell rá. Majd a megváltás is elérkezik. Ezt nem szeretem. Mondják, segíts magadon, és Isten is megsegít. Senki sem tett semmit, egyszercsak jött Jézus, elűldözte a rosszfiúkat, majd meggyógyított egy csomó beteget. A gyerekek isteníteni kezdték. Az ellenségei zúgolódtak a gyerekeken, mire Jézus azt mondja, a gyerekek dicsérete szent. A történet alapból nem tetszik, de végülis mindenki a saját álláspontjáért küzd, így mint külső szemlélő, nekem ez a story semleges. Na pápá Papa!”

8_4: „Tisztelt Isten! Fiadat mindig egy jámbor, nyugodt emberként képzeljük el. Ebben a történetben azonban láthatjuk, amint előnti a düh. Érdekes látni Jézus emberi oldalát is, függetlenül attól hogy nem ember. Számomra félelmetes egy dühös Istent látni, azonban Fiad dühé nemcsak megérthető, de jogos. Megnyugtató, hogy a bűnösökre lecsap a Mindenható dühé, nem maradnak büntetés nélkül. Egy valamivel függetlenebb kérdés, ami mindig érdekelt: Volt-e akármilyen világ a teremtés előtt, ha igen milyen volt? Esetleg eltetszett (sic!) pusztítani valamilyen okból kifolyólag? Remélem, értékeli írásom: Eugène de Beauhaunais”

2.6.3.2. Reakciók korcsoportok szerint

2.6.3.2.1. Alsó tagozat

Ha korcsoportok szerint figyeljük meg a különböző reakciók előfordulását, akkor azt láthatjuk, hogy az alsó tagozaton gyakori, hogy nem adnak a gyerekek reakciót a történetre a levélben, illetve az Elfogadás reakció a leggyakoribb náluk. Az Elfogadás gyakran globálisan jelenik meg a történetre nézve, a gyermek nem bontja szét a történetet különböző eseményekre, bár olykor fel tudja fedezni és képes beazonosítani a történet érzelmi ívét. Az alsósok köréből összesen 3

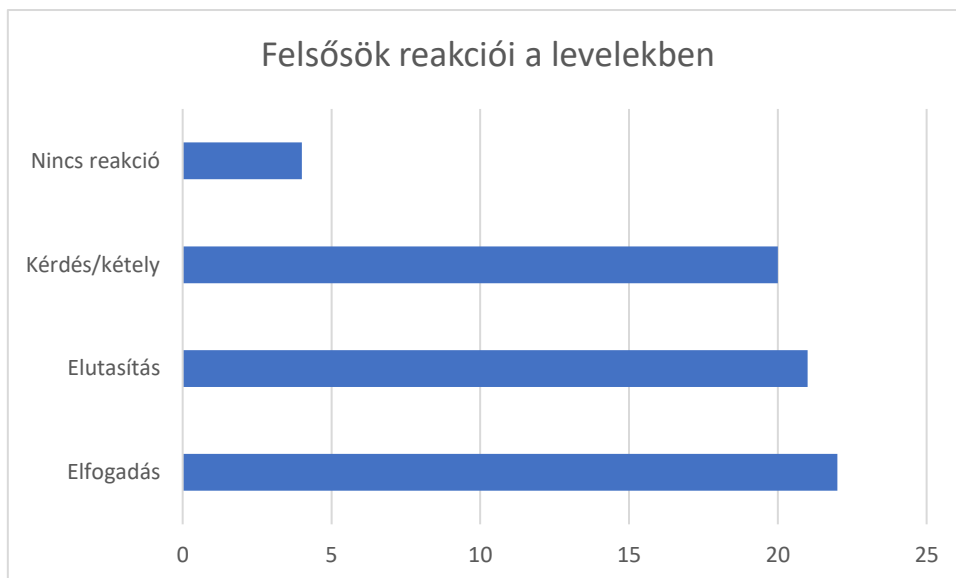
Elutasítás reakció kivétel nélkül az Izmael-történetre érkezett. Köztük található a bántalmazott kisleány (Szikla) esete, aki rendkívül szókimondóan ecseteli véleményét a történetről (ld. az esettanulmányoknál).

10. ábra: Alsó tagozatosok reakciói a levelekben

2.6.3.2.2. Felső tagozat

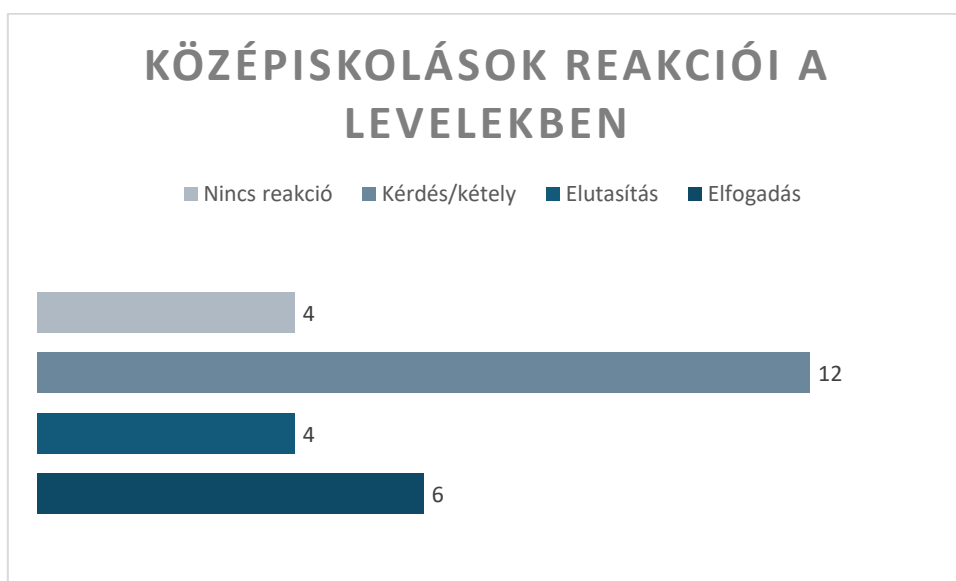
A felső tagozatosok körében radikálisan lecsökkent a nem reagálók száma a levelekben. Szívesen, hosszan és változatosan reagáltak az olvasott történetekre a felsősök. Nincsen szignifikáns különbség az Elfogadás, Elutasítás és a Kérdés/kétely előfordulásai között. Talán enyhén hajlamosabbak a felsősök a moralizáló értelmezésre (pl. „[Eutikhosz] máskor figyeljen jobban”, vagy „Pál máskor ne tanítson ilyen sokáig”).

11. ábra: Felső tagozatosok reakciói a levelekben

2.6.3.2.3. Középiskolás korosztály

A középiskolás korosztály vezető reakciója a Kérdés/kétely (még akkor is, ha csak azokat az eseteket vesszük, amikor egyetértett a két kódoló). Ezekben a levelekben gyakran találkozunk hosszú, a történetet alaposan körbejáró valódi értelmezéssel, gyakoriak a személyes reflexiók is, sőt, egyesek azzal az előfeltételezéssel olvastak, hogy a saját életükre nézve személyes üzenetet fognak kiolvasni a szövegből. Előfordul kifejezetten provokatív kérdező stílus is. Ugyanakkor vannak középiskolások, akik nem adtak érett értelmezést.

12. ábra: Középiskolások reakciói a levelekben

2.6.4. Összefüggések az asszociációs teszt eredményei valamint a rajzok és levelek között. „Esettanulmányok”.

2.6.4.1. Egyoldalúan pozitív istenfogalmúak rajzai és levelei

Az asszociációs teszteknel már említettem, hogy az istenfogalom egyoldalúan pozitívnek tekinthető, amennyiben a $P = +1$ és $N = -1$ az adott vizsgálati személynél. Praktikusán ezt jelenti, hogy a személy az Isten szóra kizárólag olyan szavakat asszociált, melyeket ő maga pozitívnek jelölt, s egyet sem jelölt negatívnak vagy semlegesnek. Frielingsdorf megfigyeléseiből kiindulva azonban óvatossá kell lennünk az egyoldalúan pozitív istenfogalommal, ez ugyanis nem feltétlenül a kiegyensúlyozott istenkép jele, hanem gyakran éppen ellenkezőleg, az istenkép negatív részeinek elfojtásával van dolgunk. Vizsgáljuk meg most ennek a mintának az egyoldalúan pozitív istenfogalmú személyeit!

Alsó tagozaton a többség még egyoldalúan pozitív istenfogalmat mutat fel. Többségük vagy nem írt levelet, vagy a levelében nem reagált a történetre, vagy Elfogadás reakciót adott. Kivétel a 3. osztályos B., aki azt kérdezi, hogy [Eutikhosz] „hogyan élelt fel?” és L. enyhe elutasítása/kételkedése: „...Bár egy picit gonosz elküldeni Hágárt a fiával együtt, de ez nem lényeg. Viszont az már igen, hogy Isten megszólította.”

Az alsó tagozatos E. (lány) asszociációi között sok az egyedi megoldás, s a szavak tartalma azt sugallja, hogy az istenfogalom nagyon kapcsolatközpontúan szerveződik nála. Minden szót pozitívan jelölt, ráadásul még egy + jelet rajzolt az asszociációs papírra, amit szív jellel keretezett be.

érzések	Pozitív	Főnév
figyelmesség	Pozitív	Főnév
gondoskodás	Pozitív	Főnév
szív	Pozitív	Főnév
kapcsolat	Pozitív	Főnév
támogatás	Pozitív	Főnév
élet	Pozitív	Főnév
idő	Pozitív	Főnév
érzelem	Pozitív	Főnév
perc	Pozitív	Főnév
ima	Pozitív	Főnév
kikapcsolódás	Pozitív	Főnév
adódik	Pozitív	Ige

12.táblázat: E. asszociációi

Rajzán egy fehér ruhás-kék galléros, barna hajú és szakállú, mosolygó emberalak látható glóriával. A rajz bal oldalán a háttérben egy teljes nap szimbólum, a bal alsó sarokban a Föld bolygó egy részlete látszik. A bal felső sarokban az alkotó neve, a jobb felső sarokban egy rövid szöveges kommentár olvasható: „Isten mindig kiségi a bajból, és mindig jót akar nekünk.” (6 db szív jellel sormintázva), alatta pedig a rajz címe: Csak Isten az Úr

<https://drive.google.com/file/d/1I3WzruKknOX5gbuTPTdxwYG8VumiZ2Bx/view?usp=sharing>

Levelét barátinak/családiasnak és elfogadónak kódolták. „Ó Istenem! Te meghallod a mi kijáltásunkat (sic!) és megsegítesz. Ugyan ezt tetted ebben a történetben is, köszönöm, hogy törődsz velünk, te vagy az Úr, csakis Te! Az atya a fiú a szentlélek nevében. Ámen” A történetből E. azt a mozzanatot emeli ki, ami kompatibilis meglévő istenképével, vagyis a Hágárnak és Izmaelnek nyújtott segítség mozzanatát. Levele kissé imádságszerű, amely liturgikus formulákat is tartalmaz. Itt egy olyan kislánnyal találkozunk, akinél a gyermeki istenkép nagyon pozitívan alakult, valószínűleg a családi és gyülekezeti szocializáció ez esetben támogatja a hitoktatást, nem ütközik ki a vizsgált anyagokból különösebb negatívum. A kihívás, amivel ennek a gyermeknek felnövekedve szembe kell majd néznie, az a szenvedés kérdése, hogyan tudja majd istenképéhez hozzáilleszteni a rossz jelenlétét a világban. Ha ezt elmulasztja, akkor viszont van esélye a Frielingsdorf által „Hézagpótló Isten”-nek nevezett torzult istenkép kialakulására is.

A felső tagozatos Á. (lány) asszociációi is pozitívak, kivéve a „bűnbocsájtó” szót, amelynél nem jelölt polaritást. Szófajok tekintetében vagy melléknevi igeneveket vagy igét tartalmazó kifejezéseket írt, emiatt asszociációs mezője rendkívül dinamikus.

a szívedben él	Pozitív
mindig velünk van	Pozitív
a teremtő	Pozitív
megváltó	Pozitív
égi erőt ad	Pozitív
megbocsájtó	Pozitív
bűnbocsájtó	NP

13.táblázat: Á. asszociációi

Á. rajza egy pirosra színezett szív jelet ábrázol, benne egy fehér ruhás, sárga stólás szürke hajú és szakállú emberalak, akinek piros csúcsos süvegén és nyakában is kereszt látható. Lábán sötét színű cipő, két karját áldásra emeli. A lap felső részén a szív fölött olvasható a cím: a teremtő (csupa kisbetűvel). A kereszt, a stóla és a csúcsos piros süveg miatt az istenalak egy kissé emlékeztet Szent Miklós püspökre, akinek alakjából a nyugati kultúrkör Mikulás-figurája lett.

<https://drive.google.com/file/d/12BDiMp-HeX2ITxS6j0f4LXfRyjmy5RuU/view?usp=sharing>

Levelét Á. nem írt, csak az „Isten!” megszólításig jutott el, így az Izmael-történetre adott reakcióját nem olvashatjuk.

Az 5. osztályos M. (fiú) csupán három asszociátumot sorolt fel, de azokat pozitívan jelölte. Szófaj szempontjából melléknévvel és kifejezéssel találkozunk, az asszociátumok nem egyediek, és inkább az alsó tagozatosok szóhasználatára emlékeztetnek.

kedves	Pozitív	Melléknév
mindenható	Pozitív	Melléknév
Jézus apja	Pozitív	Kifejezés

14.táblázat: M. asszociációi

Rajzát grafitceruzával, egyszínűen készítette. Egy arc nélküli, szárnyas emberalakot láthatunk, akinek alakja robusztus. Rövid a haja, nincs szakáll, és az egyik szárnyon mintha pikkelyek volnának. Az emberalaktól vonalak sugároznak szét, mögötte pedig egy nyitott ajtószárnyú kapu látható. A lap felső részén olvashatjuk a címet: ISTEN a Menyország „kapujában” (idézőjel az eredeti feliraton).

https://drive.google.com/file/d/1I_snSONm8fytyl1kno4oXF5YniSyK9qU/view?usp=sharing

Levelét az Izmael-történetre reagálva fogalmazta meg, baráti hangvételi, kérdés/kétely és elfogadás kódot is kapott: „ Kedves Isten! Miért segítettél azon a gyereken és miért nem bűnhődött Sára? Ki Hágár? Miért volt ilyen gonosz Sára? A szolgáló miért hagyta volna a fiát meghalni? Miért lett ijász a fiú? Miért nincs neve a fiúnak? Tetszet (sic!) hogy segítettél a gyermekem. 😊 (Smiley-jel az eredetiben) Nem tudok többet írni most” M. nagyon sok kérdést tett fel, ami arról árulkodik, hogy ő kevésbé ismerte a történet háttérét (előzmények Sára, Hágár és Ábrahám viszonyában). Ő is az isteni segítséget emeli ki a történetből, ugyanakkor már foglalkoztatják a történet morális vonatkozásai is, különösen Sára tette és annak lehetséges következményei. Még nem ítéli meg Hágár és Sára tettét, de már rákérdez (érdekes módon Ábrahám nem kerül szóba). A „Nem tudok többet írni most” lezárás kissé azt sugallja, hogy a fiú feladatközpontúan írta a levelet, nagyon az instrukció teljesítésére koncentrált.

Az 5. osztályos Zs. (lány) egyöntetűen pozitív asszociációi között a néhány főnév mellett melléknevet, melléknévi igenevet és igét is találunk.

kedves	Pozitív	Melléknév
megteremtés	Pozitív	Főnév
világosság	Pozitív	Főnév

hálaadó	Pozitív	Melléknévi ige-név
szeretet	Pozitív	Főnév
biztató	Pozitív	Melléknévi ige-név
vigasztal	Pozitív	Ige

15.táblázat: Zs. asszociációi

Rajzán deréktól fölfelé egy ruhátlan emberalakot láthatunk, akinek fej része részletesen kidolgozott. Barna haja, szeme és szakálla miatt az alak Jézus-szerűnek mondható. A rajz fölött íves keretben olvasható a cím: Isten.

<https://drive.google.com/file/d/12Q5PDCZDXwXN55fyBuR3YVswUXdycKE/view?usp=sharing>

Levelében az Eutikhosz-történetre olvashatunk reakciót, amelyben Eutikhosz felé történő elutasítással találkozunk. „Szerintem nem kellett volna az ablakban ülnie mert veszélyes, és le is esett. (De sajnálom a fiút.) Pál jól cselekedett. A fiú felszállt a mennybe és itt a történet is lezárul.” Formailag nem levélként fogalmazta meg a kommentárt, ami ráadásul egy érdekes félreértést is tartalmaz, mintha Eutikhosz nem feltámadt, hanem a mennybe ment volna, ami nincs a szövegben (talán a „lelke benne van” és a Pálra vonatkozó „felment” szó okozhatta a zűrzavart). A moralizáló értelmezéssel már más felső tagozatosoknál is találkoztunk, nemcsak az Izmael, de az Eutikhosz-történet kapcsán is.

imádkozás
hittan
szeretet
kedvesség
segítség
bizalom
tanács

16.táblázat: Gr. asszociációi

Az 5. osztályos Gr. (lány) kizárólag főneveket asszociált. Rajzán egy egész emberalakot látunk, grafitceruzával, szürke hajjal, szakállal, melynek címe: Az én Istenem! a lap tetején olvasható.

<https://drive.google.com/file/d/1jdsBdcLQHJ-CfYCaDLmNLSI3yZFCo4e/view?usp=sharing>

Levele szintén a moralizálók közé tartozik: „Kedves Isten! Azt gondolom a történettel kapcsolatban, hogy a fiú aki leesett az ablakból, ő figyelmetlen volt és fáradt. Üzenem neki, hogy máskor legyen figyelmesebb! Üdvözlettel: Gr.”

J. (lány) asszociációi között egyedi az Isten országa kifejezés, egyébként viszont a felsősök körében gyakori főneveket asszociált, pozitív töltettel.

megbocsájtás
biztonság
megértés
kedvesség
szeretet
remény
elfogadás
Isten országa
jóság

17.táblázat: J. asszociációi

Grafitceruzával készült rajza körben egymásba érő felhőket ábrázol, melyek körülveszik a központi emberalakot, aki az egyik felhőn áll. Az emberalaknak szürke haja, szakálla, valamint fehér egyberuhája és szürke lábbelije van. Bal alsó sarokban az alkotó neve, jobb alsó sarokban a cím olvasható: Isten a mennyben.

https://drive.google.com/file/d/1KUIBbQq2M_vTYb209CcDaNsNELLZibXp/view?usp=sharing

Levelében az Izmael- történetre reagálva szólítja meg Istent: „Kedves Isten! Nekem nagyon tetszik, hogy megmentetted a fiút. Hogy nem hagytad a pusztában. De nem nagyon értettem, hogy miért akarta Sára, hogy Hágár és a fiú elmenjenek. Köszönöm hogy meghallgattál. J.” A történet szerencsés kimenetelét emeli ki, a beavatkozást Istennek tulajdonítja, ugyanakkor Sára tetteivel nem tud mit kezdeni az értelmezéskor.

Az egyoldalúan pozitív istenfogalmú középiskolások összesen négyen voltak, ugyanabba az iskolába jártak a vizsgálat idején, valamennyien nők, és hitoktatójuk is nő. Mindannyian az Eutikhosz-történetet olvasták. Kiemelkedik közülük V., akinek az esetét külön tárgyalom az Esettanulmányok között.

A 11. osztályos H. rajza nonfiguratív és színes kódokat kapott, címe Végtelen fény. Színes koncentrikus köröket ábrázol satírozva, így az egész felület színes lett.

https://drive.google.com/file/d/1srMGGpa8ShgGjQLOYmwkNsjH8ZS_cHdo/view?usp=sharing

Asszociációi között sok az egyedi megoldás, egyértelmű a főnévi dominancia, de van melléknév, melléknévi igenév és kifejezés is.

élet	Pozitív	Főnév
szeretet	Pozitív	Főnév
szabadság	Pozitív	Főnév
igazság	Pozitív	Főnév
eredendő	Pozitív	Melléknévi igenév
otthon	Pozitív	Főnév
csend	Pozitív	Főnév
törődés	Pozitív	Főnév
szabad akarat	Pozitív	kifejezés
fény	Pozitív	Főnév
nap	Pozitív	Főnév
zöld	Pozitív	Melléknév
természet	Pozitív	Főnév
egyenlőség	Pozitív	Főnév
biztonság	Pozitív	Főnév
lehetőség	Pozitív	Főnév
tudás	Pozitív	Főnév

18.táblázat: H. asszociációi

Levele személyes kapcsolatot feltételez a megszólított Istennel: „Édes jó Istenem! Hogy gondolkodsz arról, ahogy az ember bánik az eszközökkel, amiket a kezünkbe adtál? Számomra te vagy a fény, ahogyan ebben a történetben a lámpások. A friss levegő is. Eutikhosz Pál ölelésétől éledt fel? A szeretettől? Az álom lehet az útmutatásod is? A lélek nem vesz el! Legyél ott velünk a fényben, a szabadságban és az igazságban továbbra is! Köszönöm a szereteted, úgy viszonzom!” Értelmezésében allegorizáló tendenciákat fedezhetünk fel, ezzel próbálja a fiatal a bibliai történetből a személyes életére alkalmazható igazságot kinyerni. Rövid levelében több kérdést is megfogalmaz, de ezek nem kötozködő vagy számonkérő kérdések, hanem inkább az igazságot boncolgató, kereső vizsgálódások.

A 12. osztályos N. rajza Jóságos Isten! címmel készült egyszínű, antropomorf és szimbolikus rajz. Félprofilból láthatunk egy szakállas, kopaszodó emberalakot deréktól fölfelé, akinek mellényén a Nap, Hold és csillagok szimbólumai fedezhetők fel. N. asszociációi kizárólag mellénevekből vagy melléknévi igenevekből állnak.

<https://drive.google.com/file/d/1rZVw1KWiJaPyTx9zueIQ4AZf-60lxUaV/view?usp=sharing>

tudatos	Pozitív	Melléknév
jólelkű	Pozitív	Melléknév
beszélő	Pozitív	Melléknévi igenév
tanító	Pozitív	Melléknévi igenév
jóságos	Pozitív	Melléknév
bölcs	Pozitív	Melléknév

kedves	Pozitív	Melléknév
megbocsájtó	Pozitív	Melléknévi igenév
segítő	Pozitív	Melléknévi igenév
gondoskodó	Pozitív	Melléknévi igenév
féltő, óvó	Pozitív	Melléknévi igenév
szerető	Pozitív	Melléknévi igenév

19.táblázat: N. asszociációi

Levele nem tartalmaz a történetre konkrét reflexiót, az csak nagyon általánosan lelhető fel benne, inkább egy hálaadó imádságra hasonlít: „Istenem! Köszönöm, hogy mindig gondunkat viseled, hogy mindig látod, hogy a jó szándék vezérel tettünkben. Köszönöm, hogy segíted és vezeted az embereket, és megbocsájtó vagy egy-egy kis hiba után is. Te látod a lelkünk legmélyét, és nem hagyod, hogy bajunk essen. Köszönöm Istenem”

A 12. osztályos P. rajza a Lélek címet viseli. Asszociációi között feltűnően sok a melléknév és kifejezés. Egyik asszociátumának nem jelölte a polaritását, a „nem mindig teljesen kiszámítható jelei” kifejezés számomra nem tűnik teljesen pozitívnak.

<https://drive.google.com/file/d/1zjI2INDnnZv-RBGBMBXjKEGG1eusnFL/view?usp=sharing>

jóság	Pozitív	Főnév
mindenkit szeret	Pozitív	kifejezés
segítőkéz	Pozitív	Melléknév
mindig számíthatunk rá	Pozitív	kifejezés
mindenkit meghallgat	Pozitív	kifejezés
gyógyító hitet ad	Pozitív	kifejezés
hibáinkat megbocsátja	Pozitív	kifejezés
bölcs	Pozitív	Melléknév
mindentudó	Pozitív	Melléknévi igenév
kedvesség	Pozitív	Főnév
nem mindig teljesen kiszámítható jelei	Nincs polaritás	kifejezés
természet	Pozitív	Főnév

20.táblázat: P- asszociációi

Levelet nem írt.

Diszkusszió

Úgy tűnik, hogy az egyoldalúan pozitív istenfogalom elsősorban az Elfogadás reakcióval járt együtt ebben a mintában. Sokkal kisebb mértékben fordult elő náluk az Elutasítás és a Kérdés/kétely is, még a középiskolások körében is. Gyakori volt náluk, nemcsak az alsó tagozaton, hanem idősebb tanulóknál is, hogy nem reagáltak a levélben a történetre, vagy egyáltalán nem is írtak levelet.

Asszociációik között többször előfordulnak a melléknevek, melléknévi igenevek, igék és kifejezések is. Mintha az egyoldalúan pozitív istenfogalom azzal párosulna, hogy Istenre még mindig személyként, cselekvő egyénként tekintenének, és magukat is az Istennel való kapcsolatban értelmeznék.

2.6.4.2. Negatív és ambivalens istenfogalmúak rajzai és levelei

A mintában összesen 6 gyermek és fiatal polaritás-indexe található a negatív tartományban, azaz az ő istenfogalmuk tekinthető valamelyest negatívnak. Egyoldalúan negatív istenfogalommal ebben a mintában nem találkoztunk (ez abban az esetben állna fenn, ha $P = -1$ és $N = -1$). Alsó tagozatos nincsen köztük (egy kivétel talán mégis van, aki nem jelölte az asszociált szavak polaritását: a negatív istenfogalmúnak tekinthető 4. osztályos Szikla jeligés kisfiú esetét lásd az Esettanulmányok között).

középkor	Negatív
szeretet	Pozitív
mindenható	Semleges
örökkévalóság	Negatív
Jézus	Semleges
háború	Negatív
segítség	Pozitív
mitológia	Pozitív
vakság	Negatív
Szentlélek	Semleges
kegyetlenség	Negatív
imádság	Semleges
bűn	Negatív
mennyország	Pozitív
szimbólum	Pozitív
halál	Negatív
természet	Pozitív
pokol	Negatív

21.táblázat: Barackos pite asszociációi

Barackos pite jeligével szereplő tanuló felsorolásában feltűnő, hogy a kifejezetten vallásossággal kapcsolatos szavakat semlegesen jelölte: Jézus, Szentlélek, imádság, mindenható. Nagyon sok negatív szót asszociált, talán az lehet meglepő, hogy még az örökkévalóság szót is negatívnak jelölte. Ugyanakkor van jónéhány pozitív asszociátuma is. Összességében $P = -0,111$ és $N = -0,444$, tehát egy enyhén negatív irányba tolódó, kifejezetten ambivalens istenfogalommal rendelkezik.

Rajzán a zöld fűvel jelölt talajt és a kék felhőkkel jelölt eget egy pár meztelen óriási láb köti össze, ez az ő istenábrázolása.

<https://drive.google.com/file/d/1EubfBtOBu87JSpP7vTWQkO9OqnWPoXoe/view?usp=sharing>

Levelében a rossz eredetét boncolgatja (a Jézus-történetet olvasta, de legfeljebb érintőlegesen tekinthető a reakció): „Kedves Isten! Mit gondolsz, miért züllöttek el ennyire az emberek? Úgy értem, ha a saját másodra teremtetted őket, akkor nekik is jóknak kéne lenniük, nem? Vagy talán belül te sem vagy olyan mindenható, mint ahogy mi gondoljuk? Nem tudom, hogy tényleg létezik-e hozzád hasonló felsőbbrendű erő, de tudom, hogy végső soron csak saját magamba bízhatok, és ha nem cselekszem jót, akkor a következmények alapján láthatom, hogy ez nem a helyes út volt.”

A vidéki evangélikus gimnáziumban felső tagozatos Auróra összesen két pozitív szót asszociált (támasz és belenyugvás – talán mindkettő a vallás lelki funkciójára utal?), a többi szót negatívan jelölte. P=-0,5; N=-1, vagyis egy inkább negatív színezetű, enyhén ambivalens istenfogalommal él.

hárítás	Negatív
logikátlan	Negatív
irracionalizmus	Negatív
támasz	Pozitív
belenyugvás	Pozitív
felelősség	Negatív
hatalom	Negatív
kapzsiság	Negatív

22.táblázat: Auróra asszociációi

Auróra rajza egy kopasz, ősz hajú és szakállú emberalakot ábrázol mellkastól fölfelé. Egyszerű ceruzarajz. Az Izmael-történetre adott kommentárja rövid és lényegretörő: „Kegyetlen dolog egy apa kétségbeesése, és szerintem [Isten] fölösleges köröket futtat az emberekkel, mintha a játékszerei lennének.”

<https://drive.google.com/file/d/1vkO0-c2pCfI80R44aJVazVI7H9ucE-Gn/view?usp=sharing>

Anonymus Búvár jeligét választó, egy 8. osztályos, fővárosi evangélikus iskolába járó tanuló asszociációi között vegyesen találunk negatív, pozitív és semleges szavakat is, feltűnően sok köztük a kifejezés.

nem annyira közvetlen	Negatív
szeretet	Pozitív
tiszteletet parancsoló	Semleges
mindent tudó	Negatív
komoly	Negatív
nincs emberi alakja	Semleges
felnőttebb	Semleges
félelmet keltő	Negatív
igazságos	Pozitív
megértő	Pozitív

23.táblázat: Anonymus Búvár asszociációi

Rajza sajnós nagyon halovány, csak sejteni lehet rajta egy szakállas, köpenyes emberalakot.

Levelében viszont részletesen ír a Jézus-történetről: „ Szia, Hello! Nekem az zavart ebben a történetben, hogy Jézus először nem szóval próbálta elküldeni az árusokat, pénzváltókat, hanem egyből erőszakkal. Az is lehet, hogy ezek az emberek nem ismerik Istent eléggé, nem érzik a szeretetét, támogatását. Én megpróbáltam volna őket megtéríteni, helyes útra téríteni, esélyt adni. Van egy másik dolog, ami zavar. Nekem nem tetszik, hogy Jézus távolságtartó + kicsit rideg. Sokkal inkább egy bölcs, magasztos, de barátságos személynek szeretném látni Jézust. Ezek az én gondolataim erről a történetről. Köszö, hogy meghallgattál! Üdvözlettel: Anonymus Búvár”

A szintén 8. osztályos lány tanuló, LJ asszociációi között megdöbbenően sok a vallásgyakorlattal szorosan összefüggő (talán konfirmáció kapcsán előkerült?) ámde negatívan vagy semlegesen értékelt szó. Az egyetlen pozitív asszociátum a lelkészek, ami arra enged következtetni, hogy talán a rokonszenves lelkészeken keresztül kapcsolódik a fiatal egyáltalán a valláshoz.

lelkészek	Pozitív
templomi programok	Negatív
oltárkép	Negatív
templom	Negatív
éneklés	Semleges
igehirdetés	Semleges
istentisztelet	Semleges
Jézus	Semleges
színdarabok	Negatív
bárány	Semleges
ostya	Semleges

konfirmáció	Negatív
bor	Negatív

24.táblázat: LJ asszociációi

LJ rajzán a bal felső sarokban grafitceruzával készített apró rajzocskán felhők és madarak láthatók, köztük lebeg egy hosszú hajú, egyberuhás emberalak, glóriával a feje fölött.

https://drive.google.com/file/d/1d4jMIiXBhi0iGtoywxduxY_UVT0nGkmo/view?usp=sharing

Az Izmael-történetre reagáló levél nem kevésbé ambivalens: „Drága Istenem! Nekem ez a történet tetszett is meg nem is. Az az egy dolog tetszett, hogy a vége egész jó volt. Az nem tetszett hogy a nő nem állt ellen a férje szavának. Tehetetlen volt, úgyhogy megérdemelte volna a halált. Én a helyében küzdöttem volna és nem hagytam volna hogy más ember parancsolgasson nekem.”

A 8. osztályos Sz. (lány) asszociációi között egyetlen pozitívat sem találunk, két semleges jelölt szó, a kereszt és a boldogság enyhíti az istenfogalom negatív voltát.

megkülönböztetés	Negatív
szabályok	Negatív
kereszt	Semleges
népvándorlás	Negatív
halál	Negatív
boldogság	Semleges
"alap" beállítás	Negatív

25.táblázat: Sz. asszociációi

Szimbolikus rajza sajátos teológiát fejez ki. Címe: Nem tehetünk semmit! A grafitiszürke rajzon egy nagy „sugárzó” kör látható, nyíl mutat a magyarázó szövegre: „nagyobb erők”. Egy ívelt és egy szögletes részből álló „védőfal” mögött egy szárnyas kört rajzolt, a nyíl itt az „Isten” feliratra mutat. Az „ember” feliratú nyíl egy kicsiny pöttyöt jelöl, és a „nagyobb erők”-től kacskaringós nyíl vezet a pötty felé. Az istenelképzelés itt mintha egyszerre volna deista (Isten nem akadályozza a nagyobb erőket, hogy azok hatással legyenek a kiszolgáltatott emberre) és az ókori görögök szenttelen istenképzete (Istent magát nem érintik/zavarják a nagyobb erők, de nem is tud/akar hatni rájuk). Levelet sajnos nem írt.

<https://drive.google.com/file/d/1ZPIzNAXsOpCPfAr3HG8UGQcsFIlp0thk/view?usp=sharing>

A szintén 8. osztályos Toll jeliségű lány anyagait az Agresszív elemek a rajzokon c. alfejezetben elemzem.

Diszkusszió

Akiknek az istenfogalom iránti attitűdjé a negatív pólushoz közelít, azoknak a rajzán kevés eredetiséget fedezhetünk fel: többnyire antropomorf, sémákból építkező, semmi vagy kevés és egyszerű szimbólumot tartalmazó istenrajzot készítettek. Kivételt képez Sz., akinek egészen összetett és sajátos istenelképzelést fejez ki a rajza. Barackos pite kivételével nem használtak színeket sem.

A levelekben a negatívabb istenfogalmúak sokkal bátrabban utasítják el a történetek egyes elemeit, szókimondóbban kritizálják akár Jézus vagy Isten viselkedését is. Úgy tűnik, hogy a saját istenfogalom iránti attitűd polaritása jó előrejelzője lehet annak, hogy az adott személy milyen kiindulással értelmez egy bibliai történetet. Mivel azonban a negatív istenfogalmúak nagyon kevesen szerepelnek a mintában, az erre vonatkozó következtetéseket inkább tendenciáknak tekinthetjük.

2.6.4.3. „Esettanulmányok” (Szikla, Tafi, E. és V.)

Egy alsó tagozatos, egy felső tagozatos és két középiskolás munkáit szeretném „esettanulmány”-ként is bemutatni, annak demonstrálására, hogy hogyan is lehet együttesen értelmezni az azonos forrásból származó vizsgálati anyagokat. Mivel azonban ebben a vizsgálatban nem tudtunk „mélyfűrást” végezni, a rendelkezésre álló kevés információ alapján igyekszem tanulságokat megfogalmazni.

Szikla: egy bántalmazott kisfiú esete (Az esetleírás a nyugalom megzavarására alkalmas elemeket tartalmaz!)

Az alábbi táblázatban láthatjuk a 4. osztályos, vidéki kötelezően választható hit- és erkölcstanra járó kisfiú Isten szóra adott asszociációit. Polaritást sehol sem jelölt, de érezzük, hogy kétféle asszociáció dominál, a semlegesebb, „ténymegállapító” mondatok („A papok Isten szolgái.”, „A fiát Jézusnak hívják.”) és az erősen negatív, fenyegető mondatok („A haragja pusztító.”, „Megint el fog jönni a haragja a földre.”). Ebben a kontextusban a „mindentlátó” és „mindenthalló” tulajdonságoknak is fenyegető jellege lesz. Egyedül a „kedves” szó lóg ki a sorból, ez azonban sok más alsó tagozatos asszociációjához hasonlóan inkább a hitoktatóról szerzett benyomás terméke lehet.

kedves
mindentlátó
mindenthalló
A haragja pusztító.

A fiát Jézusnak hívják.
Máriának hívják az édesanyját.
Megint el fog jönni a haragja a földre.
A papok Isten szolgái.
A Bibliát úgy hallottam, hogy ő írta.
A fia kábé 1000 éves lehet.

26. táblázat: Szikla asszociációi az Isten szóra

Rajzán a papírlap alsó kétharmadát sötét- és világoszöld színű talaj foglalja el, a jobb felső sarokban egy sötétszürke szélű sárga nap, bal felső sarokban pedig a jelige. Külön címet nem adott. Az ég és a föld között három emberszerű alak, égnék álló fekete hajjal és hatalmas, felfelé álló fekete szárnyakkal, amelyek a felületük egy részén „fogazottak”. A bal lapszélen állónak furcsább, grimaszosabb a mosolya, a másik két alaknak szabályosabb.

<https://drive.google.com/file/d/1KOst21F4rKSuRUw-0pnl8VK5QOSiivou/view?usp=sharing>

Az Izmael történet elolvasása után a következő levelet írta: „Kedves Isten (a kisbetűs verziót írta át nagybetűsre)! Szar történet volt! Mert az a fasz házasságszentségtelenítést (sic!) csinált azzal a kurvával. Szégyellje magát a fasz, mert elküldte a ringyóját a kölökkal.”

Hitoktatója szükségesnek érezte, hogy kommentálja a kisfiú munkáit azzal, hogy kicsit jobban beavat engem a történetébe, leírja, hogy a fiút súlyosan bántalmazta korábban édesanyja, és jelenleg apjával és annak második feleségével valamint féltestvérével él.

Elemzés

Ennél az esetenél jól látható, hogy a rajz önmagában még nem árul el sokat arról, mi is zajlik a gyermek lelkivilágában. Bár hordoz a rajz agresszív elemeket, feszültséget, közelében sincs más alsósok harmonikus rajzainak, önmagában itt még nem feltétlenül gyanakodnánk bántalmazásra. Az asszociációk fenyegető tartalma már közelebb visz bennünket a kisfiú traumájához, de az igazi áttörést a bibliai történet okozta, amely mintegy triggerként felszabadította belőle a verbális agressziót. A hitoktatótól származó extra információból pedig kiderül, hogy súlyosan traumatizált, fizikailag és lelkileg bántalmazott gyermekről van szó, aki jelenleg az apjával és a mostohaanyjával lakik, s aki szülőanyjától szenvedte el a traumát. Ez a helyzet természetesen az istenkép minden részére hat. Azt viszont elmondhatjuk, hogy itt nincs feszültség az istenkép tudatos és tudattalan része között, a gyermek képes verbalizálni a dühét, s a düh mögött a fájdalom is felsejlik.

Tafi: hit és kétség között

Tafi egy 7. osztályos fiú, aki egy budapesti külkerületi iskolába jár evangélikus hittanra. Rajzán valódi perspektívaábrázolást láthatunk, amennyiben egy szobát ábrázolt belülről mélységében, a belső fal egyszínű szürke, a padló és az oldalsó fal pedig sakktábla-mintás, vagyis fehér és sötét színű téglatestek váltakoznak. A szobán kívüli keretben, a lap szélén a grafitcezuzát a rajzoló elmaszatotha, ettől az egész papír szürke lett. A rajz kétszínű kódot kapott a kódolóktól, és itt egyértelműen a sötét és világos szembeállításával van dolgunk.

<https://drive.google.com/file/d/1pNHmJi3cNZIKYXMFz57uWLNpt1Zsm-yO/view?usp=sharing>

Asszociációi között az „egyenlő” melléknév kivételével csupa főnevet találunk, bár több főnév melléknévből képzett (pl. egyediség, jószívűség, ötletesség, segítőkészség). Minden szót pozitívnak jelölt (pontosabban a papír jobb alsó sarkába tett egy nagy + jelet). Az istenfogalom tehát egyoldalúan pozitívnak tekinthető, ami a felső tagozaton már sokkal ritkább volt, mint alsóban.

szabadság
szeretet
szerelem
egyediség
jószívűség
figyelem
ötletesség
hűség
szív
egyenlő
nagyság
nevetés
öröm
segítőkészség

27.táblázat: Tafi asszociációi az Isten szóra

Levelét az Eutikhosz történetre reagálva a következőképpen fogalmazta meg: „Tisztelt Isten! Az üzenetem az, hogy ez mind csodás, hogy feltámadt az ifjú fiú, de én nem teljesen értem, hogy történt mindez. Hiszen a fiú sajnos meghalt! Őszintén szólva az a véleményem rólad, hogy a csodatételeidet nem igazán gondolom igaznak. A létezésedet elhiszem, de ezeket nem igazán. Üdvözlettel: Tafi”

Elemzés

Ha a tudatos irányból haladunk a mélyebb rétegek felé, akkor a felszínen egy nagyon pozitív istenfogalommal találkozunk, de a rajz már mutat némi kettősséget, ami akár ambivalens

érzelmekre is utalhat. A bibliai történettel találkozva a fiatalemberben aktiválódnak a kétségek, amelyek a világról való tapasztalati tudása és a hittanórán kapott információk között feszülhetnek. A halálról ő már mint egy visszafordíthatatlan dologról gondolkodik, s az olvasott történet ennek ellentmond. Mivel a természettudományos „hogyan” kérdésre ebben a szövegben nincs válasz, hajlamos általánosítani minden Szentírásban olvasható csoda leírására, hogy ezeket a „nem igaz” kategóriába kell tennie logikailag. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy Isten létezésében hisz, s talán ezért nem is esett nehezebbre megszólítani, bár a „tisztelt Isten” és az „üdvözlettel” formulák némileg hivatalosabb stílust képviselnek.

Ennek a fiúnak az esete valószínűleg sok olyan tinédzserével rokonítható, akik a hitoktatás során, esetleg gyülekezeti közegben szereznek ugyan pozitív tapasztalatokat, s így tudatos istenfogalmuk is ennek megfelelően alakul, a mélyebb rétegekben mégis ellentmondásos érzések, hitbeli kételyek húzódnak meg. Ha ezek a fiatalok nem kapnak megfelelő teret és időt a dilemmáik megfogalmazására, elképzelhető egy olyan forgatókönyv, hogy felnőtt világnézetükbe és gondolkodásukba már nem viszik magukkal a hittartalmakat.

E. : saját történet rátérképezése a bibliai történetre

A 12. osztályos, művészeti iskolás E. (lány) egyszínű tollrajza a Mindenség címet viseli. Azon kevés rajz egyike, ahol a kódolók teljes egyetértésben a nonfiguratív kódot adták. Néhány szimbólum talán felfedezhető a képen (pl. csillagok, virág), de a hullámos, körkörös vonalak inkább az csillagköd benyomását keltik a szemlélőben.

<https://drive.google.com/file/d/1QEBEWRgsVqYK7cWfsZKK2kX5ECnPhYi-/view?usp=sharing>

Asszociációiban színekkel és térben is jelölte a szavak egymáshoz való viszonyát, így a három negatívan jelölt asszociátum (ismeretlen, homályos, távoli) egymásból következnek, de a közeli asszociátum is a távoliból jön, ami viszont már pozitív. Az istenfogalom enyhe ambivalenciája jelenik itt meg, amely a fiatal nőben már tudatos reflexió tárgya.

kacsacsőrű emlős	Pozitív
teremtés	Pozitív
irgalmas	Pozitív
tanító	Pozitív
kreatív	Pozitív
gondoskodó	Pozitív
csoda	Pozitív
ismeretlen	Negatív
homályos	Negatív

távoli	Negatív
közeli	Pozitív

28.táblázat: E. asszociációi

Levelét az Eutikhosz-történetre reagálva fogalmazta meg: „Kedves Isten! Nem igazán tudom, miből fog állni a levelem, mivel nagyon elfáradtam, és úgy érzem magam, mint a valaha volt Eutikhosz. Nagyon elfáradtam ebben az egy hónapban. Úgy érzem, erőm kezd elhagyni a nagy vizsgák előtt. Vajon a sok munkánk egyszer kifizetődik az életben? Vagy úgy járunk, mint a fiú? Olyan törekeny az élet, mégis mindenben a rendszert igyekszünk megtalálni. Vajon tényleg számottevő az életünk, mikor már nem leszünk? Nem leszünk itt a földön, máshol igen? Vagy nem? Mi vár ránk? Sötétség, világosság, másik élet? Bárcsak tudnám a választ, hogy ne féljek. Ha ezekre a válaszokra nem is, de egyre tudnám a választ: Tényleg létezel-e Isten? Tényleg van értelme az életünknek? Tényleg van élet a halál után? Csak egy igen vagy egy nem is elég lenne ahhoz, hogy minden kérdésre tudjam a választ... Remélem, hogy tényleg létezel, hogy nem fog semmi rossz se történni velünk. Remélem, hogy létezel, hogy köszönetet tudjak mondani az életemért, a családomért, a barátaimért, és még nagyon sok dologért. Végezetül, remélem, egyszer megélhetem mindazt a szeretetet, amit te adtál mindnyájunknak. Üdvözlettel: Egy lélek a sok közül”

Elemzés

A bibliai történet ebből a fiatal nőből kétségekkel és kérdésekkel átszőtt, de valódi egzisztenciális felvetéseket tartalmazó reflexiót váltott ki. Nem egyszerűen csak analizálta Eutikhosz történetét, hanem rátérképezte azt a saját életének aktuális eseményeire, a közelgő érettségi vizsga és a pályaválasztás, a nagybetűs életbe történő kilépés miatti szorongásaira. Mindezt a történet fényében képes vizsgálni és a szó szoros értelmében vett valódi teológiai munkát végezni. Úgy tűnik, hogy E. istenfogalmában az ambivalens érzéseket leginkább az Ő titokzatossága, távoli és elérhetetlen volta váltja ki, s talán a rajz is ennek a végtelen, megismerhetetlen felsőbbiségnek a megragadását szolgálja.

V.: bizalmi alapokon

A 12. osztályos V. (lány) rajza az antropomorf, szimbolikus és nonfiguratív kódokat is megkapta. Címe: Kreatív Isten. Egy arc nélküli emberalakot látunk rajta, melynek testrészei girbe-gurba vonalakból állnak. Körülötte halvány színekkel elmaszatolt háttér és határozott vonalakkal megrajzolt sugárzás látszik.

<https://drive.google.com/file/d/1SEA36H8ZU4-KUmzg51U4WVhCOXccsJbv/view?usp=sharing>

V. azon kevés középiskolások közé tartozik, akiknek istenfogalma az asszociációs tesztben egyoldalúan pozitív lett, vagyis csupa olyan szót asszociáltak, amelyeket pozitív töltetűnek ítélt meg. Ha azonban közelebről megvizsgáljuk az asszociált szavakat, már kevésbé tűnik egyöntetűnek a polaritás, hiszen olyan szavak és kifejezések is előkerülnek, mint az „ismeretlen”, „nem (mindig) konkrét” és „pusztító”. Sőt, az apa és anya szavak is takarhatnak ambivalenciát kamaszkorban.

teremtő
akarat, hit
pusztító
szeretet
"apa". "anya"
ismeretlen
kreatív
nem (mindig) konkrét

29.táblázat: V. asszociációi

Levelének szövege megrázóan személyes: „ Drága Isten! Az olvasottak kissé felzaklattak. Úgy gondolom, hogy ha valaki, te tudod, mi miért történik. Hát most kérek tisztelettel magyarázd el nekem, miért hagytad meghalni azt a szegény fiút, ha aztán újra élhetett. Miért volt szükség ilyen drasztikus tetre? Hiszen ez biztosan hatott a többiekre is és engem is felkavar és összezavar. Kérlek Uram válaszolj! Tisztelettel: gyermeked”

Elemzés

V. levelében egyszerre üt meg bensőséges és tiszteletteljes (kétszer is szerepel a „tisztelettel” szó) hangnemet. Ugyanakkor igen határozottan szegezi neki Istennek a kérdéseit, szinte már számonkéri őt. A fiú halálát és feltámadását emeli ki a történetből, és éppen ez okoz számára dilemmát. Nem a csodát vonja kétségbe, hanem Isten szándékára kérdez rá. Nem távolítja magától a történetet mint a moralizálók, nem is visszatekint rá, mint E., hanem érzelmileg is behelyezkedik, szinte eggyé válik az Eutikhoszt körülvevő tömegből. Levele alapján úgy tűnik, hogy kérdésére őszinte választ vár, ahogyan egy valódi, élő kapcsolatban lehet számítani a válaszra. Nem tudjuk, hogy személyes életében is éppen aktuális-e neki az élet és halál kérdése, de egy 18-19 éves fiatalnál már hűsbavágóan kerülhet elő ez a téma.

E.-hez hasonlóan itt is felmerül az asszociációk között az Isten megismerhetetlenségének, érthetlenségének témája. A rajz vegyes kódokat kapott, hiszen az emberalak csak

körvonalalaiban jelenik meg, a görbe vonalak és a fénysugarak a szimbolikus/nonfiguratív megjelenítés felé viszik el az ábrázolást.

2.6.4.4. Tanárok (hitoktatók) anyagai

Bár a tanárok mintája rendkívül kicsiny (9 fő), azt áttekintve megfigyelhetjük, hogy a felnőttkori istenkép hogyan alakul náluk. A rajzok között egyaránt találunk antropomorf, szimbolikus és nonfiguratív kódokat kapott alkotásokat is. A színhasználat tekintetében hasonlóan vegyes a minta.

Antropomorf, Szimbolikus	Egyszínű
Antropomorf, Szimbolikus	Egyszínű
Szimbolikus	Kétszínű
Antropomorf	Egyszínű
Szimbolikus	Színes
Szimbolikus	Színes
Antropomorf, Nonfiguratív	Színes
Nonfiguratív	Kétszínű
Szimbolikus	Színes

30. táblázat: Tanárok rajzainak kódjai

A tanárok asszociációs tesztjei sok egyedi asszociátumot tartalmaznak. Érdekesség, hogy két férfi tanár szinte kizárólag csak mellékneveket ill. melléknévi igeneveket asszociált, ami az alsó tagozatosokra jellemző, illetve előfordult felsőbb évfolyamokban is, de ritkábban. Polaritás-indexe minden tanárnak a pozitív tartományban van, de egyoldalúan pozitívnak csak két hitoktató istenfogalma mondható.

gondviselő	Pozitív	Melléknévi igenev
igazságos	Pozitív	Melléknév
szerető	Pozitív	Melléknévi igenev
hűséges	Pozitív	melléknév
irgalmas	Pozitív	Melléknév
jó	Pozitív	Melléknév
újjáteremtő	Pozitív	Melléknévi igenev

31. táblázat: Fővárosi férfi tanár asszociációi (csak melléknevek és melléknévi igenevek)

emberi	NP	Melléknév
nép	NP	Főnév
alkotó	NP	Melléknévi igenev

kreatív	NP	Melléknév
gondoskodó	NP	Melléknévi ige- név
teremtő	NP	Melléknévi ige- név

32.táblázat: Vidéki férfi tanár asszociációi (elsősorban melléknévek és melléknévi igenevek)

A tanárok felnőttként is vegyes rajzkészséggel készítették el az istenábrázolásokat. Akad köztük egyszerű vonalrajz, tizenéves korra jellemző realista rajz és számítógéppel szerkesztett, átgondolt alkotás is. A minta kicsinysége mellett is feltűnő, hogy a szimbólumhasználat a felnőtt hitoktatók esetében már gyakori és tudatosnak tekinthető.

Fővárosi tanárnő rajza 1(Egyszerre antropomorf és szimbolikus, kéz szimbólummal):

https://drive.google.com/file/d/1ciTDmedU6UDH4kzRXBIR8RIi8wHceKmA/view?usp=drive_link

Fővárosi tanárnő rajza 2 (szív szimbólum): https://drive.google.com/file/d/16ZV9EZ-IJhpnm9g6tt_ucjHikPKAUR3/view?usp=drive_link

Vidéki férfi tanár anyagai (Rajza antropomorf + szimbolikus Nappal, Földdel és csillagokkal):

https://drive.google.com/file/d/1TfJMtmGQ_PdbylyxGWfJCR0XrtmwNsif/view?usp=drive_link

Fővárosi férfi tanár rajza (arccal, csillagokkal, Nappal és hal-szimbólummal) :

https://drive.google.com/file/d/1nkfPribXY32JuxN3WpXnRo_SiHtjyMQX/view?usp=drive_link

Vidéki tanárnő szimbolikus rajza:

https://drive.google.com/file/d/1hAFAK9StZOahy1cPQDWWvN_CLBCCgPer/view?usp=drive_link

Vidéki tanár nő részben antropomorf, részben szimbolikus alkotása:

https://drive.google.com/file/d/1kec3B_5XtVZ7opup0XDeFD0QKHM1UK5y/view?usp=drive_link

Vidéki tanárnő nonfiguratív rajza:

https://drive.google.com/file/d/1WvVBoYCw14TwZoeEtWB3V15q5o48mnOn/view?usp=drive_link

Vidéki tanárnő szimbolikus rajza:

https://drive.google.com/file/d/1wdoOLQAvLamOTtNntbJqPov5Z7tqDbUW/view?usp=drive_link

A tanári levelek általában hosszabbak és személyesebbek. Egyik hitoktató két levelet is megfogalmazott, az egyiknek saját maga adta a „jólnevelt levél” címkét, a másikat pedig „őszinte levél”- nek nevezte el. Utóbbiból egy jóval ambivalensebb istenkép látszik, amit maga a hitoktató összefüggésbe hoz saját gyermekkori élményeivel, amelyet az Izmael-történet tükrében értelmez. A tanulság kedvéért idézem mindkettőt:

„Kedves Isten! Olyan jó, hogy megnyitod a szemünket, és észrevehetjük, hogy gondoskodsz rólunk. Kérlek, figyelj a gyermekeimre is. Minden lányomra, fiamra, tanítványomra. Legyen mindegyik a tiéd! Köszönöm”

„Kedves Isten! Én az vagyok, akit nem akartak. Vagy nem így akartak, nem ilyenek. És akire az a felnőtt is csak távolról nézett, akire számított volna. Köszönöm, hogy mégis élek. Te törödsz velem. Néha félek, hogy ezt abbahagyod egyszer. Kérlek, vigyázz rám tovább is. És vigyázz az enyémekekre is. Kicsikre, nagyokra. Mindegyikőnknek bizonytalan hely ez a világ.”

3. Következtetések és további kutatási irányok

3.1. A kutatás limitációi, visszatekintés a hipotézisekre

3.1.1. A kutatás limitációi

Jelen dolgozatban bemutatott vizsgálat az adott minta tekintetében keresztmetszetet mutat. Az anyagok felvétele 2021 március-május folyamán zajlott mindig az adott csoport aktuális hittanóráján, ennek megfelelően az „akkor és ott” helyzetnek megfelelő istenképről nyújtanak információt. Nem szerepelt a kutatás célkitűzései között, hogy a vizsgált tanulókat longitudinálisan kövessük, új és új felvétellel árnyalva az istenképükről nyert információt.

Ebben a vizsgálatban csak evangélikus felekezeti hittanra járó tanulók szerepeltek, azon belül is két fő csoport: 1. evangélikus középfokú intézménybe járó, kötelező hittanon részt vevő vagy 2. állami köznevelési intézményben kötelezően választható hit-és erkölcstanon részt vevő tanulók. Bár izgalmas lenne, ebben a mintában nem szerepeltek más felekezetű hittanosok és tanáraik. Nem szerepelnek továbbá a más felekezet fenntartásában álló egyházi iskolák evangélikus hittanosai, az evangélikus fenntartású általános iskolák tanulói, gyülekezeti fakultatív hittan résztvevői vagy konfirmandusok, nem szerepelnek óvodás, bölcsődés

hittanosok, sem egyetemista vagy felnőtt katechézisben részt vevők. A minta tehát nem fedi le a teljes evangélikus hitoktatói palettát, csupán annak két legnépesebb rétegét.

A vizsgált anyagok felvétele és a kódolási folyamat nagy része is a covid-19 járvány és az azzal kapcsolatos iskolai és egyéb lezárások idejére esett. Elsősorban ez indokolta, hogy a vizsgálati anyagokat nem személyesen gyűjtöttem, hanem a hitoktatók maguk végezték a felvételt írásos instrukciók alapján. Emiatt a vizsgálat nem standard körülmények között zajlott. Ennek előnye viszont, hogy a hittanóra természetes közegében került sor a felvételre, és nem befolyásolta/zavarta a tanulókat egy idegen vizsgálatvezető jelenléte. Sajnos félreértések is adódtak: az egyik hitoktató a feladatokat a lezárások miatt házi feladatként adta ki, a vizsgálatvezetői leíráshoz képest pontatlan instrukciókkal (nem szerepelt benne a történetre adott válasz kötelező levél formátuma). Nehézkes volt a vizsgálati anyagok digitalizálása és a vizsgálatvezetőhöz történő eljuttatása is. Néhány tanulóról az alapvető adatok (évfolyam, nem) is hiányosan érkeztek be.

A tanulókról viszonylag kevés háttéradatunk van, az évfolyam és a nem, a hitoktatás helyszíne, jellege, a hitoktató neme és foglalkozása (lelkész vagy hittanár). Nem gyűjtöttem be az alábbi adatokat: családi helyzetre, vallási szocializációra, szocioökonómiai státuszra, nemzetiségre, hitoktatásban eltöltött évekre, hitoktatóval közösen eltöltött évekre, gyülekezeti kapcsolatokra vonatkozó adatok, noha minden bizonnyal ezek (is) hatással lehetnek az istenképekre. Az esettanulmányok között feldolgozott néhány extra adat vagy a hitoktató külön közléséből származik, vagy a tanulók önmagukról árulták el a levélben, vagy az egyéb adatokból származó következtetések.

Bár a teljes tanulói minta nem tűnik szélsőségesen kicsinek, az egyes korcsoportokra bontva mégis azoknak számítanak. Még a legnépesebb felső tagozatos korcsoport is alatta marad a 100 fős mintaelemszámnak. A felnőtt minta (9 fő) pedig kifejezetten kicsinynek számít, hiszen az eredetileg jelentkezett 21 főből álló tanári sem lett volna kifejezetten népes. Óvatosnak kell tehát lennünk a vizsgálat eredményeiből levont következtetésekkel.

3.1.2. Visszatekintés a hipotézisekre, következtetések

Az alábbiakban a kutatás elején megfogalmazott hipotéziseimre tekintek vissza a vizsgálati eredmények fényében.

1. hipotézis: Az istenkép tudatos, verbalizálható része jellegzetes eltéréseket mutat korcsoportonként.

- a) Minél idősebb a vizsgálati személy, annál gazdagabb istenfogalommal rendelkezik.
- b) Minél idősebb a vizsgálati személy, annál gyakoribb lesz az ambivalencia megjelenése és elhordozása az istenfogalmon belül.
- c) A hitoktatók mint szakértők a hittanosaikhoz képest összetettebb istenfogalommal rendelkeznek.

A kisiskolás és a serdülő korosztály asszociációs tesztjeinek eredményei alapján elmondhatjuk, hogy úgy tűnik, az idősebbek átlagosan több szót asszociáltak az 'Isten' ingerszóra, vagyis ez a fogalom egyre gazdagabbá válhat. Azonban azt láttuk, hogy az átlagtól való eltérés mértéke is nőtt a korcsoportos ugrásnál, vagyis azok is többen lettek, akik sok, és azok is, akik – például a bevonódás hiánya miatt – radikálisan kevés szót asszociáltak. Az istenfogalom jelentésmezőjének tartalmi bővülése tehát nem automatikusan jár együtt az életkor előrehaladtával, hanem valószínűleg más tényezők is befolyásolhatják (pl. az istenfogalom iránti attitűd polaritása, a hittan tantárgy iránt elkötelezettség, az istenkapcsolat minősége). Az asszociációs háló teszt egy másik lehetséges felhasználása lehetővé teszi, hogy a vizsgálati személyek tovább differenciálják a jelentésmezőt, pl. bejelölhetik a szavak felidézési sorrendjét, a szubjektív fontossági sorrendet vagy csoportosíthatják az asszociátumokat az egymáshoz való kapcsolódásuk alapján.²³⁵

Az ambivalencia megjelenése valóban nőtt a felső tagozatba lépve. Az egyoldalúan pozitív istenfogalmú gyerekek aránya egyre csökkent a korcsoportos ugrással, tehát az ambivalencia elhordozásának képessége az istenfogalmon belül mintha valóban nőne az életkorral. Ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy az ambivalenciával könnyen boldogulnának a serdülők. Leveleikben előtérbe kerültek a Kérdés/kétely valamint az Elutasítás reakciók. Néhányan komoly küzdelmet folytathatnak a kételkedéssel, valamint saját negatív érzéseikkel kapcsolatban.

A hitoktatók istenfogalmával kapcsolatban a minta kicsinysége miatt óvatosan kell fogalmaznunk, de mintha több lenne az egyedi asszociáció, és az asszociátumok számának átlaga is emelkedett. Úgy tűnik, egy hitoktató istenfogalma tartalmilag gazdagabb jelentésmezővel bír, s csak ketten voltak köztük, akiknek egyoldalúan pozitív attitűdjük volt a saját istenfogalmuk irányába. Az istenfogalom absztrakciója viszont inkább a felső tagozatos-középiskolás korosztályt jellemzi egyértelműen. A pozitív istenfogalmú felsősök és középiskolások, valamint a tanárok között előfordult a melléknév/melléknévi igenév-dominancia, ami konkrétan istenfogalomra utalhat. Lehetséges ugyanakkor, hogy az istenkapcsolat személyessége miatt kerültek előtérbe a melléknevek.

²³⁵ de ROSA, 2002, 183.o.

2. hipotézis: Az istenkép tudattalan, nonverbális része akár feszültségben vagy ellentmondásban is lehet a tudatos elemekkel. (Pl. valaki deklaráltan pozitív istenfogalommal bír, de az istenkép negatív elemei mégis megjelennek).

Az egyoldalúan pozitív istenfogalmú személyek anyagainak vizsgálatakor láttuk, hogy a rajzon illetve a levélben már több negatív tartalom is megjelenhetett, de ebben a mintában ez semmiképpen sem volt olyan gyakori, mint azt a pszichoanalitikus kutatók a maguk klinikai mintáiban találták. A negatív tartalom (pl. agresszió a rajzon, elutasítás reakció a levélben) gyakrabban jelent meg olyan gyerekeknél, akiknél már az istenfogalom is negatív volt, tehát nem feltétlenül reagálnak az Istennel kapcsolatos negatív érzések, gondolatok elhárításával a tanulók. Talán az „istenmérgezés” inkább olyan toxikus teológiai légkörben jelenik meg, ahol az istennel kapcsolatos negatív vagy vegyes érzések nem mondhatók ki, nem jeleníthetők meg vagy nem dolgozhatók fel valamilyen módon, hiszen „Istent félnünk és szeretnünk kell”.²³⁶

3. hipotézis: A hittant tanulók populációjában is találkozhatunk torz istenképekkel. Ezeket a szakirodalomból már ismert kategóriák mentén is leírhatjuk.

Talán ez a hipotézis nyert a legkevésbé igazolást, hiszen nem kimondottan patológiás mintával dolgoztunk, s ráadásul a minta maga is torzít, hiszen Magyarországon a hitoktatásban részvétel többé-kevésbé önkéntes és fakultatív. Talán mégis fel-felbukkant a Bíró Isten (B.), a Halál-Isten (Szikla) és a Hézagpótló-Isten (egyoldalúan pozitív istenfogalmúak között).²³⁷

4. hipotézis: A hitoktató istenképe szoros összefüggésben lesz a tanítványiával, ez a verbális elemeknél kifejezettebb lesz.

Az istenfogalom leggyakrabban említett asszociátumai is csak kis átfedésben vannak a hitoktató és csoportja között. Tehát az összefüggést nem mondhatjuk szorosnak (legalábbis ezen a kis mintán nem mutatkozott ilyen összefüggés). Egyes csoportokban vannak specialitások (pl. a Szentlélek az egész mintához képest gyakrabban asszociált szó az adott hitoktató csoportjában). Ennek a hipotézisnek az igazolásához kiegészítő vizsgálatokra lenne szükség (pl. hittanórák videófelvevételeinek elemzése), ahol a hitoktató és tanítványai között létrejövő Istenről szóló diskurzust vetnénk alá analízisnek.

5. hipotézis: Az istenkép már a bibliai történet befogadásának pillanatában is kifejti a hatását. Tehát a történet értelmezésekor azonnal megjelenő hatásról van szó. A történet önmagában nem változtatja meg az istenképet.

²³⁶ MOSER, 1981, 15-16.o.

²³⁷ FRIELINGSDORF, 2007

Valóban úgy tűnik, hogy a teljes istenkép hat a bibliai történet befogadására. Láttuk, hogy a negatív istenfogalmú tanulók bátrabban éltek az Elutasítás reakcióval. A középiskolások között leggyakoribb volt a Kérdés/kétely, ahogyan nőtt az ambivalencia hordozásának képessége. A tanulók inkább a meglévő istenképükhöz igazítják a történet értelmezését, s talán kevésbé hajlamosak a saját istenképüket felülírni (Ugyanakkor van kivétel is, pl. az a tanuló, aki Izmael történetéből tudta meg, hogy Isten nemcsak szigorú és igazságos, de segítőkész is).

3.1.3. További lehetséges kutatási irányok, kérdések

A kutatás folyamatára visszatekintve azt látom, hogy még a beérkezett vizsgálati anyagok elemzési lehetőségeit sem merítettem ki teljesen, és a kiértékelés során felmerült még számos egyéb lehetőség, amelyekkel egy esetleges megismétlés vagy egy hasonló célkitűzésű, mégis új kutatás kiegészülhetne.

Néhány példa a további lehetséges elemzési szempontokra:

- Szimbólumok használatának mélyebb elemzését adni, a szimbólumok együttes használatának vizsgálata. Szimbólumértelmezés fejlődésének vizsgálata.
- Asszociációk és szimbólumok együttjárása, van-e olyan szimbólum, amely verbálisan is megjelenik?
- Melléknévi asszociációk és antropomorf ábrázolások közötti együttjárás van-e, mennyire szoros?
- Asszociációkon belül teológiai témák megjelenése (pl. teremtés, negatív teológia)
- Levelekben megjelenő sajátos teológiai témák (pl. Isten létezése, gondviselése) feldolgozása
- A gyermek- és ifjúságteológia számára alapvető tanulságok megfogalmazása

A kutatást mind módszertani változatosság, mind a vizsgált háttérváltozók (pl. családi vallási szocializáció, hitoktatásban eltöltött évek száma, hitoktatóval való kapcsolat időtartama és minősége) szempontjából gazdagabban meg lehetne ismételni egy nagyobb mintán. Fontos lenne, hogy a hitoktatók (esetleg szülők) felnőtt mintájával is kiegészüljön a kutatás. Terveim között szerepel a teológushallgatók istenkép-vizsgálata is, esetleg felekezeti és határon túli magyarokra történő kiterjesztéssel. Mindazonáltal úgy gondolom, hogy a további vizsgálatokhoz jó alapot szolgáltathat ez a munka, és reményeim szerint a módszertani újítások inspirálóan fognak hatni más kutatókra is.

3.2. Az agresszió és egyéb negatív jelenségek az istenképben. Az ambivalencia jelentősége.

Mind a bibliai mind a közösségi mind a személyes pszichés istenkép szempontjából az egyik legfontosabb kihívás az agresszió kezelése. Mit kezdünk az agresszióval, amely egyrészt egy túlélést segítő belső hajtóerő az emberben is, másrészt a társas világunkra is hatással van? Milyen köze van Istenhez az agressziónak? Kis Klára az egyházi iskolák és az iskolai agresszió kapcsolatáról írt könyvében megjegyzi, hogy a kereszténység történetében az agresszióhoz való viszony rendkívül ambivalens. Egyrészt a keresztény közösség kezdettől fogva hajlamos volt a csoporton belüli feszültségeket eltusolni, a konfliktusokat elnyomni, másrészt – különösen a konstantini korszaktól kezdve – maga is hajlott az intézményesített erőszakra az eretnekek és a nem keresztények ellen. Ez az ambivalencia a Bibliában található erőszakos szövegek értelmezésében is jelen van.²³⁸

Korábbi istenképvizsgálatokban nagy hangsúly jutott az Isten haragjának, agressziójának, ítéletének, büntető, szigorú vagy éppen bosszúálló voltának vizsgálatára, és több kutató azt feltételezte, hogy ezek valamiképpen kapcsolatban lehetnek a szülőképpel, a szülők nevelési vagy fegyelmezési attitűdjével, az iskolai szigorral. A Moser-féle istenmérgezés jeleit keresték a gyermekek vagy a felnőttek Istennel kapcsolatos elképzeléseiben, és arra is történtek kísérletek, hogy ezeket a torz vagy megbetegítő istenképeket valamilyen módon gyógyítsák, felülírják.

Saját vizsgálatom tanulságai alapján azt mondhatom, hogy ebben az evangélikus hittanos tanulói mintában az ún. büntető (vagy bosszúálló vagy bántalmazó vagy bírói) istenkép nem szerepelt domináns módon. Különösen az alsó tagozatos gyermekek istenfogalmánál láttuk, hogy – mások, pl. Tamminen és munkatársai eredményeihez hasonlóan – szinte semmilyen szerep nem jutott a legalista vagy rigorózus istenképnek, sőt, a gyerekek többsége a saját istenfogalmát kizárólag pozitív szavakkal és kifejezésekkel jellemezte. A rajzokon szereplő agresszív elemek is inkább a felső tagozatos és annál idősebb tanulóknál kerültek elő. A levelek is arról tanúskodnak, hogy Hágár és Izmael elűzésében a gyerekek Istennek nem annyira az értelmi szerző vagy agresszor, inkább az irgalmas gondoskodó szerepét osztották, és Isten Eutikhosz feltámasztásánál is inkább az élet Istene mint a halálé. Jézus haragvó arcát nagyon kis mértékben utasították el, inkább igyekeztek mentetegetni vagy megmagyarázni, ugyanakkor tanulságos, hogy volt olyan tanuló, aki a történet kapcsán egyértelműen megfogalmazta:

²³⁸ KIS, 2023, 11-53.o.

„számomra félelmetes egy dühös Istent látni”. Az Isten haragjával és agressziójával, ennek emberi kezelésével kapcsolatos kutatások még biztosan nem értek nyugvópontra, bízom benne, hogy ez a vizsgálat is szolgálhatott egy csepp adalékkal ebben a témában.

Az Istennel kapcsolatos fogalmak ambivalenciája a serdülőkorban jut komoly szerephez. Csökken az egyoldalúan pozitív istenfogalmú személyek aránya, és egyre nagyobb számban jelennek meg a pozitívak mellett negatívan és semlegesén értékelt asszociátumok. Az a hitoktatók körében jól ismert jelenség, hogy a tizenéves kor az istenképben és az istenkapcsolatban is egyfajta „borulást” okozhat, ebben a mintában is kirajzolódott. A serdülőkor általános válsága, az identitáskeresés, a tekintélyek megkérdőjelezése, és a világnézet egyre összetettebbé válása a gyermeki hitrendszerben is krízist okoz. Ez a krízis néha különösebb viharok, látványos összeomlások és újrendeződések nélkül megy át egyik szakaszból a másikba, ugyanakkor vannak, akik komoly kétségekkel küzdenek. Néhány serdülőnél megmarad az istenkép egyfajta „gyermeki” szinten, ami a felnőtt életszakaszba lépve már sokszor bizonyulhat gyerekesnek. Mások elveszítik hitüket, bizalmukat, és felnőttként nem hívóként definiálják magukat. Ugyanakkor vannak nem vallásosan szocializált gyermekek, akik éppen a kamaszkorba lépve térnek meg, pedig nem estek át a gyermeki hit szakaszain.²³⁹

Az ambivalencia és a kételkedés nem egyszerűen vagy szükségszerűen ellentéte a hitnek. Úgy tűnik, hogy a hit fejlődésének természetes velejárói. Enélkül a kritikai korszak nélkül mintha nem tudna felnőtté illetve éretté válni a gyermeki hit. Mégis egyfajta kettősséget láthatunk ebben. Egyrészt, Lutherrel együtt sok kutató is hangsúlyozza, hogy a gyermeki hitet nem szabad alsóbbrendűnek tételeznünk, sőt, kiemelhetjük kételkedésmentes tisztaságát, azt a feltétel nélküli bizalmat, amelyre a gyerekek gyakran képesek.²⁴⁰ A gyermeki hit teológiai felmagasztalásában gyakran találkozunk ezzel az érveléssel, és valóban, a gyermeki hit nem a majd felnőtté váló ember hitének jogán tekinthető valódi hitnek, hanem saját jogon. Másrészt a serdülőkort követően a felnőtt hitben szükségessé válik az, hogy a világban tapasztalható rossznak valamiképpen megtaláljuk a helyét a saját világertelmezésünkben, s ha istenképünkkel továbbra is együtt akarunk élni, akkor alkalmasint abba is integrálnunk kell azokat a tapasztalatokat, amelyek negatív érzéseket váltanak ki belőlünk. Ha ez nem történik meg, akkor

²³⁹ JÁLICS, 2018, 28-42.o.

²⁴⁰ Luther gyermekképéről, a gyermeki hitről vallott felfogásáról érzékletesen, idézetekkel gazdagon illusztrálva ír Kodácsy-Simon Eszter, pl. „A gyermekek hite és élete a legjobb, mert nekik csak az ige van meg, ahhoz tartják magukat, és Istennek szépen együgyűen megadják a tiszteletet, mely szerint ő valóságos Isten, és bizonyosnak tartják, amit ő ígér és kínál. Nekünk, vén bolondoknak pedig ott a szívfájdalom meg a pokol tüze, és hosszasán disputálunk az ígéről, melyet ők, a gyermekecskék tiszta hittel, disputa nélkül, egyszerűen csak hisznek.” KODÁCSY-SIMON, 2017, 197.o.

a felnőtt hit és istenkép gyerekes maradhat, vagy hasítottá válik, ahol minden el nem viselhető tartalmat elhárítunk és tudattalanná teszünk.²⁴¹

Ugyanakkor izgalmas kérdés, hogy hogyan változtatja meg mindezt a vallási kultúránk, pl. az ortodox (dogmatikai és nem liturgikus értelemben véve az ortodoxiát) vagy evangélikai vallási környezet kedvezhet nemcsak a hittartalmak konkrét felfogásának és a Biblia szövegének szó szerinti értelmezésének felnőttkorban is, de az istenkép egyoldalúságának (legalábbis ami a tudatos részt illeti) is. Ugyanakkor az Istennel való kapcsolat személyessége is növelheti az istenkép pozitívását. További vizsgálatokat igényel ez a téma. Mindenesetre érzékeny kérdés, hogy vajon a „második naivitás” állapotában lévő felnőtt hívőket érettebbnek kell-e tekintenünk pusztán azért, mert átmentek egy kritikai korszakon? Nem lehet, hogy a kétfajta stílus inkább csak más, de nem jobb vagy rosszabb egyik a másinál? Nem követnénk-e itt el ugyanazt a hibát, mint azok a vallási közösségek, akik csak a viharos, drámai megtérésélményt tudják valódi, személyes hitre jutásként elképzelni?

Az ambivalens érzéseket kiváltó, egymással feszültségben álló hittartalmak a keresztény, és különösen a lutheránus teológia számára nagyon fontosak. Példaként hozhatjuk a már ebben az értekezésben is többször említett Deus revelatus és Deus absconditus kettősségét. Luther különösen korai műveiben (pl. Heidelbergi disputáció) a theologia crucis kapcsán különíti el ezeket. Fontos, hogy nála nem két istenségről van szó, tehát nem egy dualista felfogást hirdet, hanem egy módot arra, hogyan lehet az ember számára érzékelhető rosszat (mint kísértés, ítélet, vádló lelkiismeret) összeegyeztetni a szerető és kegyelmes Isten képével. Szerinte megkülönböztethetjük Isten saját és idegen munkáját, sőt, azt tapasztalhatjuk, hogy Isten gyakran önmaga ellentétének látszata mögé rejtőzik. Maga a megfeszített Jézus is ennek a kettősségnek a kiábrázolódása, hiszen az lett bűnné értünk, aki maga Bűntelen.²⁴² Teológushallgatóknál láthattam, hogy a fiatal felnőtt, a teológiát tudományos igénnyel művelő és tanuló egyetemi hallgatók életében mennyire lényeges ez a fajta integráció. Nemcsak az istenfogalmat és az istenképzetet kell tudniuk integrálni, hanem annak feszültségteli elemeit is egyben kell tudniuk tartani, miközben le kell saját istenképüket választani a szülőök, a küldő lelkész vagy a küldő gyülekezet istenképéről, és a szó szoros értelmében sajátjukká tenni.

²⁴¹ SARKADY és NYÁRY, 2008 több példát is felsorolnak a tudatos és tudattalan istenképzés közötti ellentmondásra. Például említést tesznek egy bibliodráma csoporttagról, aki Down-kóros gyermeket nevelt, s akinek játékban megnyilvánuló istenképe a mérgező pozitívítás jeleit mutatta: olyan Isten, „aki csak jót adhat”.

²⁴² FORDE, 2005

3.3. A szimbólumok szerepe a hitfejlődésben. Vallási gondolkodás a konkrét-absztrakt dichotómián túl.

3.3.1. Szimbólumok

Már Winnicottnál találkoztunk az átmeneti tér ama fontos funkciójával, hogy lehetővé teszi a külső és belső valóság összehangolását, a szimbolizációs képesség kialakulását az illúzió révén.²⁴³ A szimbólum rendkívül összetett jelenség: sűrítve tartalmaz kognitív és érzelmi elemeket, nemcsak jelentése van (melyet értelmi munkával fel lehet tárni), hanem jelentősége is, amelyet sokszor csak egzisztenciálisan lehet értelmezni. A kereszt jele például egy turista számára jelezheti egy keresztény templom vagy imaház jellegét, de a hívő számára a kereszt egy sor asszociációt indíthat be, amelyek legmélyebb spirituális kérdéseikhez kapcsolódnak. A vallásos gondolkodásban a szimbólumok nemcsak érintőleges szerepet töltenek be, hanem lényeges elemeket sűrítnek magukba.

Fowler a hitfejlődés szakaszelméletében a szimbolizáció fejlődésének is nagy szerepet tulajdonít. A mi mintánkban szereplő alsó tagozatos gyermekek (mitikus-literális szakasz) e teória szerint még a szimbólumok egydimenziós értelmezését, közvetlen használatát részesítik előnyben. A szintetikus-konvencionális szakaszban azonban már lehetővé válik a szimbólumok multidimenzionális értelmezése. Természetesen nemcsak vizuális szimbólumok léteznek, hanem nyelvi, egyéb auditív (pl. hangjelzések) és mozgásos (pl. kéz-karmozdulatok, mimika stb.). A szimbólumokra nem tekinthetünk pusztán racionális szempontból, mivel azok jóval többek, mint a racionálisan is kifejezhető fogalmak illusztrációi. Bizonyos értelemben a szimbólumok egyszerre pre-és posztracionálisak (vagy szuprarácionálisak), létezésük és a hozzájuk való kapcsolódás nem csupán kognitív képességek kérdése. Maga a szimbólum áthidalja a szakadékot kognitív és affektív, tudatos és tudattalan, absztrakt/általános és konkrét/valóságos között.²⁴⁴

A szimbólumok egyetemes eredetének magyarázatára két egymással ellentétes fölfogás létezik, melyek a középkori univerzália-viták két fő álláspontjára emlékeztetnek: az univerzalista fölfogás (pl. Jung) valamiféle anyagon túli létezés tulajdonít a szimbólumoknak és fogalmaknak (ez tkp. a platóni ideák világa); a nominalista megközelítés (pl. Piaget) viszont nem magának a tartalomnak, hanem a szimbólum létrehozásához szükséges struktúráknak tulajdonít egyetemes jelleget.²⁴⁵

²⁴³ WINNICOTT, 1999, 14.o.

²⁴⁴ KÉZDY és mtsai, 2018, 57-58.o.

²⁴⁵ PÁL és mtsai, 6.o.

Ebben a vizsgálatban leginkább az istenrajzokon megjelenített vizuális szimbólumokkal találkoztunk. Láthattuk, hogy ezek mindegyike kapcsolódik általános emberi civilizációkhoz, és szinte mindegyiknek van sajátosan keresztény vagy zsidó-keresztény, biblikus referenciája is. Kérdés lehet, hogy vajon a tanulók hogyan vélekednek saját szimbólumábrázolásaikról? Ebben a vizsgálatban nem volt lehetőségük a tanulóknak a saját alkotásaikat hosszabban kommentálni, csak címadási lehetőséggel élhettek, illetve rövid szöveges kommentárt fűztek néhányan a rajzukhoz. Ugyanakkor német kutatások az ezredforduló óta inkább az alkotás folyamatát kísérő reflexiók elemzésének az irányába mozdultak el, hogy többet megtudjanak a gyermeki teológiai gondolkodás fejlődéséről. Jelen kutatás egyik továbbfejlesztési iránya lehet, hogy a tanulók istenrajzaik készítése közben illetve annak elkészülte után utólag teológiai reflexiót fűznek saját alkotásaikhoz, illetve egymáséről is diskurzust folytathatnak.

A vallásdidaktikai megközelítések közül leginkább a szimbólumdidaktika, illetve annak továbbfejlesztése, a - részben a performatív vallásdidaktika egyes felismeréseit is hasznosító - szimbolizáció- és jelképdidaktikai megközelítés tartja fontosnak a jelképek tudatos tanítását. Nagy előnye ennek a megközelítésnek, hogy egyszerre kezeli az egyénit és az általánost, helyet kaphat benne a sajátosan keresztény, akár a sajátosan evangélikus, miközben állandóan keresi a kapcsolatot az általánosan emberivel, a más kultúrákkal és vallásokkal. A vallás esztétikai elemeire épít, kapcsolatot igyekszik teremteni a tradíció és a jelen kor szituációja között.²⁴⁶ A jelenlegi evangélikus tanterv már óvodában és általános iskolában is kiemelt szerepet juttat ennek a megközelítésnek. Tanítjuk a Luther-rózsát és a kereszt vizuális szimbólumát. A templom berendezéseinél kitérünk azok szimbolikus elemeire is (pl. nyitott Biblia, gyertya, feszület az oltáron). Megismerkedünk az egyházi esztendő színeinek jelképes jelentéseivel. Az adventi koszorú azóta már minden felekezetben elterjedt jelképe evangélikus eredetű.²⁴⁷ Más vallások tanulásakor kiemelt jelentősége van az adott vallás legfontosabb jelképeinek, azok értelmezési lehetőségeinek (pl. Dávid-csillag, félhold, Tan-kereke stb.). A liturgikus hagyományok, szertartások tárgyalásakor ismét ezek kerülnek előtérbe (pl. keresztség és úrvacsora szentsége mint Látható Ige).

²⁴⁶ PFISTER; ROSER, 2015, 26-43.o.

²⁴⁷ Az adventi koszorú viszonylag fiatal hagyomány, Johann H. von Wichern evangélikus lelkész használt először (akkor még 24) gyertyával díszített kocsikereket csillárként az árvaházi gyerekek adventi áhítatain 1839-ben. A kocsikerék újrahaznosításából mai értelmezésünkben már Isten örök szeretetének a szimbóluma lett. [Adventi koszorú - Történelem és hagyomány - Múzeum az óvárosi városházán - Heimatverein Wiesental, Waghäusel \(museum-wiesental.de\)](http://Adventi_koszorú_-_Történelem_és_hagyomány_-_Múzeum_az_óvárosi_városházán_-_Heimatverein_Wiesental_Waghäusel_(museum-wiesental.de))

3.3.2. Konkrét és absztrakt gondolkodás

Az asszociációs tesztben láttuk, hogy a serdülőkorba lépve a főnevek vették át a domináns szerepet a melléknevektől, bár néhány tanulónál, és két tanárnál is a melléknév-dominancia maradt. Az igék használata periférikus volt ebben a mintában, mindazonáltal az igék előfordultak hosszabb kifejezések részeként (pl. „segít a bajban”) vagy melléknévi igenevek formájában éltek tovább (pl. teremő). Brueggemann az Ószövetség tanúságtételében éppen fordított sorrendet alkalmaz: az igei bizonyágtételt mutatja be először, mint JHWH cselekvéséről (pl. az Egyiptomból történt szabadításról) szóló szövegeket. Ezt követi a mellékneves tanúságtétel, ami az isteni tulajdonságok, attribútumok JHWH-hoz kapcsolása dominál (pl. kegyelmes, hosszútűrő, hűséges), majd a főnévi tanúságtétel, amelyben különböző képek, metaforák segítik JHWH megismerését és megértését (pl. Úr, Atya, Bíró, Király, Harcos, Művész, Kertész, gyógyító, Anya, Pásztor).²⁴⁸

Szeretet	43
Jézus	31
Biblia	29
Élet	23
Teremő	22
Hit	22
Templom	21
Kedves	19
Teremtés	17
Halál	17
Béke	14
Mindenható	14
Erő	13
Hatalom	12
Mennyország	12
Szentlélek	11
Megbocsátás	10
Föld	10
Jószívű	10

33. táblázat: A teljes mintában leggyakoribb asszociátumok

A főnév-dominancia utalhat az istenfogalom absztrahálódásának tendenciájára, amely talán az egész gondolkodás egyre absztraktabb voltához igazodik, mindazonáltal más magyarázatok is lehetségesek. Olyan istenkép/istenfogalom-vizsgálatokban ugyanis, ahol ingeranyagként mellékneveket használnak (pl. kártyaszortírozás vagy szemantikus differenciál esetén), ott az

²⁴⁸ BRUEGGEMANN, 2012, 193-340.o.

eredmények is mellékneves formában születnek meg, a jelen kutatás asszociációs tesztje viszont ingerszónak egy főnevet használt. Azt láttuk továbbá, hogy a mellékneves és a szófaji szempontból vegyes asszociációk idősebb korban is előfordultak, talán az istenkép személyes voltára és az Istennel való személyes kapcsolatra utalva. Az asszociációs teszt módszertani hátrányai is kiütköztek abban, hogy a vizsgálati személyek csak szavakat írhattak, ebből néhányan igyekeztek is kitörni, és több szóból álló kifejezéseket alkottak, amely rosszat tesz a számszerűsíthetőségnek, viszont mutatja, mennyire kreatív és egyedi lehet a nyelvi kifejeződése az istenfogalomnak. Mindenesetre úgy tűnik, már az asszociációs tesztben sem kizárólag az absztrakt-teológiai istenfogalommal találkoztunk, amelyről azt feltételezhetnénk, hogy a tanulók csak mintegy „betanulták”, hiszen megjelentek nyelvi szimbólumok, metaforák, egyedi asszociációk.

Az Istenhez írott levelek ellenben összefüggő, több mondatból álló szövegek, amelyeknek ráadásul formailag van megszólítás és elköszönés része is. A levél és üzenet műfaja személyek közötti kapcsolatot, egyfajta párbeszédességet feltételez, de legalábbis ennek lehetőségét. A legtöbb vizsgálati személy írt levelet is, és senkiről sem tudunk, aki azért tagadta volna meg a levél megfogalmazását, mert nincs ilyen kapcsolata. Egyetlen levélben van szó arról, hogy a szerzőnek fölösleges lenne írnia az ő istenképével, de nem indokolta részletesen, hogy miért (talán személytelen az istenkép, vagy Isten mindentudása miatt?), viszont ő is írt egy „mintha” levelet. Néhány levél az imádság műfajára emlékeztet (pl. Ámen szó van a végén), talán ez a műfaj megszokottabb, könnyebben értelmezhető volt az Istennel történő kommunikációban mint a levél. Ezekben a szövegekben legalább háromféle értelemben találkozhattunk az istenképpel: 1. a tanulóknak mozgósított istenfogalom, 2. a tanulóknak szintén mozgósított, tudattalan istenképzet és 3. a bibliai szöveg által ábrázolt istenképre történő egyéni reakció. A személyes istenkép és a bibliai istenkép egymásra hatásának vizsgálata komoly nehézségekbe ütközik, a levelek mégis izgalmas adalékot szolgáltatottak, mert betekintést engedtek a gyermekek és fiatalok teológiai gondolkodásába.

3.4. A bibliai szöveg értelmezésének fejlődése, ennek szerepe .

3.4.1. Gyermekexegézis

Anika Loose a gyermekteológia sajátos részeként elemzi a gyermekexegézist, és hangsúlyozza, hogy a gyermekek saját szövegértelmezéseit érdemes komolyan venni a hitoktatásban. A gyermeki exegézis értelmezhető úgy, mint a laikus exegézis egy sajátos megnyilvánulása,

amelynek azért is teret kell adnunk, mert az egyetemes papság elve elapján a bibliai szöveg értelmezését nem tarthatjuk fenn pusztán a szakértők (akadémiai teológusok) számára. Továbbá értelmezhető kontextuális exegézisként is (hasonlóan a feminista vagy afroamerikai exegézishez), mert a gyerekek saját élethelyzetükből, egzisztenciális tapasztalatukból kiindulva közelítenek a szövegekhez.²⁴⁹ Loose saját vizsgálata alapján tíz tézist fogalmaz meg a gyermekexegézissel kapcsolatban²⁵⁰:

1. A gyermekexegézis egy didaktikai koncepció. Arra neveli a gyermekeket, hogy központi teológiai fogalmakkal operáljanak.
2. A gyermekexegézist a felnőttek kezdeményezik és az ő exegetikai előismereteik befolyásolják annak folyamatát.
3. A gyermekexegézis használja a történet-kritikai exegézis néhány kiválasztott kérdésfeltevését (amelyeket a gyermekek behoznak).
4. Az iskolai keretek hatással vannak a gyermekexegézis eredményére.
5. A gyermekexegézisnek – hasonlóan a tudományos exegézishez – nem előfeltétele a hit.
6. A gyermekexegézis úgy értelmezhető, mint az „aktív elsajátítás hermeneutikája” a bibliai szövegek esetében. A recepcióesztétikai-konstruktivista paradigmához tartozik.
7. A gyermekexegézis felfogható egy szinkron, tisztán szövegen belüli megközelítésként.
8. A gyermekexegézis eiszegézist is tartalmaz.
9. A gyermekexegézis párhuzamosnak bizonyul az értelmezéstörténettel.
10. A gyermekexegézis visszahathat a tudományos exegézisre, ösztönözve és gazdagítva annak valláspedagógiai felhasználását.

Jelen vizsgálatban a gyermekek Istenhez írott levelei, mivel azok egy konkrét bibliai történet elolvasása után, s az instrukció alapján arra mintegy válaszként születtek meg, tekinthetők a gyermekexegézis egy-egy példájának. A hagyományos hittanórai keretektől azonban eltértünk annyiban, hogy itt nem egy közösség, egy 2-20 fős hittancsoport vitatta meg a történetet, hanem a tanulók egyénileg reflektáltak rá a levélben. Bár teljes bizonyosságunk nem lehet afelől, hogy a hitoktató vagy a többi társ jelenléte egyáltalán nem befolyásolta a gyermekek értelmezését, a vizsgálati elrendezésből ez mégis valószínűsíthető. Ha így van, akkor pedig itt a felnőtt befolyás szerepe elhanyagolható. A levelekben a tanulók saját értelmezéseit olvashatjuk, és tanúi lehetünk az aktív elsajátítás folyamatának. Bár az iskolai keretek biztosan önmagukban is

²⁴⁹ LOOSE, 2019, 27-56.o.

²⁵⁰ LOOSE, 2019, 217-222.o.

befolyásolták az értelmezéseket.²⁵¹ Noha sem a vallásos szocializációt, sem a személyes hitvallást nem mértük, mégis feltételezhető, hogy olyanok is írtak levelet, és/vagy értelmezték a történetet Istenre E/3-ben utalva, akik aktuális állapotukban nem definiálják magukat hívőként. A recepcióesztétikai-konstruktivista feltételnek is megfelelnek a levelek. Érdeemes úgy vizsgálni a tartalmukat, hogy igyekszünk felfedezni benne a tanuló törekvését a megértésre, a meglévő fogalmak és világnézetbe való beillesztésre, és elfogadjuk, hogy a tanuló saját világa felől közelít, és tekintettel vagyunk a tanulók „hozott anyagára”, beleértve a teljes istenképet. Mivel a tanulóknak nem állt rendelkezésére a szövegen kívüli forrás, a hitoktató magyarázatára sem hagyatkozhattak, ezért valóban a szövegen belül maradtak az értelmezésben, illetve előfordult néhány alkalommal, hogy más történetekkel kapcsolatos előzetes tudásukat is mozgósították (pl. amikor Sára döntését a teljes Hágár-ciklus ismeretében értelmezték, vagy arra utaltak, hogy a templomtisztítás „kilóg” Jézus erőszakmentes viselkedési repertoárjából). Mindenesetre nehezükre esett a történet-kritikai információkat (ha voltak is ilyenek a birtokukban) mozgósítani. Emiatt valóban nyitottabb volt az értelmezésük az eiszegézisre, viszont innovatív elemek is előkerültek a levelekből (pl. a templomtisztítás a szabadságjogok felől értelmezve).

Számomra talán a legizgalmasabb mozzanat, hogy a gyermekexegézis és a szöveg értelmezéstörténete között párhuzamokat lehet találni. Vizsgálatomban valóban kirajzolódott egy vonal a szó szerinti értelmezéstől a morális értelmezésen át az allegorikus vagy anagogikus értelmezés felé (pl. a lámpások az Eutikhosz-történetben mint az isteni világosság allegóriái; Eutikhosz feltámadástörténete mint a végzősök új életbe kilépésének allegóriája). Ezt az utat azonban nem szükségképpen járta be mindenki, és a tanuló életkora mellett a történet jellege is erősen befolyásolta (ahogyan valószínűleg még több más tényező, amelyet nem mértünk). Ezek a kérdések további vizsgálatokat igényelnek, egyelőre inkább úgy tekinthetünk rájuk mint izgalmas feltevésekre.

A gyermekexegézis kutatása valóban inspiráló lehet a tudományos exegézis számára is, és ezen a ponton kiemelném a serdülők kifejezetten kritikus kérdéseit, ezek ugyanis egyfajta „friss szem”-ként a történet azon pontjaira irányíthatják az értelmezők figyelmét, amelyek fölött a hagyományos exegézis elsiklik.

3.4.2. Párbeszéd a szöveggel, a kérdések szerepe

²⁵¹ A tanulók közül a legtöbben iskolai hittanóra keretei között írta a levelet, néhányan pedig hittanóra keretében kapott házi feladatként otthon válaszoltak a történetre.

Fowler hitfejlődési szakaszainál láttuk, hogy a kisiskolás időszakot a „mitikus-literális” jelzőpárral illette, amelyben a második hangsúlyos elem kifejezetten a bibliai történetek szó szerinti értelmezésével kapcsolatos. Valóban úgy láttuk ebben a vizsgálatban is, hogy a bibliai történetet szó szerint értelmezték az alsósok, egyrészt nem igazán vonták kétségbe a bibliai leírások történetiségét, másrészt a leírt események értelmezéséből indultak ki. Kérdéseik is, ha voltak, az eseményekkel kapcsolatos információkérésnek tekinthetők. Ugyanakkor képesek voltak ezt a szó szerinti értelmet tágabb perspektívába helyezni és általánosítani, pl. az Izmael-történetet Isten segítőkészsége és gondviselése egy példájának tekinteni, ahogyan az Eutikhosz-történetet Isten végtelen hatalma megnyilvánulásaként felfogni.

A felső tagozatosoknál már megjelenik nemcsak a kérdezés, de az elutasítás motívuma is. Ebben a mintában úgy tűnt, hogy a felsősöket foglalkoztatja a morális értelem, szívesen teszik a szereplők tetteit erkölcsi mérlegre, természetesen még a saját nézőpontjuk alapján.²⁵²

A középiskolások pedig sokan bátran éltek a kérdezés vagy a kételkedés megfogalmazásának lehetőségével, ezzel megteremtve a bibliai szöveggel történő kritikai párbeszéd lehetőségét. Mivel számukra már nem egyértelmű a szöveg történeti hűsége vagy a Szentírás tekintélye, esetükben fel kell készülnünk arra, hogy kérdéseik esetleg kibillentenek bennünket, hitoktatókat is a komfortzónánkból.

A hittanórai kérdezés kapcsán Kodácsy-Simon Eszter habilitációs értekezésében a kérdés sokoldalúságára mutat rá. A bibliai kérdésfeltevéseket körüljárva kiemeli, hogy a valódi kérdés mindig feltételezi a kapcsolatot, s hogy az Isten-ember kapcsolatban a kérdezésnek (nemcsak az információt vagy útbaigazítást kérő technikai kérdéseknek, hanem a személyes, magyarázatot váró vagy egzisztenciális kérdéseknek is) óriási szerepe van, ahogyan a törvény értelmét kutató rabbinikus hagyomány tanulási módszerében is. Az evangéliumokban nemcsak Jézusnak tesznek fel kérdéseket, hanem ő is gyakran visszakérdez, vagy egyenesen egy kérdéssel indítja a tanítási szituációt. Még a kételkedő, „kísértő” vagy provokatív kérdések is lehetőséget teremtenek a párbeszédre és a további reflexióra. Éppen ezért a hittanórai szituációban sem kell félnünk a kérdésektől, és bátran elrugaszkodhatunk a mechanisztikus, pusztán ismeretfelidézést vagy egyetlen konkrét helyes választ igénylő kérdésektől.²⁵³

²⁵² LOOSE, 2019, 156-157.o. Anika Loose 3. osztályosokkal (8-9 évesek) végzett gyermekexegetikai vizsgálatában szintén talált példát az etikai értelmezésre, még hozzá a mustármag példázata esetében a teremtésvédelmi aspektust emelték ki a tanulók.

²⁵³ KODÁCSY-SIMON, megjelenés alatt

Vizsgálatomban egészen különleges módon nyilvánult meg a hittanórai kérdezés: nem a hitoktatónak tették fel a tanulók az olvasott bibliai történet nyomán megfogalmazott kérdéseiket, hanem az Istenhez írott levelekbe írták bele ezeket. A tanulók tudták, hogy hitoktatójuk nem fog beleolvasni a levelükbe, így minden emberi elvárástól mentesen fogalmazhattak. Már David Heller vizsgálataiban is feltűnő, hogy a gyerekek spontán megfogalmazott Istenhez írt leveleiben is gyakori a kérdésseltevés. Ebben a kutatásban pedig arra láttunk példát, hogy mind a vizsgált gyerekek életkora mind az olvasott történet jellege befolyásolta a kérdésszituációt. Legkevésbé az alsó tagozatosok éltek a kérdezés lehetőségével, s ha mégis tettek föl kérdést, az inkább informálódó kérdésnek tekinthető. A felső tagozatosok több mint negyede (74 főből 20) kapott a levelére kérdés/kétely kódot a két kódoló egyetértésével, ők már szívesebben és bátrabban kérdeztek, s kérdéseik nagy része már a szöveg mélyebb értelmére is irányul. A középiskolásoknak már közel 40%-a kérdezett vagy kételyt fogalmazott meg a szöveggel kapcsolatban, s körükben már általánosnak mondható az egzisztenciális kérdezés is. Érdekes mozzanat, hogy a kérdezők egy része megfogalmazza azt is, hogy a kérdésére/kérdéseire talán soha nem fog választ kapni. Tisztában vannak az Isten felé irányuló kérdések sajátos jellegével, hogy arra talán nem azonnal vagy egészen sajátos módon fog válasz érkezni, s a felelet talán el is marad, életünk végéig nem kapunk választ bizonyos kérdéseinkre. Ennek a sejtésnek a dacára a kérdések mégsem apadnak el, s amíg van kérdés, addig van a tanulóknak vágy a megértésre, a hitre, addig keresik a kapcsolatot Istennel.

Luther a *tentatio* (németül: *Anfechtung*, „kísértés”) mozzanatát a teológiai munka fontos lépésének tartja. A *tentatio* során megfogalmazhatjuk kérdéseinket, kételyeinket, sőt, fontos is, hogy ezeket Istennek címezzük. Az *oratio*, *meditatio*, *tentatio* hármas lépésében formálódik a teológus hite és gondolkodása Istenről. A három lépést úgy is feloldhatjuk, hogy imádság, tanulás és a kereszttel meg tapasztalása teszik teológussá a teológust. Krisztus kereszttel legalább kétféle értelemben áll Luther keresztnységének középpontjában: egyrészt Isten a kereszttel szenvedésében és szégyenében nyilatkoztatja ki magát, így a teológus egyetlen referenciája is a kereszttel, szemben a dicsőség teológusaival; másrészt a kereszttel élet a kereszttel alatt élt élet. Az ige, a szentségek és Krisztus aktív követése által formálja a Szentlélek a tanítványt a Megfeszített Krisztushoz hasonlóvá. Ezt a kereszttel kísértésként, aktív üldöztetésként is meg tapasztalhatja a teológus. Ebben az értelemben az imádság és Isten igéjének a tanulása igen kockázatos dolog, hiszen szükségszerűen a *tentatio*-hoz vezet.²⁵⁴

²⁵⁴ KELLY, 1993

Mennyiben alkalmazhatjuk Luther három lépését a hittanórai kontextusban? Amennyiben célunk a gyermekek és fiatalok önálló teológiai kompetenciájának fejlesztése, szeretnénk őket teológussá formálni (a laikus és nem az akadémiai teológia értelmében), akkor mindenképpen hasznos megfontolnunk. A három lépésből az első, az imádság hittanórai alkalmazásának kérdése nagyon érzékeny és óriási téma, amely szétfeszítené e disszertáció kereteit. A magyarországi felekezeti hitoktatás kontextusában mindazonáltal jelen van az imádság, ha másként nem is, a hitoktató mintaadásában és a növendékeiért akár személyes, belső szobájában történő imádkozásában. Talán ritka, hogy egy hittanórai csoport imaközösséggé váljék, de ha ez megtörténik, ajándékként fogadhatjuk.

A meditatio mint az Isten igéjének a tanulása az iskolai hitoktatásnak a középpontja. Az igét nem csupán olvassuk, de folyamatosan újraolvassuk, memorizáljuk, elmélkedünk rajta, beszélgetünk róla. A meditatio Luthernél természetesen nemcsak racionális tanulás értelemben szerepel, hanem az egész ember közeledését kívánja meg a textushoz. Luther szemében a legműveltebb teológus sem különbözik a kicsiny gyermektől, ha a meditatio-ról van szó. Mindig gyermeki lélekkel és alázattal kell közelítenünk a szöveghez, nem azzal az előfeltételezéssel, hogy már mindent tudunk róla, hanem friss szemmel érdemes közelítenünk, mintha először olvasnánk.

A tentatio a leginkább rizikós szakasza ennek a folyamatnak. Főleg a serdülők hiténél látjuk, hogy a tentatio-t nem mindig éli túl a hit, akinél viszont túléli, azé megerősödik. A hitoktató számára már az is kísértés lehet, hogy ne engedje tanítványait erre a kockázatos útra lépni, amelynek során összetörhet a gyermeki hit. Aki viszont túljut a kísértésen, az képessé válhat az adoratio-ra, azaz egyedül az igaz Istent imádni, és csak neki szolgálni (Mt 4,10), ami mint látni fogjuk az egészséges istenkép egyik kritériuma lehet.

3.5. Fekete pedagógia és istenkép

A hitoktatás kapcsán szeretnék szót ejteni a fekete pedagógia fogalmáról. A fekete pedagógia egy német szakirodalomból származó kifejezés, mely a témát kutató magyar neveléstudósok megfogalmazásában „a tudatos és nem tudatos pedagógiai hatásrendszerből származó olyan diszfunkcionális részhalmoz, amely időben távolra ható módon is negatív nyomot hagy a nevelésben, a testi-lelki-szellemi egészséget veszélyeztet, vagy éppen sérülést okoz, s amely spontánul vagy támogató körülmények között felidézhető”²⁵⁵ Hittanári záródolgozatomban a

²⁵⁵ HUNYADY; M. NÁDASI; SERFŐZŐ, 2006. 14.o.

keresztény nevelés történetét tekintetem át a fekete pedagógiai jelenségek gyökerei és megvalósulásai után kutatva, majd 2020 tavaszán egy nem reprezentatív, feltáró jellegű online kérdőíves felmérést készítettem, amelynek során már felnőtt személyek egykori hittanórai fekete pedagógiai tapasztalatait gyűjtöttem. A felidézett emlékek elemzése során független bírálók csoportokba sorolták az egyes negatív hatásokat, és súlyosság szerint is értékelték azokat. E kutatás során igazolást nyert az a hipotézis, hogy a hittanórai keretek között is előfordulhatnak fekete pedagógiai hatások, melyek egy része akár még évtizedekkel az eset után is felidézhető maradt. Ez a negatív hatás nem kötődött kizárólagosan az iskolához, hanem gyülekezeti kontextusban is megjelent. Az élmények többsége a hitoktató személyéhez kötődött, akik azonban sok esetben – a visszaemlékező szerint is – nem szándékosan vagy jóhiszeműen okozták a sérelmet, azonban előfordultak olyan esetek is, ahol nehéz a hitoktató előzetes szándékát, akaratlagosságát kizárni.²⁵⁶

Természetesen a fekete pedagógiai élmények, különösen, ha azokat hittanórán, egyházi vagy iskolai kontextusban szerezte a gyermek, hatással lehetnek az istenkép alakulására és a vallásgyakorlásra is. Ennek kapcsán érdemes átgondolnunk az egyház tanítását és azt a gyakorlatunkat, hogy mekkora érzékenységgel adjuk át ezt a tanítást a gyermekeknek. Az alábbi történet egy ilyen hosszú távú hatású esetet mutat meg, ahol a hitoktató tovább mélyítette a tanuló „istenmérgezését”: „Eleve elrendelte Isten, hogy ki üdvözülhet. Negatív énképem miatt teljesen reménytelenségbe taszított ez. Ráadásul nemet mondtam néhány kérésre, (kórusba járás, hosszabb vers tanulás nagyünnepre) és ezek miatt eleve nagyon szégyelltem magam. Azt mondta akkor a hitoktatóm, hogy Isten csalódott bennem, mert aki sokat kapott, attól sokat is várnak. Alaposan túlterhelt gyerekként ez nagyon megrázott. Úgy éreztem, nem vagyok többre képes. állandóan fáradt voltam és otthon akkor már nem volt semmilyen támaszom. (Anyukám 12 éves koromra pszichózissal kórházba került és soha többé nem talált vissza régi önmagához. Most, idős korában megbékéltem már ezzel, de akkor nagyon nehéz volt elfogadni.) Minden istentisztelet - bármikor volt - csakis a bűneinkről szólt és ez egy idő után annyira kimerített, hogy már egyáltalán nem volt vigasztalás a végén odavetett fél mondat a bűnbocsánatról. Anyukám betegsége miatt is magamat vádoltam, mert sokszor, amikor félelmében sehova nem engedett el - még az osztálytársaimmal se - akkor időnként nagyon dühös voltam rá és azt hittem, ez betegítette meg. Félttem a saját gondolataimtól. Isten bocsánata olyan hithez volt kötve, ami egy magas polcon lehet, amit nem érek el, és csak remélni merem, hogy talán egyszer majd meglátom, ha egyáltalán valóban ott van. Kiengesztelésképpen olvastam éjjelente Bibliát.

²⁵⁶ SEBEN, 2021, 132-137.o.

Nagy istenfélelem volt bennem, vagyis inkább isten-rettegés. Közben otthon állandóan ment a meccs, hogy járhatunk-e keresztény alkalmakra (apám szerint nem), vagy mindeképpen járnunk kell (anyám szerint) templomba. Ha a suliban szóba került ez a téma, az sem volt egyszerű, de a belső harcokhoz képest nem jelentős, hogy csúfolják-e az embert.”

Az evangélikus hitoktatás során többször is előfordul a reformátor, Luther Márton élete, amelynek középpontjában tulajdonképpen egy radikális istenkép-változás áll. Luther személyes tapasztalatból ismerte az „istenmérgezés” jelenségét. Gyermekkoráról szóló visszaemlékezéseinek visszatérő elemei a szülői és pedagógusi „fekete pedagógia” megnyilvánulásai, amelyek elsősorban testi fenytésben és megalázásban öltöttek testet. Mindezek a tapasztalatok elmélyítették Lutherben a korra egyébként is jellemző ítélő, szigorú bírói istenképet. Ugyanakkor Luther rendkívül szemléletesen beszél arról a változásról, amely benne végbement, s amelyet rendfőnökével és gyóntatóatyjával, von Staupitz-cal való kapcsolat alapozott meg. A Szentírás bizonyágtételéből Luther alkalmasint azért volt képes felismerni a szerető, kegyelmes Atya istenképét, mert lelkiatyja ezt a képet megjelenítette előtte.²⁵⁷

Bár az evangélikus teológia és lelkiesség bölcsőjénél Luther istenképének gyógyulása áll, nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy a lutheri teológiának a paradox elemei szintén erősíthetik az istenkép ambivalenciáját.

3.6. Az egészséges istenkép kérdése. Rezliencia és gyógyulás a hittanórán.

Felmerülhet a kérdés, hogy ha létezik patológiás vagy megbetegítő hatású istenkép, megbetegítő vallásosság, akkor meghatározhatjuk-e, s ha igen, hogyan határozhatjuk meg az egészséges istenképet. Erre a kérdésre választ adhatunk a patológia felől is, amely út a klasszikus mélylélektani megközelítésekre jellemző. Például Frielingsdorf úgy határozza meg az egészséges istenképet felnőtt személyeknél, hogy az illető már nem él hasítással vagy más kezdetlegesebb elhárító mechanizmusokkal a saját istenkép-részeinél, nincs ordító ellentmondás a tudatos és tudattalan istenképrész között. S számára az istenkép akkor egészséges, ha egészséges, vagyis a különböző, egymással feszültségben lévő elemeket együtt tartalmazza (pl. a Bíró és az Atya képe számára nem ellentétesek, hanem kiegészítik egymást).²⁵⁸

²⁵⁷ Percze Sándor tanulmányában részletesen kifejti Staupitz mint lelkiatya hatását Luther istenkép-formálódására. PERCZE, 2002, 18-23.o.

²⁵⁸ Frielingsdorf a terápia során nagy jelentőséget tulajdonít az Isten iránti harag kifejeződésének is:” A saját, aktuális istenkép mindenekelőtt a szülők és más elsődleges referenciaszemélyek istenképeiből áll össze, vagy a szülők vallási beállítottságára és viselkedésmódjára vezethető vissza.Ezt az istenképet a következő kérdésekkel

Tillmann Moser szerint az istenkép már akkor egészséges, ha elviselhető, ha nem akadályozza az élet kiteljesedését. Ugyanakkor bemutatja csoportmunkáját azokkal az evangélikus lelkészekkel, akik attól szenvedtek, hogy istenképük túlságosan gyenge és erőtlén volt, semmiféle hatalmat nem tudtak róla feltételezni. A posztmodern korszakban az is kihívás lehet számunkra, hogy újraértelmezzük istenképünket a hatalom, a tekintély és a kontroll szemszögéből.²⁵⁹

Rizzuto is hangsúlyozza az istenfogalom és az istenképzet integráltságát, hiszen szerinte csakis a tudattalan „élő isten” töltheti meg olyan tartalommal az istenképet, amihez lehet kapcsolódni. Családunkból hozott örökségünk tudatosítása abban segíthet, hogy felismerjük azokat az elemeket, amelyek sérüléseket hordoznak és azokat, amelyek erőt adhatnak és a reziliencia forrásai lehetnek.²⁶⁰

Freud szállóigévé vált megfogalmazása az egészséges emberre nézve, mely szerint egészséges az, aki „szeret és dolgozik”, adaptálható az istenképre és az istenkapcsolatra is. Jézus a következő szavakkal utasítja vissza az utolsó kísértést Máté evangéliuma szerint: „Meg van írva, az Urat, a te Istenedet imádd, és csak neki szolgálj!” (Mt 4,10). Ha horizontális viszonylatban az ember képes szeretni és dolgozni, akkor vertikális viszonylatban (keresztény olvasatban) az ember talán akkor egészséges, ha képes az egy Istent egy Istenként imádni és egyedül az ő kedvéért szolgálni. Ez teljes odaadást feltételez, amelyben azonban az ember

vizsgálhatjuk: Szüleimnek mely tulajdonságait és beállítódásait viszem át Istenre? Milyen gyermekkori szülői üzeneteket – különösen negatív üzeneteket – adok tudattalanul Isten szájába? Ennek következtében vagy negatív alapállásomnak megfelelően tudattalanul milyen negatív démonikus istenkép alakult ki bennem, amely életemet most is akadályozza? Milyen gyermekkori túlélési stratégiákat viszek át vallási életemre és Istennel való viszonyomra, hogy az ő elismerését és odafordulását elnyerjem?

A tudatos felismerésnek eme fázisa után következik az Istennel való igazi szembesülés: Visszatekintek életemre a kezdetektől fogva, és feljegyzem, azóta mi mindent mért rám Isten: szenvedést, szükségét, sérelmeket és sebet, együttérzés és szeretet hiányát.

Már itt felvetődik az első kérdés és panasz: Hol volt Isten, amikor szükségem szenvedtem, és amit gyermekként megoldani nem tudtam? Miért hagyott minduntalan cserben? Miért akarta, vagy legalábbis hagyta, hogy mindaz a rossz és fájdalmas dolog, melyet megtapasztaltam, megtörténjen velem? Nem tudta volna mindezt megakadályozni? Mindebből egy szemrehányó levél születhez, amely kezdetben inkább logikai, mint érzelmi jellegű. Ebben a szemrehányó levélben Istennel közölhetjük minden haragunkat és csalódásunkat, és szemrehányást tehetünk neki. [...]

Testi gyakorlatok a szembesülés folyamatát jelentősen erősíthetik: ökölbesorított kéz, kiabálás Istennel, köveket dobni a tengerbe (amely Istent szimbolizálja), ököllel, vagy egy bottal a vízbe csapni úgy, hogy a harag testileg is kifejeződjék. Ilyen módon az, akivel szembesülünk, akire indulataink irányulnak, világosan felismerhetővé válik. Egyes zsoldárokat ebben a fázisban harag-zsoldárokká alakíthatunk át. A 139. zsoldár különösen alkalmas erre. FRIELINGSDORF, 2007, 32-33.o.

²⁵⁹ MOSER, 2003, 45-69.o.

²⁶⁰ Rizzuto esettanulmányai között az egyik legmeggrázóbb a „God, my enemy” című, amely egy 27 éves (pszív-agresszív személyiségzavarral diagnosztizált) nő istenképét mutatja be. Ennek a női betegnek az istenrajza egy napot ábrázolt. A klinikai kikérdezés során kiderült, hogy hívő katolikus nagymamájától kapott melegség és szeretet is befolyásolta istenképét, amely rendkívül ambivalens volt. RIZZUTO, 1979, Part 2, Case 9

mégsem oldódik föl, hanem önmaga marad. Olyan viszonylatot képzelhetünk el, amelyben az Isten Isten és az ember ember lehet.

A kognitív megközelítések alapján az egészséges istenképet úgy jellemezhetjük, mint amely megfelel az adott fejlődési szakasznak és sem nem regresszív, sem nem túlságosan előrehaladott (pl. kisgyermeknél túlságosan korai absztrakció erőltetése nem szerencsés, mert nem hagyhatóak ki és nem cserélhetőek fel a szakaszok). A kognitív alapú szakaszelméletek jelentősége az a felismerés lehet, hogy érdemes teológiai magyarázatainkat az adott gyermek vagy gyermekcsoport már elért fejlődési szintjéhez igazítani, miközben fokozatosan elmozdítjuk őket a következő felé. Például az első osztályosokat ne traktáljuk súlyos teológiai fejtegetésekkel a Szentháromságról, de megismertethetjük őket a kereszttetés rítusával, amely a Szentháromság nevét hívja segítségül, s ez a viselkedéses szimbólum a későbbiekben segítheti a gondolati megértést is.²⁶¹ Sőt, a konkrét, szemléletes vizuális, zenei és motoros elemek előkészítik és segítik a formális műveletek felé történő elmozdulást. Úgy tűnik, hogy a vallásos gondolkodás nem követi szolgai módon a természettudományos megismerést, hanem azzal néhol párhuzamosan, néhol széttartóan, de egyértelműen egy másik vágányon halad. Mindenesetre hitoktatóként jó tisztában lenni azzal, hogy pl. a felnőtt szemmel túlságosan antropomorf elképzelések nem eretnokségek a gyermekek gondolkodásában, hanem természetes jelenségek, amelyeket türelemmel és hiteles mintaadással tudunk formálni.

A tárgykapcsolati és kötődéseméleti megközelítésekben közös, hogy az istenképet nem önmagában, nem valamilyen absztrakt fogalomként kell elsősorban szemlélnünk, hanem mint olyan reprezentációt, amely a személy számára jelentős kapcsolatot tételez fel, és az istenkép ezekben a kapcsolatokban formálódik. Illetve az istenkapcsolat maga is önálló kötődési kapcsolat, amely az emberi kapcsolatoktól részben függetlenül is alakul. Ha a korai kötődési kapcsolatok biztonságosak, akkor az egyén is könnyebben alakít ki istenképével biztonságos kötődést, amennyiben vallásos szocializációban részesül (ld. összeillési és módosított összeillési hipotézis). Ha a kezdeti kötődés bizonytalan, akkor az ifjúkorban hirtelen bekövetkezett megtérésélmény nyomán még mindig létrejöhet egy újfajta kötődés (kompenzációs hipotézis). Mindazonáltal a második esetben mintha gyakoribb lenne a patológiás vallásosság (ld. William James elmélete a kétszer született keresztényekről).

²⁶¹ Luther számára a kereszttetés még az imádság természetes része volt (pl. a Kis Kátében így vezeti be a reggeli és esti imádságot: „vess szent keresztet magadra” (LUTHER, 1996,98.o.), majd később visszaszorult az evangélikus gyakorlatban, ma pedig újra fakultatív a használata.

Láthatjuk, hogy az egészséges istenkép definiálása nem is olyan egyszerű feladat, mivel a spiritualitás területén nem egzakt kategóriákkal dolgozunk. Ismert az az ellentmondás, hogy a spiritualitás illetve a vallásosság hosszabb élettel és jobb fizikai egészséggel jár, ugyanakkor az emberi történelmet végigkíséri bizonyos vallásos jelenségek patológizáló hatásának felismerése.²⁶² Az istenképek vizsgálata egy lehetséges megközelítése lehet ennek a problémának: az istenkép tartalma, de saját kutatásom alapján inkább azt mondanám, hogy integráltsága, megdolgozottsága választja el egymástól a megbetegítő és az egészségvédő, rezilienciát segítő hatásokat. A krízisek és traumák sem feltétlenül determinálják a torz vagy patológiás istenképet, hiszen ismert a reziliencia fogalma, amely a mentális kihívásokkal szembeni rugalmas ellenállóképesség szakkifejezése, de még poszttraumás növekedésről is beszélhetünk. A hittanórai közösség és a gyülekezet is válhat a gyógyulás és növekedés színterévé, ugyanakkor az „istenmérgezés” veszélyét is magában rejtheti.

Szászi Andrea éppen a reziliencia fogalmát helyezi el a hittanoktatás kontextusában. Általános értelemben rugalmas ellenállóképességnek fordíthatjuk e latin eredetű szót, de megkülönböztethetünk pszichológiai és tanulmányi rezilienciát is, előbbi inkább a pszichés stresszel való megküzdés, traumából történő felépülés folyamataival kapcsolódik, utóbbi pedig arra vonatkozik, hogy a diák alacsony szocioökónómiai státusz mellett is kimagasló iskolai teljesítményt ér el. Közös pont a hátrányos helyzettel, rizikófaktorokkal történő sikeres megküzdés, és a kettő természetesen össze is kapcsolódik a gyakorlatban. Szászi kiemeli a reziliens szemlélet és viselkedés fontosságát a hitoktató szerepkörében, hiszen a pedagógus mintája segítheti a tanulókat saját rezilienciájuk fejlesztésében. A rezilienciát felfoghatjuk úgy is, mint egy komplex kompetenciakészletet, amelynek az élet nagyon sok területéről származhatnak elemei, és egyéni színezetű eszköztárat eredményez. Nemcsak velünk született faktorok tartoznak bele, hanem a reziliencia több eleme fejleszthető, és a környezet jellemzőinek (legyen az családi vagy intézményi) kiemelt szerepe lehet ebben a rezilienciafejlesztésben. Mivel a vallásos hit több vizsgálat szerint is a rezilienciafaktorok között szerepel, így a hittanórának is vannak lehetőségei ezen a területen. Egyik legfontosabb megállapítása, hogy „a hittanórai alkalmak akár lelki gyógyulás lehetőségei is lehetnek. Ennek a gondolatnak a legnevesebb képviselője Dieter Stoodt. Ő kiemelten hangsúlyozza a lelkigondozói szemléletet és a veszélyeztetett, hátrányban lévő, kihívásokkal küzdő, akár lelki sérülésekkel élő tanulókra való odafigyelést. Ehhez négy olyan hittanórai alapfeladatot sorol fel, amelyek középpontjában

²⁶² BUCHER, 2018,121-181.o. Részletesen foglalkozik a spiritualitás egészségvédő hatásaival, de a patológizáló jelenségekkel is, kiemelve az ún. spirituális bántalmazást.

az önismeret és önreflexió, a társas kompetenciák fejlesztése; pozitív minták elsajátítása és a keresztyén értékrendszer alapján való gondolkodás és cselekvés áll.”²⁶³

3.7. A hitoktató és a tanulók istenképe a hittanórán.

3.7.1. A hitoktató istenképe

A tanulókhöz hasonlóan a hitoktató istenképe is szerepet játszik a hitoktatás folyamatában. Hogy ez a hatás pontosan hogyan jelenik meg, az további vizsgálatokat igényel. Az alábbi konzekvenciákat érdemes megfontolásra bocsátani:

A hitoktató ismerje meg minél teljesebben a saját istenképét. Fedezze fel az esetleges torzulásokat, ellentmondásokat a tudatos, verbalizált és a tudattalan istenképrész között, ha szükséges, vegyen igénybe segítséget.

A hitoktató legyen tudatos a saját gyermekképe vonatkozásában is: vizsgálja meg, hogyan tekint a gyermekekre, hogyan bánik velük, hogyan beszél hozzájuk. Mennyire határozza meg a hitoktató gyermekképét és serdülőképét a saját élettörténete, esetleg a keresztyén hagyomány gyermekképe?

A hitoktató legyen tisztában vele, hogy ő maga sem ismeri az Isten teljességét, ő maga sem lát színről színre. Legyen tisztában azzal, hogy az Isten nem azonos a saját istenképével, legyen kész arra, hogy a kinyilatkoztatás fényében saját elképzeléseit is folyamatosan formálja, korrigálja. Legyen nyitott arra, hogy a tanítványai kérdései, történetei, gondolatai és véleménye is befolyásolhassák őt. Forgassa ő maga is nyitott szemmel és szívvel a Szentírást, legyen nyitott arra, hogy esetlegesen újabb jelentések táruljanak fel a szöveg olvasásakor.

Rizzuto felismerései, mely szerint mindenkinek van istenképe, még a nem hívőknek is, és minden gyermek magával hozza a már meglévő istenkép-kezdeményét a hittanórára, ahol aztán találkozik a hivatalos istenfogalommal, óriási jelentőségűek a hitoktatás számára. Eszerint nincs olyan nagy különbség a vallásos családból érkező iskolások és azok között, akik nem hozzák magukkal az órára a keresztyén tradíció egyik elemét sem, mint ahogyan azt hajlamosak lennénk gondolni. Nem kell a hitoktátónak azon szorongania, hogy egyre kevésbé építhet a családi vallásos nevelés elemeire, hanem kezdheti az ismerkedést a már meglévő alapokkal, vagyis a gyermekekben már meglévő istenelképzelésekkel, tudván, hogy neki magának és a hittanórai közösségnek hatalmas lehetősége lesz a következő években ezt a képet formálni. A

²⁶³ SZÁSZI, 43.o.

kinyilatkoztatás-teológia nyelvére lefordítva a tanulók általános kinyilatkoztatásból nyert istenképe a hittanórán fog találkozni a külön kinyilatkoztatással, s a hitoktató ebben a találkozásban több területen is közvetítő szerepet tölt be.

Egyrészt maga is szolgálhat mintaként az istenkép számára, hiszen a hitoktató is tükröződik az Isten képmása, amely a Jézus Krisztusban kapott új életben egyre inkább helyreáll (2Kor 3,18). Másrészt a hitoktató tanú, aki az Istennel való személyes kapcsolat és az evangélium megélésének példája lehet. Harmadrészt pedig a hitoktató a keresztény tradíció és a Szentírás ismerője, aki túravezetőként segíthet a tanulóknak felfedezni ezt a területet, s ezáltal formálhatja istenképüket.

3.7.2. Istenkép és istenkapcsolat/istentapasztalat. A gyermeki spiritualitás.

Szágun és Pfister²⁶⁴ *Wie kommt Gott in Kinderköpfe?* című könyvükben öt olyan eredményt mutatnak be a gyermekek istenképének kutatásából, amely a gyermekkatekézis szempontjából döntő jelentőségű lehet:

- Nem egyszerűen „az égből” esik le a gyermekek istenfogalma, hanem ajtónyitókat kell adnunk számukra.
- Mivel az istenfogalomhoz az istenkapcsolat is elvezethet, utóbbihoz szükség van gyakorlati tapasztalatokra mint például csendre, éneklésre és imádságra.
- A spirituális kísérésnek életkorhoz igazodónak és a gyermekekkel együtt növekedni képesnek kell lennie.
- A kisebb gyermekek sem készek arra, hogy kérdés nélkül átvegyenek dogmatikai igazságokat, hanem csak azokat integrálják az istenfogalmukba, amelyek elfogadhatónak tűnnek számukra.
- A metaforikus feladatok gyümölcsözőnek tűnnek, a gyermekek kreatívan oldják meg ezeket.

Shori amellettt érvel, hogy az istenkép és istenfogalom definíciója nem egységes, és a vizsgálatok módja miatt szerinte sokszor egyszerűen a felnőttek kutatási kérdéseire igazodnak a gyermekek, fiatalok, így ezek az eredmények semmit nem mondanak arról, milyen valójában a gyermeki istenkép. Szerinte gyümölcsözőbb lenne istentapasztalatról beszélni, és az istentapasztalatuk verbalizálásában segíteni a tanulókat.²⁶⁵

²⁶⁴ Idézi STEINKÜHLER, 2018, 218.o.

²⁶⁵ SHORI, 2004

Az istenkapcsolat és az istentapasztalat kutatásával kapcsolatban azonban módszertani és etikai kérdések is felvetődnek. Módszertani oldalról jogos a megállapítás, hogy az istenkapcsolatot és istentapasztalatot legalább olyan nehéz mérhetővé és osztályozhatóvá tenni, mint az istenképet. Etikai oldalról pedig az istenkapcsolat és istentapasztalat élményvilágának intim voltából indulhatunk ki, és a tanulók lelkiismereti szabadsághoz való jogára is gondolnunk kell. Az istenkép/istenfogalom kutatások kétségtelenül abból indulnak ki, hogy személyes hit és istentapasztalat vagy istenkapcsolat nélkül is lehet valakinek istenképe és istenfogalma. A két terület kutatása között talán érdemes lesz a jövőben kapcsolatot építeni.

Kodácsy-Simon Eszter is a gyermeki spiritualitás komolyan vételére biztat a hitoktatásban. Rebecca Nye kutató definícióját ismerteti: „Nye a gyermekek spirituális világát több évtizeden át kutatva arra a megállapításra jutott, hogy <<gyermekkorban a spiritualitás különösen arról szól, hogy vonzódunk a »kapcsolatban létezéshez«, válaszolunk arra a hívásra, hogy többel legyünk kapcsolatban, mint »csak én« – azaz másokkal, Istennel, a teremtéssel vagy az Én mélyebb belső észlelésével. Ez a transzcendenciával való találkozás történhet konkrét élményekben vagy pillanatokban, de képzeletbeli vagy reflektív tevékenységen (gondolatokon és értelmezésen) keresztül is>>.”²⁶⁶ A gyermeki spiritualitás nem olyasmi, amit a felnőtteknek kell megtanítaniuk, hanem már a gyermekben eleve adott képességről van szó, amelyet segíthetünk a gyermeknek megélni és megőrizhetjük- például a túlságosan korai teológiai tartalmaktól.

3.7.3. A teológia és valláspedagógia számára megfontolandó konzekvenciák összesítése

A következő konzekvenciákat bocsátom megfontolásra a teológia, valláspedagógia és a gyakorló hitoktatók számára:

- Az alsó tagozatos mintában kevésbé jut szóhoz az istenfogalom negatív volta, mindazonáltal a vallásgyakorlat egyes elemei semlegesen jelentek meg. Ez utóbbi jelenség utalhat a tradíciótorésre, a családi vallási szocializáció hiányára, amelyet a hittanórai gyakorlatban mindenképpen érdemes pótolni.
- Az alsósok, bár valóban gyakran ábrázolták Istent antropomorf módon, olykor mégis megjelenítették az „egészen más” jelleget is (pl. szakáll, felhő vagy nem is ábrázolták). A kisiskolások is gyakran használtak szimbólumokat, ábrázolták Istent metaforikusan vagy éppen Jézussal azonosítva. Vegyük észre ebben a teológiai igazságot, pl.

²⁶⁶ KODÁCSY-SIMON, 2023, 22.o.

ne javítsuk ki, amikor Jézust Istennel azonosítják, inkább igyekezzünk számukra megalapozni a Szentháromság-fogalmat vagy Krisztus kettős természetét! Az antropomorf megnyilatkozásokat ne utasítsuk el, vegyük észre, hogy a felnőtt laikus és az akadémiai teológia, nem utolsósorban pedig a Szentírás is bővelkedik az Istennel kapcsolatos antropomorfizmusokban. A gyermeki hitet és istenelképzeléseket értékeljük saját jogukon.

- Felső tagozattól kezdve (sőt, akár már 3-4. osztálytól) érdemes szóhoz juttatni és komolyan venni a gyerekek saját exegézisét, és segíteni őket a bibliai történetekkel való ismerkedésben. Bátoríthatjuk a kérdések megfogalmazását a szöveggel kapcsolatban. Segíthetjük őket a különböző olvasatok, értelmezési lehetőségek közötti eligazodásban az akadémiai teológiai tudás mozgósításával, ugyanakkor ne fojtsuk el a sokszor innovatív saját gondolatokat! Segítsük a csoportot a saját teológiai kompetenciák kialakításában, hogy bátran tudják megfogalmazni saját reflexióikat hitükről vagy éppen kétségeikről, egymást is tanulják meghallgatni és párbeszédbe tudjanak lépni egymással!
- A kamaszkor viharos időszakában a hittartalmak is megkérdőjeleződnek, a Szentírás tekintélye meginoghat, még akkor is, ha korábban elfogadta a fiatal. Ebben a zűrzavaros életszakaszban a legnagyobb segítség az empátikus hitoktató, aki mintát nyújt arra, hogyan lehet a hitben megállni a kétségek, kérdések és kihívások mellett is. Emlékezzünk arra, hogy a hit sokszor a kísértés kohójában születik, és a felnőtté válás során a fiatalnak magáévá kell tennie a hitet, integrálva abba a nehéz tapasztalatokat is.
- A keresztény és különösen a lutheri teológia bővelkedik a paradox tartalmakban, amelyeket ambivalens érzések vehetnek körül. Ezekkel a tartalmakkal akár már gyermekként is találkozhatunk (pl. a Kis Káté „Istent félnünk és szeretnünk kell...” passzusával), a családi, gyülekezeti és iskolai nevelésnek törekednie kell arra, hogy ezek a tartalmak érzelmi biztonságot adjon, a gyermek önbecsülését támogató, alapvető bizalmat erősítő közegben kerüljenek feldolgozásra.
- A hittanóra akkor lehet sikeres, ha igyekszik megragadni a vallásos hit komplexitását. A pusztán kognitív elemekkel operáló, csupán ismeretet közlő és számonkérő hittanóra helyett próbáljunk helyet adni a teljes személyiséget fejlesztő megközelítéseknek. Mivel az istenfogalomhoz nemcsak kognitív úton közelíthetünk, hanem az istenkapcsolat felől is, érdemes teret adnunk a gyermeki spiritualitás természetes megnyilvánulásainak, a kapcsolatiság, jelenlét, spontán rácsodálkozás elemeinek. A komplex megközelítés segítheti a hittanórai rezilienciafejlesztést is.

- A hittanóra a gyermekek magukkal hozzák „kedvenc istenüket” (Rizzuto), akár akarjuk, akár nem. Érdemes hát a bennük élő istenképet a tőlünk telhető mélységig megismerni, hogy megtalálhassuk a kapcsolópontot az önmagát kinyilatkoztató Isten és a befogadó tanuló között. Mivel a tanulók már meglévő ismereteikhez igazítják az új tartalmakat, az istenkép gyerekes vagy dogmatikai szempontból téves elemeit is ezen az úton tudjuk legsikeresebben korrigálni. Természetesen mindvégig a Szentírás és a keresztény hagyomány tárházából merítve segíthetjük őket ezen az úton.
- A hitoktató és a tanuló viszonya még a leginkább partneri együttműködésre törekvő modellekben is mindig aszimmetrikus marad. Részben a különbség, részben rendszerelemek (mint pl. az iskolai értékelés) olyan hatalomhoz juttatja a hitoktatót a tanuló fölött, amellyel vissza is lehet élni. Ennek szélsőséges példái lehetnek a hittanórai fekete pedagógiai élmények, vagy az istenmérgezés, esetleg „megzavart áhítat és hit” (Moser: Missbrauchte Andacht und missbrauchter Glaube)²⁶⁷ jelensége. Semmiképpen se büntessük vagy jutalmazzuk a tanulókat az aktuális istenképük/istenfogalmuk tartalma alapján, vagy a hitük/istenkapcsolatuk vélt vagy valós állapota alapján, mert ezzel erőszakosan beleavatkozunk a folyamatokba!
- A hitoktató legyen tisztában azzal, hogy az ő saját istenképe sem azonos magával a nagybetűs Istennel. A hitoktató is alá van vetve az emberi megismerés korlátainak, és Isten sem tár föl önmagából mindent. Megfontolhatjuk Luther tanácsát az Isten igéjének tanulására vonatkozóan, mely szerint újra és újra fel kell fedoznünk magunknak annak tartalmát, olyan alázattal kell tanulnunk, mint egy kisgyermeknek.²⁶⁸ Isten megismerésében mindig csak kezdők vagyunk.

3.8. Zárszó

Remélem, hogy ez a kutatás a maga szerény módján hozzájárul a téma hazai tanulmányozásához, mások is kiindulópontként tudják majd használni. Bízom benne, hogy e dolgozat szolgáltató néhány adalékot a gyermekek és fiatalok hitének, vallási, teológiai gondolkodásának vizsgálatához, amelyek segíthetik a hitoktatással kapcsolatos döntéseket az egyház különböző szintjein. Legfőképpen azonban biztatással szeretném zárni ezt az értekezést, megerősítve azokat a kollégáimat, akik a hitoktatás összetett feladatát végzik a mindennapokban, szeretnék mindenkit bátorítani, aki ebben a szolgálatban áll, hogy ne féljünk

²⁶⁷ MOSER, 2003,33-35.o.

²⁶⁸ Luther a Nagy Káté előszavában ír erről az attitűdről. LUTHER, 1996. 118.o.

kérdezni, fejlődni, segítséget kérni, és higgyük szilárdan, hogy minden hittanórán Isten jelenlétében zajlik a közös munka.

ÖSSZEFOGLALÓ

Doktori értekezésemben az istenkép teológiai és pszichológiai problémátörténetének felvázolásával igyekeztem betekintést nyújtani e komplex interdiszciplináris téma lehetséges megközelítéseibe. Saját kutatásom során alkalmazott istenképdefinícióm is ismerttettem, és módszertanilag megkíséréltem annak tudatos és tudattalan részének megragadását. Empirikus kutatásomban lehetőségem nyílt több mint 150 6-19 éves evangélikus hittanos anyagait megvizsgálni, amely anyagok az Isten ingerszóra adott asszociációs tesztből, egy-egy istenrajzból, és egy-egy Istennek megfogalmazott, adott bibliai történetre reagáló levélből álltak. Az anyagok deduktív úton történő tartalomelemzését két független kódoló végezte.

A vizsgálat során kapott fontos eredmények közé tartozik, hogy az istenfogalom tartalmi bővülése az életkorral előre haladva lehetséges, de nem szükségszerű, és hasonlót állapíthatunk meg az istenfogalom absztraktabbá válásáról is. A saját istenfogalomhoz való attitűd tekintetében az életkor növekedésével megnőtt az ambivalenciaturús, a serdülők egyre több negatív szót asszociáltak a pozitívak mellett, ugyanakkor a semleges asszociátumok száma is nőtt. Úgy tűnik, hogy a serdülők istenképének egyik legfontosabb kihívása a negatív érzésekkel kapcsolódó jelenségek integrálása tudatos szinten. A mélylélektani szakirodalomból ismert torz vagy megbetegítő istenképek csak néhány alkalommal fordultak elő a mintában. A teológiai istenképkérdések némelyike pl. a nemek vagy az agresszió témája is csak néhány esetben jelent meg, elsősorban az istenrajzokon. A bibliai történetre történő reakciót három mért tényező befolyásolta: 1. az életkor 2. a történet jellege és 3. a tanuló saját istenfogalmához való attitűdje.

Az antropomorf-szimbolikus és a konkrét-absztrakt pólusok nem dichotómiaként jelentek meg a mintában, hanem gyakran kevert formában, így ezeket nem tekinthetjük az istenkép/istenfogalom „érettségének” kritériumaként. Az eredmények rávilágítanak arra, hogy mennyire komplex folyamatok zajlanak egy gyermek/fiatal istenképfejlődésekor, és ezt a komplexitást érdemes módszertani szinten is megragadnunk.

A disszertációban a gyermekek szimbólumfejlődése, a gyermekexegézis, a gyermeki kérdések témájára is kitérek, valamint igyekszem felhívni a figyelmet a hittanóra kétarcúságára (amely általában véve is jellemzi a vallásosságot), mely szerint káros és gyógyító, egészségvédő hatások egyaránt érhetik a tanulót a vallásoktatásban. Ennek kapcsán megfontolásra bocsátok néhány konzekvenciát a gyakorló hitoktatók számára.

SUMMARY

In my doctoral dissertation, I aimed to provide insights into the possible approaches to the complex interdisciplinary topic of the historical development of the concept of God in theology and psychology. I also presented my own definition of the concept of God as used in my research and methodologically attempted to capture its conscious and unconscious aspects. In my empirical research, I had the opportunity to examine the materials of more than 150 Lutheran religious students aged 6 to 19. These materials consisted of an associative test prompted by the word "God," various drawings of God, and letters responding to specific biblical stories addressed to God. The content analysis of the materials was conducted deductively by two independent coders.

Important findings from the study include that the expansion of the content of the concept of God is possible as age progresses, but it is not necessarily so, and a similar trend can be observed regarding the abstraction of the concept of God. In terms of attitude towards their own concept of God, there was an increase in ambivalence tolerance with age; adolescents associated more negative words alongside positive ones, while the number of neutral associations also rose. It appears that one of the main challenges for adolescents regarding their concept of God is integrating phenomena related to negative feelings at a conscious level. Distorted or pathological images of God, commonly found in depth psychology literature, occurred only a few times in the sample. Some theological aspects of the God image, such as issues relating to gender or aggression, appeared in only a few instances, primarily in the drawings of God. Reaction to the biblical story was influenced by three measured factors: 1. age, 2. the nature of the story, and 3. the learner's own attitude towards their concept of God. The anthropomorphic-symbolic and concrete-abstract poles did not emerge as dichotomies in the sample, but rather often in mixed forms, so they cannot be regarded as criteria for the "maturity" of the God image/concept.

The results highlight the complexity of the processes occurring during a child's or young person's development of their image of God, and this complexity deserves to be captured at a methodological level. The dissertation also addresses the development of symbols in children, child exegesis, and the theme of children's questions. Additionally, I aim to draw attention to the dual nature of religious education, which generally characterizes religiosity, indicating that both harmful and healing, protective effects can impact students in religious education. In this context, I will present some considerations for practicing religious educators.

ZUSAMMENFASSUNG

In meiner Doktorarbeit habe ich versucht, einen Einblick in die möglichen Herangehensweisen an das komplexe interdisziplinäre Thema der theologischen und psychologischen Problemgeschichte des Gottesbildes zu geben. Ich habe auch meine eigene Definition des Gottesbildes vorgestellt und methodisch versucht, dessen bewusste und unbewusste Aspekte zu erfassen. Im Rahmen meiner empirischen Forschung hatte ich die Gelegenheit, das Material von mehr als 150 evangelischen Konfirmanden im Alter von 6 bis 19 Jahren zu untersuchen, das aus einem assoziativen Test zum Reizwort „Gott“, Zeichnungen von Gott und Briefe dem Gott auf biblischen Geschichten reagierten, bestand. Die deduktive Inhaltsanalyse der Materialien wurde von zwei unabhängigen Kodierern durchgeführt. Wichtige Ergebnisse der Untersuchung zeigen, dass die inhaltliche Erweiterung des Gottesbegriffs mit dem Alter möglich, aber nicht zwingend ist; es lässt sich auch ähnliches über die Abstraktheit des Gottesbegriffs feststellen. Im Hinblick auf die Einstellung zum eigenen Gottesbild nahm die Toleranz gegenüber Ambivalenz mit zunehmendem Alter zu; Jugendliche assoziierten immer mehr negative Begriffe zusätzlich zu positiven, während auch die Anzahl neutraler Assoziationen zunahm. Es scheint, dass eine der größten Herausforderungen für das Gottesbild von Jugendlichen darin besteht, Phänomene, die mit negativen Gefühlen verbunden sind, auf bewusster Ebene zu integrieren. Verzerrte oder krankhafte Gottesbilder, die aus der tiefenpsychologischen Fachliteratur bekannt sind, traten nur in wenigen Fällen in der Stichprobe auf. Einige der theologischen Fragen zum Gottesbild, wie beispielsweise Geschlecht oder Aggression, tauchten ebenfalls nur in wenigen Fällen auf, überwiegend in den Gottzeichnungen. Die Reaktionen auf die biblischen Geschichten wurden durch drei gemessene Faktoren beeinflusst: 1. das Alter, 2. die Art der Geschichte und 3. die Einstellung des Lernenden zu seinem eigenen Gottesbild. Die Pole anthropomorph-symbolisch und konkret-abstrakt traten in der Stichprobe nicht dichotomisch auf, sondern häufig in gemischter Form, sodass diese nicht als Kriterien für die „Reife“ des Gottesbildes bzw. Gottesbegriffs angesehen werden können. Die Ergebnisse machen deutlich, wie komplex die Prozesse sind, die bei der Entwicklung eines Gottesbildes bei Kindern und Jugendlichen ablaufen, und es ist sinnvoll, diese Komplexität auch auf methodischer Ebene zu erfassen. In der Dissertation werde ich auf die Symbolentwicklung bei Kindern, die Kinderexegeese und die Fragen von Kindern eingehen und gleichzeitig auf die Zweideutigkeit des Religionsunterrichts aufmerksam machen, die allgemein die Religiosität kennzeichnet. Es gibt sowohl schädliche als auch heilende, gesundheitsfördernde Wirkungen, die die Schülerinnen und Schüler im Religionsunterricht

erfahren können. In diesem Zusammenhang möchte ich einige Überlegungen an die praktizierenden Religionspädagogen weitergeben.

Felhasznált irodalom

A disszertációban olvasható bibliai idézetek és utalások forrása a Magyar Bibliatársulat Protestáns Új Fordításának 2014-es revíziója. Más szerzők szó szerinti idézése esetén előfordul még a bibliai könyvek katolikus fordítás szerinti rövidítése.

ADAMEKNÉ Németh Zsófia: Hogyan látják Istent a vallástalan környezetben nevelkedő gyermekek? In Magyar Református Nevelés XII. évf. 2. sz. 2010. 29-53.o.

ÁGOSTAI HITVALLÁS, In REUSS András (szerk.): A Magyarországi Evangélikus Egyház Hitvallási Iratai 2. kötet, Luther Kiadó, Budapest, 2008.

ANDORKA Eszter: „Vigasztaljátok, vigasztaljátok népemet” Andorka Eszter emlékkönyv. MEVISZ, Budapest, 2006.

BAKER, David L.: Két szövetség, egy Biblia. Hermeneutikai Kutatóközpont; Harmat Kiadói Alapítvány, Budapest, 1998.

BALDERMANN, Ingo: A Biblia, a tanulás könyve. A bibliai didaktika alapjai. Kálvin Kiadó, Budapest, 2003.

BENSON, Peter; SPILKA, Bernard: God Image as a Function of Self-Esteem and Locus of Control. Journal for Scientific Study of Religion, 1973. Sep. Vol 12. No. 3. 297-310.o.

BERECZKEI Tamás: Evolúciós pszichológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

BRUEGGEMANN, Walter: Az Ószövetség teológiája. Tanúságtétel, vita, pártfogás. Exit Kiadó, Kolozsvár, 2012.

BUCHER, Anton A.: A spiritualitás pszichológiája. Oriold és Társai Kiadó, Budapest, 2018.

BUCHER, Anton A.: Vom Kopfüßlergott zu den perspektivischen Lichtstrahlen. Skizze der Entwicklung des Zeichnens (religiöser Motive) im Kindes- und Jugendalter. In FISCHER, Dietlind; SCHÖLL, Albrecht (Hrsg.): Religiöse Vorstellungen bilden. Erkundungen zur Religion von Kindern über Bilder. Comenius Institut, Münster, 2000. 51-75.o.

BÜTTNER, Gerhard; DIETERICH, Veit-Jakobus: Entwicklungspsychologie in der Religionspädagogik. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 2013.

COLES, Robert: The spiritual life of children. Houghton Mifflin Company, Boston, 1990.

COPAN, Paul: Is God a Moral Monster? Making Sense of the Old Testament God. Grand Rapids, Michigan, 2011.

DÁVID Katalin: A kereszt teológiai és ikonográfiai értelmezése az első évezredben. Szent István Társulat, Budapest, 2011.

EGYESSÉGI IRAT, In REUSS Ansdrás (szerk.): A Magyarországi Evangélikus Egyház Hitvallási Iratai V. Luther Kiadó, Budapest, 2015.

ELIADE, Mircea: A szent és a profán. Helikon Kiadó, Budapest, 2009.

- ENNS, Peter: The Bible tells me so... Why defending Scripture has made us unable to read it. Harper Collins Publ. New York, 2014.
- ERIKSON, Erik H.: A teljes életciklus. Animula Kiadó, Budapest, 1997.
- ERIKSON, Erik H.: Gyermekkor és társadalom. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- EVANGÉLIKUS ISTENTISZTELET. Liturgikus Könyv I.kötet. Luther Kiadó, 2007.
- FABINY Tibor: A keresztény hermeneutika kérdései és története. Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest, 1998.
- FÁBRI György; KISSNÉ VISZKET Mónika: Hitmegélés az evangélikus középiskolákban. In Lelkipásztor, 2019/8-9. 307-314.o.
- FEUER Mária: A gyermekrajzok fejlődéslélektana. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.
- FISCHER, Dietlind: Einleitung. In FISCHER, Dietlind; SCHÖLL, Albrecht (Hrsg.): Religiöse Vorstellungen bilden. Erkundungen zur Religion von Kindern über Bilder. Comenius Institut, Münster, 2000. 6-15.o.
- FORDE, Gerhard O.: Ki a kereszt teológusa? Gondolatok Luther Heidelbergi Disputációjáról. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 2005.
- FREUD, Sigmund: Egy illúzió jövője. Párbeszéd Kiadó, Budapest, 1991.
- FREUD, Sigmund: Totem és tabu. Göncöl Kiadó, Budapest, 1990.
- FRIELINGSDORF, Karl: Istenképek. Ahogy beteggé tesznek - és ahogy gyógyítanak. Szent István Társulat, Budapest, 2007.
- FROMM, Erich: A rombolás anatómiája. Háttér Kiadó, Budapest, 2001.
- GOLDENBERG, Herbert; GOLDENBERG, Irene: Áttekintés a családról. II.kötet. Animula Kiadó Budapest, 2008.
- GOPNIK, Alison; MELTZOFF, Andrew N.; Kuhl, Patricia K.: Bölcsék a bölcsőben. Hogyan gondolkodnak a kisbabák? Typotex Kiadó, Budapest, 2006.
- GRANQUIST, Pehr: Introduction to the special issue: Advancements in the study of attachment and religion/spirituality. The International Journal for the Psychology of Religion, 22, 173-179.o. 2012.
- GRANQUIST, Pehr: On the relation between secular and divine relationships: An emerging attachment perspective and a critique of the „Depth” approaches. The International Journal for the Psychology of Religion, 16 (1), 1-18.o., 2006.
- GRANQUIST, Pehr; KIRKPATRICK, Lee A.: Religious conversion and perceived childhood attachment: A meta-analysis. The International Journal for the Psychology of Religion, 14 (4), 223-250.o. 2004
- GROM, Bernhard: Religionspsychologie. Kösel Verlag, Darmstadt, 2007.
- GRÜLL Tibor: Hitler teológusai. Hogyan akarták átírni a náci Bibliát? Hetek, 2010.09.17. https://www.hetek.hu/hit_es_ertekek/201009/hitler_teologusai Letöltés időpontja: 2024.08.14.
- GRÜN, Anselm: Megbékélés Istennel. Sérült istenképeink gyógyítása. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2013.

GÜLEÇ, Yasemine: Depictions of God in the Drawings of German-Muslim Children. *Journal of Religion in Europe*, 14 (2021) 106-132.o.

GYIMESI Júlia: A freudi valláspszichológia. Kritikák és lehetőségek. In *Thalassa* (15), 2004/3, 107-121.o.

GYÖKÖSSY Endre: *Magunkról magunknak*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1992.

GYÖKÖSSY Endre: *Életápolás*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1993.

HARMATTA János (szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomathia*, Osiris kiadó, Budapest, 2003.

HÄRLE, Wilfried: *Dogmatik*. De Gruyter, 2022.

HEIMBROCK, Hans-Günter: *Vom Abbild zum Bild*. In FISCHER, Dietlind; SCHÖLL, Albrecht (Hrsg.): *Religiöse Vorstellungen bilden. Erkundungen zur Religion von Kindern über Bilder*. Comenius Institut, Münster, 2000.

HELLER, David: *The children's God*. University of Chicago Press, Chicago, 1988.

HERMAN, Judith: *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Háttér Kiadó-NANE Egyesület, Budapest, 2011.

HÉZSER Gábor: *A pásztori pszichológia gyakorlati kézikönyve*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1995.

HOLLÓSI Cecília: *Gyermekek istenrajzainak vizsgálata*. In *Embertárs*, 2007/4. 340-353.o.

HUNYADY Györgyné; M.NÁDASI Mária; SERFŐZŐ Mónika: *Fekete pedagógia. Értékelés az iskolában*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2006.

HUTSEBAUT, Dirk: *Some Perspectives on Religious Maturity*, In LOMBAERTS, Herman; POLLEFEYT, Didier (ed.): *Hermeneutics and Religious Education*. Leuven University Press, 2004.

ITTZÉS Gábor: *Christum treyben. Luther bibliaértelmezése a Szentírás könyveihez írt előszói alapján*. Luther Kiadó-Magyarországi Luther Szövetség- Nyugati(Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület, Budapest-Győr, 2009.

JÁLICS Ferenc: *Fejlődik a hitünk*. Korda Kiadó, Kecskemét, 2018.

JENSEN, Lene Arnett: *The Cultural Psychology of Religiosity, Spirituality, and Secularism in Adolescence*. In *Adolesc Resc Rev*, 2021. 6 (3) 277-288.o.

JOHNSON, Kathryn A.; OKUN, Morris Alan; COHEN, Adam; SHARP, Carissa A.: *Development and Validation of the Five-Factor LAMBI Measure of God Representations*. In *Psychology of Religion and Spirituality* 11. 10.1037/rel0000207.

JUNG, Carl Gustav: *Emlékek, álmok, gondolatok*. Európa Kiadó, Budapest, 1987.

KAKKORI, Leena; HUTTUNEN, Raulo: *The Gilligan-Kohlberg Controversy and its Philosophical-Historical Roots*. In M.PETERS; P. GHIRALDELLI; ŽARNIĆ, A. GIBBONS: *Encyclopedia of Philosophy of Education*. 2010.

https://www.researchgate.net/publication/311319549_The_Gilligan-Kohlberg_Controversy_and_Its_Philosophico-Historical_Roots

KELLY, Robert A. (1993) "Oratio, Meditatio, Tentatio Faciunt Theologum: Luther's Piety and the Formation of Theologians," In *Consensus*: Vol. 19 : Iss. 1 , Article 2. Available at: <http://scholars.wlu.ca/consensus/vol19/iss1/2>

KESZEI Barbara; BÖDDI Zsófia; GESZTEN Dalma; HÁMORNIK Balázs Péter; DÜLL Andrea: A Krippendorf-alpfa (KALPHA) alkalmazása a gyakorlatban: Kettőnél több kódoló közötti egyetértés vizsgálata dichotóm változók esetében. *Alkalmazott Pszichológia*, 2019. 19 (2), 57-75.o.

KÉZDY Anikó; SOMOGYINÉ Petik Krisztina; URBÁN Szabolcs: A spiritualitás fejlődését meghatározó pszichológiai tényezők. *Gondolatok Fowler szakaszelmélete kapcsán*. In *Sapientiana* 11. (2018/2) 38-58.o.

KIERKEGAARD, Sören Abaye: *Félelem és reszketés*. Göncöl Kiadó, Budapest, 2004.

KIRKPATRICK, Lee A.: An attachment-theory approach to the Psychology of Religion. IN *The International Journal for the Psychology of Religion*, 2(1), 3-28.o., 1992.

KIS Klára: Iskolai agresszió és egyházi iskolák. A katechézis lehetőségei az iskolai agresszió preventív megközelítésében és konstruktív kezelésében. *Kálvin Kiadó, Budapest, 2023*.

KISSNÉ Viszket Mónika: Életkori sajátosságok és etikai döntések, etikai kérdések és vallási fejlődés találkozásai különböző életkorokban. In KODÁCSY-SIMON Eszter (szerk.): *Értelmes szívvel. Etikai témák az evangélikus oktatásban*. Luther Kiadó, Budapest, 2016. 391-420.o.

KLEIN, Stephanie: Gottesbilder von Mädchen als Zugang zu ihrer religiösen Vorstellungswelt. *Methodische Überlegungen zum Erheben und Verstehen von Kinderbildern*. In FISCHER, Dietlind; SCHÖLL, Albrecht (Hrsg.): *Religiöse Vorstellungen bilden. Erkundungen zur Religion von Kindern über Bilder*. Comenius Institut, Münster, 2000. 97-128.o.

KODÁCSY-SIMON Eszter: Milyeneké az Isten Országa? A gyermekek teológiája Luthernél. In SZABÓ Lajos (szerk.): *Teológia és reformáció*. Luther Kiadó, Budapest, 2017. 193-202.o.

KODÁCSY-SIMON Eszter: A gyerekek spiritualitása mint a hittanoktatás módszere a Godly Play szemlélete alapján. In *Magyar Református Nevelés*, 2023/1, 20-32.o.

KODÁCSY-SIMON Eszter: Az egzisztenciális kérdések lehetőséget teremtő ereje a hittanórán. *Habilitációs értekezés. Megjelenés alatt*.

KOHLBERG, Lawrence: *Die Psychologie der Moralentwicklung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1996.

KOVÁCS Géza: Igazságos gondoskodás: a gondoskodásetika jelentőségéről a szociáletikában. In *Acta Sociologica- Pécsi Szociológiai Szemle* 5. 2012. (http://szociologia.btk.pte.hu/sites/default/files/Acta_Sociologia/15_-_kovacs.pdf) Letöltés: 2023.06.27.

KÖRTNER, Ulrich H.J.: *Dogmatik. Lehrwerk Evangelische Theologie* 5. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2020.

KRAFT, Friedhelm; ROOSE, Hanna: *Von Jesus Christus reden im Religionsunterricht. Christologie als Abenteuer entdecken*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2011.

KRIPPENDORF, Klaus: *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Balassi Kiadó, Budapest, 1995.

- KRÜGER, Malte Dominik: Szemmagasságban. Evangélikus teológia a „képi fordulat” után. Lelkipásztor, 96.évf. 2021/3. 81-85.o.
- KUNKEL, Mark A.; COOK, Stephen; MESHEL, David S.; DAUGHTRY, Donald; HAUENSTEIN, Anita: God Images: A Concept Map. In Journal for the Scientific Study of Religion, Vol.38, No. 2., 193-202.o. 1999.
- KÜNG, Hans: Credo. Hiszek. Az Apostoli Hitvallás magyarázata kortársaknak. Tekus Ottó kiadása, Győr, 1997.
- LAWRENCE, Richard T.: Measuring the Image of God: The God Image Inventory and the God Image Scales. Journal of Psychology and Theology, Vol 25. No 2. 214-226.o. 1997.
- LÁNG András: Kötődés és pszichoterápiás kapcsolat. Animula Kiadó, Budapest, 2012.
- LÁSZLÓ János: A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2005.
- LEWIS, C. S.: Csodák. Harmat Kiadó, Budapest, 2016.
- von LOEWENICH, Walter: Theologia crucis. A kereszt teológiája Luthernél. Evangélikus Sajtóosztály-Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 2000.
- LOOSE, Anika: „Und dann hat er denen nicht direkt eine Antwort gegeben...” Grundschulkinder theologisieren Über Jesu Gleichnis von der Senfpflanze. Kohlhammer, Stuttgart, 2019.
- LUTHER Márton: Kis Káté. Nagy Káté. In PRÖHLE K. (szerk.): Luther Márton négy hitvallása. MEE Sajtóosztálya, Budapest, 1996. 76-113.o. 116-268.o.
- LUTHER Márton: Előszók a Szentírás könyveihez. Luther Kiadó-Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 2010.
- MALCHIODI, Cathy A.: A gyermekrajzok megértése. Animula Kiadó, Budapest, 2003.
- MAULL, Ibissame Yasmine: Gottesbilder und Gottesvorstellungen vom Kindes- zum Jugendalter. Eine qualitativ-empirische Längsschnittuntersuchung. Vandenhoeck&Ruprecht GmbH. Göttingen, 2017.
- MOSCOVICI, Serge: Attitudes and opinions. In Annual Review of Psychology, 1963. 231-257.o.
- MOSCOVICI, Serge: Notes towards a description of Social Representations. In European Journal of Social Psychology. Vol. 18. 211-250.o. 1988.
- MOSER, Tilmann: Gottesvergiftung. Suhrkamp Verlag, 1981.
- MOSER, Tilmann: Von der Gottesvergiftung zu einem erträglichen Gott. Psychoanalytische Überlegungen zur Religion. Kreuz Verlag, Stuttgart, 2003.
- NAGY Gyula: Az egyház mai tanítása. MEE Sajtóosztálya, Budapest, 2000.
- NAHALKA István: Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktivizmus és pedagógia. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002.
- NÉMETH Dávid: Vallásdidaktika. A hit- és erkölcstan tanítása az 5-12. osztályban. KRE-L'Harmattan, Budapest, 2017.

NYE W.C., CARLSON J.S. The development of the concept of God in children. In *The Journal of Genetic Psychology*. 1984;145(1):137–142. doi: 10.1080/00221325.1984.10532259

OSER, Fritz; GMÜNDER, Paul: *Der Mensch-Stufen seiner religiösen Entwicklung. Ein strukturgenetischer Ansatz*. Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, Gütersloh, 1992.

OSMER, Richard; FOWLER, James W.: A gyermek-és serdülőkor a hitfejlődés szemszögéből. I. In *Embertárs*, 2007/2. 100-110.o.

PÁL József; ÚJVÁRI Edit; BORUS Judit; RUTTKAY Helga: *Szimbólumtár: jelképek, motívumok és témák az egyetemes és magyar kultúrából*. Balassi Kiadó, Budapest, 2001
<https://magyarhalasz.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/11/szimbc3b3lumtc3a1r.pdf>

PERCZE Sándor: „Vigasztalás”. A theologia crucis és a lelkigondozó szolgálata. In FABINY Tibor (szerk.): *A kereszt teológiája és a lelkigondozó szolgálata*. Magyar Luther Könyvek 9. Magyarországi Luther Szövetség-Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület, Budapest-Győr, 2002.

PFISTER, Stephanie; ROSER, Mathias: *Fachdidaktisches Orientierungswissen für den Religionsunterricht. Kompetenzen-Grenzen-Konkretionen*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2015.

PIAGET, Jean: *Az értelem pszichológiája*. Kairosz Kiadó, 1997.

PIAGET, Jean: *Szimbólumképzés a gyermekkorban*. Paulus Hungarno/Kairosz, 2004.

POTVIN, Raymond H.: Adolescent God Images. IN *Rewiev of Religious Research Vol 19*. No.1. 1977. 43-53.o.

RIZZUTO, Ana-María: *The birth of the living God. A psychoanalytical study*. The University of Chicago Press, Chicago & London, 1979.

RIZZUTO, Ana-María: *Why did Freud reject God? – a psychodynamic interpretation*. Yale University Press, 1998.

ROBU Magda: Egy istenarc van eltemetve bennem... Istenképek pszichológiai feltérképezése In *Embertárs*, 2007/4. 307-318.o.

ROBU Magda: *Az istenreprezentáció kognitív szempontú vizsgálata*. Doktori disszertáció. DE-BTK, 2013.

de ROOS, S. A. (2006). Young Children’s God Concepts: Influences of Attachment and Religious Socialization in a Family and School Context. In *Religious Education*, 101(1), 84–103. <https://doi.org/10.1080/00344080500460743>

de ROSA, Anamaria Silvana: The „associative network”: a technique for detective structure, content, polarity and stereotyping indexes of the semantic fields. In *European Rewiev of Applied Psychology*. 52(3-4), 181-200.o., 2002.

SARKADY Kamilla; NYÁRY Péter: Isten a színpadon?! Isten alakja a bibliodrámá színpadán. In NYÁRY Péter; SARKADY Kamilla (szerk.): *Bibliodrámá*. Harmat Kiadó, Budapest, 2008.

SCHLAG, Thomas; SCHWEITZER, Friedrich: *Jugendtheologie in der Praxis von Schule und Gemeinde: Religionsunterricht, Konfirmandenarbeit und Jugendarbeit*. In SCHLAG; SCHWEITZER (szerk.): *Jugendtheologie. Grundlagen- Beispiele – kritische Diskussion*. Neukirchener Verl. Neukirchen-Vluyn, 2012. 9-34.o.

SCHORI, Kurt: Gottesbild und Gotteserfahrung. In Zeitschrift für Praktische Theologie, 2/04, 164-174.o.

SCHREINER, Martin; THOMAS, Rahel: „Man weiss ja auch nicht, wie Gott in echt aussieht...“ Werkstattbericht über eine empirische Studie zu der Gottesvorstellungen in der Grundschule. In FISCHER, Dietlind; SCHÖLL, Albrecht (Hrsg.): Religiöse Vorstellungen bilden. Erkundungen zur Religion von Kindern über Bilder. Comenius Institut, Münster, 2000. 143-172.o.

SCHWEITZER, Friedrich: Vallás és életút. Kálvin Kiadó, Budapest, 1999.

SEIBERT, Eric A.: Disturbing Divine Behavior: Troubling Old Testament Images of God. Fortress Press, Minneapolis, 2009.

SEBEN Glória: Fekete pedagógia a hittanórán. In Lelkipásztor, 96.évf. 2021/4, 132-137.o.

SEBEN Glória: Ambivalencia és biztonságkeresés: Evangélikus középiskolás hittanosok istenfogalmának jellegzetességei. In Lelkipásztor, 97. évf. 2022/6. 207-211.o.

SEBEN Glória: Attributivitás és absztrakció: Evangélikus hittanosok istenfogalmának jellegzetességei. In Lelkipásztor, 98. évf. 2023/5. 179-182.o.

SEBEN Glória: Nagykorúvá váló hit – az istenfogalom fejlődése szempontjából. Istenkép, istenfogalom, fejlődés. In BÁCSKAI Károly; PÁNGYÁNSZKY Ágnes; SZŰCS Kinga; VARGA Gyöngyi: Teológia és hűség. EHE-Luther Kiadó, Budapest, 2023. 54-65.o.

SOHN, Sung-Hyun: Problemorientierter Religionsunterricht und Symboldidaktik. Ergänzung oder Alternative? Neukirchener Verl. Neukirchen-Vluyn, 2008.

STEINKÜHLER, Martina: Rezension von Wie kommt Gott in Kinderköpfe? Praktische Theologie Zeitschrift für Kirche, Gesellschaft und Kultur. 2018. 70/2. 217-228.o.

SHTUHLMAN A, RATTNER M (2018) Theories of God: Explanatory coherence in religious cognition. PLoS ONE 13(12): e0209758. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0209758>

SZABÓNÉ LÁSZLÓ Lilla: A gyermekteológia vizsgálata a kisgyermekes keresztyén családok életében. Doktori értekezés. KRE, Budapest, 2015.

SZÁSZI Andrea: A rezilienciafejlesztés lehetőségei a hittanoktatásban – Gondolatok és szempontok. In Magyar Református Nevelés, 2023/4, 32-49.o.

SZÉKELY Ilona CSJ: Tárgykapcsolatelmélet családterápiában. Animula Kiadó, Budapest, 2003.

SZÉKELY Ilona CSJ: A vallás pszichodinamikus megközelítésének elméleti alapja. In SZÉKELY Ilona (szerk.): Pszichoterápia és vallás-újraaközeledés, Animula Kiadó, Budapest, 2006. 26-41.o.

TAMMINEN, Kalevi; VESA, Lauikka; PYYSLÄINEN, Markku: Hogyan tanítsunk hittant? Vallásdidaktika. Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 1998.

TAMMINEN, Kalevi: Religious development in Childhood and Youth. An Empirical Study. Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki, 1991.

TERTULLIANUS: Markion ellen. In VANYÓ László (szerk.): Tertullianus művei. Ókeresztény Írók 12., Szent István Társulat, Budapest, 1986.

THOMA László: Mennyiben lehet a hittanóra a lelki gyógyulás tere? A terapeutikus valláspedagógia hasznos szempontjai. In Magyar Református Nevelés, 2023/4. 22-31.o.

TOMCSÁNYI Teodóra: Bűn, büntudat, szégyen. A delegált büntudat valláslélektani és lelkigondozói megközelítése a családtörténetek kapcsán. In Magyar Pszichológiai Szemle, LVIII. 1. 153-186.o. 2003.

URBÁN Szabolcs: A vallásosság kötődéelméleti megközelítése. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021.

XERAVITS Ildikó: „Ő nem az a véres isten...” Istenképek keletkezése és hatásai. In Embertárs, 2007/4. 320-339.o.

VANYÓ László: Az ókeresztény egyház és irodalma. Ókeresztény írók 1. Szent István Társulat, Budapest, 1980.

VASS Zoltán: A rajzvizsgálat szerepe és lehetőségei a pedagógiai munkában. In Magyar Református Nevelés. XI. évf. 3. szám Református Pedagógiai Intézet, Budapest, 2010.

VERGOTE, Antoine: Valláslélektan. Párbeszéd Alapítvány-SE TF- HÍD Alapítvány, Budapest, 2001.

WIEDMAIER, Manuela: Wenn sich Mädchen und Jungen Gott und die Welt ausmalen...Feinanalysen filmisch dokumentierter Malprozesse. Dissertation. Univ. Bielefeldt.

WINNICOTT, Donald: Játászás és valóság. Animula Kiadó, Budapest, 1999.

A szerző saját publikációi a témához kapcsolódóan

Seben Glória: A Jóisten, a „rossz” Isten és az ördög: Luther Márton istenképe. LELKIPÁSZTOR 94 : 3 pp. 94-97. , 4 p. (2019)

Seben Glória: „Nem kell olyan Isten...” Miért utasította el Freud Istent? HISTORIA ECCLESIASTICA 10, 2019/2 pp. 121-132. , 12 p. (2019)

Seben Glória: Fekete pedagógia a hittanórán. LELKIPÁSZTOR 96 : 2021/4 pp. 132-137. , 6 p. (2021)

Seben Glória: Ambivalencia és biztonságkeresés: Evangélikus középiskolások istenfogalmának jellegzetességei. LELKIPÁSZTOR 22 : 6 pp. 207-211. , 5 p. (2022)

Seben Glória: Attributivitás és absztrakció: Evangélikus hittanosok istenfogalmának jellegzetességei. LELKIPÁSZTOR 98 : 5 pp. 179-182. , 4 p. (2023)

Seben Glória: Nagykorúvá váló hit – az istenfogalom fejlődése szempontjából. Istenkép, istenfogalom, fejlődés. In BÁCSKAI Károly, PÁNGYÁNSZKY Ágnes, SZŰCS Kinga, VARGA Gyöngyi(szerk.): Teológia és hűség. Budapest: Evangélikus Hittudományi Egyetem, Luther Kiadó, pp 54-65 (2023)

FÜGGELÉKEK

FÜGGELÉK 1. : A klasszikus freudizmus és a tárgykapcsolatelmélet összehasonlítása (saját szerkesztés Székely, 2003 alapján)

Területek, ahol a két megközelítés közötti különbség megmutatkozik	Freud (klasszikus pszichoanalízis)	Fairbairn (tárgykapcsolatelmélet)
Természettudományos világkép	Helmholtz-féle világkép; zárt rendszerek, energiamegmaradás, entrópia elve	Einstein relativitáselmélete; nyitott rendszerek, negentrópia elve
Emberkép	Hobbes filozófiáján alapul: individualista, autonóm, konfliktuózus	Hegel filozófiáját tükrözi: az ember társas lény, fő célja a kapcsolatok keresése és fenntartása
Gondolatrendszer	Dichotóm (pl. életösztön-halálösztön, örömev-realitáselv stb.)	Holisztikus (pl. dinamikus ego, szelf-tárgy kapcsolati egység stb.)
Alapfeltevések	Ösztönelmélet	Dinamikus (libidóval együtt létező) ego
Személyiségelmélet	Hármas személyiségstruktúra (id, ego, superego)	Endopszichikus személyiség struktúra (később szelf fogalma)
Örömev vs. valóságelv	Örömev elsőbbsége	Kezdetből létező realitáselv

FÜGGELÉK 2. Négy analitikus gondolkodó (Freud, Jung, Winnicott és Rizzuto) a vallás/istenkép fogalmáról, eredetéről, tudományos világképhez való viszonyáról (saját szerkesztés GYIMESI, 2004 107-121.o. alapján)

	FREUD	JUNG	WINNICOTT	RIZZUTO
Istenkép eredete	Ödipális konfliktusban rögzülő apa-imágó projekciója Társadalmilag: őshorda-elmélet (kollektív apagyilkosság).	Kollektív tudattalan archetípusa.	Anya-gyermek közötti átmeneti tér egyik reprezentációja.	Anya-gyermek közötti átmeneti tér legfontosabb tárgyreprezentációja, amely egész életen át fejlődik
Az istenkép univerzalitása	Archaikus népeknél univerzális, a modern ember élhet istenkép nélkül	A vallás univerzális, forrása a kollektív tudattalan.	A vallás univerzális emberi képesség, akárcsak a művészetek és a tudomány.	Az istenkép (istenreprezentáció) univerzális. Ateisták is el tudják képzelni Istent.

Vallás és tudomány viszonya	A vallás illúzió, amelyet a tudományos világkép kiszorít a modern társadalomból.	A vallás mélyen emberi, szimbólumai a kollektív tudattalanban gyökereznek. Tudományos vizsgálat tárgya is lehet a vallás.	A vallás, a művészetek és a tudomány egyaránt a gyermekkori illúzióban gyökereznek.	Ugyanannak a valóságnak két eltérő dimenziójára vonatkoznak. Tudomány és hit nem állíthatók szembe egymással.
Felnőtkori vallásosság	Patologizáló hatású, mentális éretlenség jele	Az élet második felében megnő a vallási kérdések jelentősége. A patológia is összefüggésben lehet a vallással, de önmagában a vallás nem tekinthető patológiának vagy éretlenségnek.	Létezik egészséges és patológiás vallásosság is.	Nem a vallásosság ténye, hanem az istenkép minősége alapján beszélhetünk patológiáról vagy éretlenségről illetve egészséges, érett hitről.

FÜGGELÉK 3: Asszociációs háló teszt az 'Isten' ingerszóra

„Írj fel a lapra minden olyan szót, ami a középén láthatóról eszedbe jut! Rendelkezésre álló idő: legfeljebb 5 perc, de ezt nem muszáj kihasználni. Ha készen vagy, értékeld a felírt szavakat +, - vagy pedig 0 jellel annak alapján, hogy pozitív, negatív vagy pedig semleges/se nem jó, se nem rossz/ érzést váltanak ki belőled!”

Isten

FÜGGELÉK 4: Hitoktatók tájékoztatója a vizsgálat menetéről

Tisztelt Résztvevő!

Az Evangélikus Hittudományi Egyetem doktoranduszaként jelen kutatásomban az evangélikus hitoktatásban részt vevő felnőttek (lelkészek, hitoktatók), és a hozzájuk kapcsolódó hittanos tanulók istenképét vizsgálom. Érdeklődésem homlokterében az áll, milyen kölcsönhatásban vannak egymással a gyermeki és pedagógusi istenképek, valamint hogyan hatnak ezekre egyes bibliai történetek.

Kérem, amennyiben Ön a **jelenléti oktatásban** kívánja felvenni a vizsgálatot a tanulókkal, kövesse az alábbi útmutatót:

A vizsgálat menete illeszkedik a hittanóra megszokott rendjéhez. Tartama kb. 45 perc.

0. Az órát megelőzően arra kérjük Önt, hogy készítse el a saját istenrajzát, és töltsse ki az asszociációs tesztet, de ezt ne mutassa meg a tanulóknak!

Általános instrukció 14 év alatti gyermekek számára (a hitoktató szóban felolvashatja a kutató levelét) : „Seben Glória vagyok, édesanya, pszichológus, és magam is tanítok hittant. Azt vizsgálom ebben a kutatásban, hogyan látják Istent a gyerekek és a felnőttek, hogyan gondolkodnak róla. Kérlek, hogy te is segítsd a munkámat azzal, hogy elküldesz nekem a saját hittan tanárodon keresztül egy rajzot, egy másik lapot, amin a szavaid lesznek rajta, amik eszedbe jutottak, és egy levél, amelyet kérlek úgy fogalmazz meg, mintha egyenesen Istennek írnád! Sajnos ezeket a munkákat később nem tudjuk visszajuttatni, nálam lesznek a kutatás végéig. A munkáidra ne írd rá a teljes nevedet, csak a kereszt-vagy becenevedet, és így tedd őket borítékba! Ez a három munkád nem fog beleszámítani a hittanórai jegyedbe (ha osztályoz téged a tanárod), de a részvételedet hálásan köszönöm!”

1. Az óra első felében kérje meg a tanulókat, az istenrajz elkészítésére az alábbi instrukció szerint: „Arra kérlek, hogy rajzold le Istent úgy, ahogyan elképzeled! Nincs jó vagy rossz megoldás, a kutatók arra kíváncsiak, hogy ki hogyan gondolkodik Istenről, hogyan látja őt, és ez nagyon sokféle lehet. Kb. 15 percig dolgozhatsz. Ha elkészültél, adj címet a rajzodnak!” Kérjük, hogy az elkészült rajzokat ne értékelje, és a rajzolás ideje alatt se tegyen értékelő megjegyzéseket a tanulók munkáira!
2. A rajz elkészülte után, kérjük, adja oda nekik az asszociációs tesztet, hogy töltsék ki, az alábbi instrukcióval: „Most arra kérlek, hogy erre a lapra írd föl minden olyan szót, ami eszedbe jut a középben látható szóról! Erre legfeljebb 5 perced van, de ha már nem jut eszedbe több, akkor hamarabb is abbahagyhatod. Nincs jó vagy rossz megoldás, mindenkinek más jut először eszébe, a kutatókat az érdekli, hogy te hogyan gondolkodsz! Ha készen vagy a szavak felírásával, akkor jelöld meg őket +/- vagy 0 jellel az alapján, hogy jó, rossz vagy semleges/se nem jó se nem rossz érzést váltanak ki belőled!”
3. A rajz és a teszt hátoldalára a tanulók írják rá a saját keresztnevüket vagy becenevüket. Ha ugyanabban a csoportban több azonos nevű gyermek van, akkor egymástól különböztessék meg magukat (pl. Vivien/Vivi, Bence/Benci stb.) Vezetéknév, vagy más azonosításra alkalmas adatot ne írjanak magukról a gyerekek. Ezután a rajzok és a tesztek kerüljenek vissza a nagy

borítékba. Ügyeljünk, hogy ez az első rész 25 percnél többet ne vegyen igénybe, ha csak 1 tanórát tudunk a vizsgálatra szánni!

4. Ezután vegye ki a lezárt borítékból a bibliai történetet, és egyszerű felolvasás révén ismerkedjenek meg vele közösen. 4. osztályig, illetve ha a csoporttagok helyzete ezt indokolja, akkor később is, tanári felolvasás javasolt, 5. osztálytól a tanulók maguk olvassák el a történetet!
5. A történet megismerése után a következő instrukciót kapják a tanulók: „Most valamennyien egy-egy levelet fogunk írni Istennek arról, hogy mit gondolunk erről a történetről, mit érzünk ezzel a történettel kapcsolatban! Én is fogok írni levelet. Szólítsd meg Istent, úgy ahogyan szeretnéd, vagy ahogyan szoktad, pl. ha imádkozol, és a végén köszönj el tőle! A levéltitkot tartsuk tiszteletben, nem mutatjuk meg egymásnak, hogy mit írunk! Ha kész, tegyük be a leveleket a kis borítékokba, és zárjuk le! A feladó részhez csak a kereszt- vagy becenevünket írjuk, amit a rajzon és a másik lapon már korábban is használtunk!” Ezután a kis borítékok is kerüljenek vissza a nagy borítékba.
6. Köszönje meg nevemben a tanulóknak, hogy munkáikkal hozzájárultak a kutatáshoz!
7. A saját anyagait tegye bele a nagy borítékba, a gyerekek munkái mellé, és kérjük, így küldje vissza az egyetem címére!

Amennyiben Ön **távolléti oktatás** során szeretné fölvenni a vizsgálatot a tanulókkal, kövesse az alábbi útmutatót:

0. Készítse el a saját istenrajzát, fotózza le, és Ön is töltsse ki az asszociációs tesztet (online)!
1. A tanulók számára házi feladatként is feladhatja: „Arra kérek, hogy rajzold le Istent úgy, ahogyan elképzeled! Nincs jó vagy rossz megoldás, a kutatók arra kíváncsiak, hogy ki hogyan gondolkodik Istenről, hogyan látja őt, és ez nagyon sokféle lehet. Ceruzával, esetleg zsírkrétával dolgozz, A/4-es papírra! Az elkészült rajzot, kérek, fotózd be, és küldd el nekem. A rajznak adj egy címet, és ezt is küldd el nekem!”
2. Küldje el a tanulóknak az asszociációs tesztet a következő instrukcióval: „Most arra kérek, hogy erre az oldalra írd föl minden olyan szót, ami eszedbe jut a közepén látható szóról! Erre legfeljebb 5 perced van, de ha már nem jut eszedbe több, akkor hamarabb is abbahagyhatod. Nincs jó vagy rossz megoldás, mindenkinek más jut először eszébe, a kutatókat az érdekli, hogy te hogyan gondolkodsz! Ha készen vagy a szavak felírásával, akkor jelöld meg őket +/- vagy 0 jellel az alapján, hogy jó, rossz vagy semleges/se nem jó se nem rossz érzést váltanak ki belőled!”

3. Küldje el a tanulóknak a kapott történetet, és kérje meg őket, hogy írjanak levelet Istennek: „Most valamennyien egy-egy levelet fogunk írni Istennek arról, hogy mit gondolunk erről a történetről, mit érzünk ezzel a történettel kapcsolatban! Én is fogok írni levelet. Szólítsd meg Istent, úgy ahogyan szeretnéd, vagy ahogyan szoktad, pl. ha imádkozol, és a végén köszönj el tőle!”
4. A gyermekek 3 munkáját egy jeligével ellátott, anonimizált fájlban küldje el a gloriaseben@gmail.com íméli címre! Ide küldje el a saját vizsgálati anyagait is, jeligével ellátva! Az anyagok elemzése során nem történik teljesítményértékelés, a vizsgálat vezetőjétől független személyek fogják egyes kategóriák mentén kódolni a szöveges és rajzos tartalmakat. A beleegyező nyilatkozatok, és a borítékok a vizsgálatvezetőnél kerülnek őrzésre, így a személyes azonosítás nem lehetséges, az anyagok a nevektől elválasztva kerülnek feldolgozásra.

Szigorúan bizalmasan kezelünk minden olyan információt, amit a kutatás keretén belül gyűjtünk össze. A kutatás során nyert adatokat név nélkül összegezzük. A kutatás során kapott eredményekről és az elemzésekből született összegzések a doktori disszertációmban kerülnek publikálásra, az eredeti résztvevők anonimitásának megőrzésével.

Kérjük, amennyiben a fenti feltételek mellett hozzájárul a kutatásban való részvételhez, írja alá a nyilatkozatot és küldje vissza azt számunkra! Együttműködését nagyon köszönjük!

FÜGGELÉK 5: Szülői tájékoztató és hozzájáruló nyilatkozat

Kedves Szülők!

Seben Glória vagyok, pszichológus, evangélikus lelkész és hittanár. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem Valláspedagógia Tanszékén dolgozom tanársegédként. Doktori kutatásomhoz tartozó jelen vizsgálatomban gyermekek és felnőttek istenképét vizsgálom, és ezek találkozását bibliai történetekkel. Tisztelettel kérem, hogy támogassa beleegyező nyilatkozatával azt, hogy gyermeke részt vehessen vizsgálatomban.

A vizsgálat illeszkedik a hittanóra megszokott menetéhez. Gyermekétől egy rajzot, és szó-asszociációkat fogunk kérni, majd egy bibliai történet elolvasása után egy képzeletbeli levelet fogalmaz majd Istennek. A gyermek munkáit kizárólag a vizsgálat vezetője fogja kezelni, a hitoktatási értékelésben nem játszik szerepet. A vizsgálatban részt vevők adatait bizalmasan kezeljük, az anyagok az elemzési folyamatban és a doktori dolgozatban névtelenül fognak szerepelni, a gyermekek utólagos beazonosítására nem lesz mód.

Beleegyző nyilatkozat

Alulírott, beleegyzem, hogy gyermekem,
..... részt vegyen Seben Glória **Evangélikus hitoktatók és tanítványaik istenképének vizsgálata egyes bibliai történetek tükrében** című kutatásában a tájékoztatóban leírt módon.

Kelt:

Aláírás

FÜGGELÉK 6: Tanulói tájékoztató és beleegyző nyilatkozat

Kedves Fiatalok,

Seben Glória vagyok, pszichológus, evangélikus lelkész és hittanár. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem Valláspedagógia Tanszékén dolgozom tanársegédként, és doktori dolgozatomat az istenképek témájából írom. Most folyó kutatásomban a gyermekek és a felnőttek istenképét vizsgálom, és ezek találkozását egyes bibliai történetekkel. Kérlek, hogy részvételeddel járulj hozzá a kutatás eredményességéhez, a ti korosztályotokhoz tartozó adatokra is nagy szükség van.

A vizsgálat menete illeszkedik a hittanóra megszokott rendjéhez. Három feladatot szeretnék kérni tőled. Az első, hogy rajzold le Istent olyannak, amilyennek képzeled (tetszőleges stílus, színes/grafit ceruzás technika, legfeljebb A/4-es méretű papíron). Ezután egy asszociációs tesztet tölts ki, ahol minden olyan szót írsz föl, ami a középben láthatóról eszedbe jut. Ha készen vagy a szavak felírásával, akkor jelöld meg őket +/- és 0 jellel az alapján, hogy jó, rossz vagy semleges/se nem jó se nem rossz érzést váltanak ki belőled! A harmadik feladatot a bibliai történet elolvasása után hajtsd végre (a történetet a hitoktatódtól fogod megkapni). Ez pedig az lesz, hogy fogalmazz egy levelet Istennek, amelyben leírod a történettel kapcsolatos gondolataidat és érzéseidet! A három feladatot a hitoktatód segítségével fogja megkapni az egyetem. A munkáidra írd rá ugyanazt a jelíget vagy kódot, hogy együtt tudjuk azokat kezelni a későbbi elemzés során. A kutatásban való részvétel önkéntes és anonim, mivel a beleegyző nyilatkozatok, postai borítékok, amelyek személyes adatokat tartalmaznak, a munkáktól külön kerülnek tárolásra. Így a neved vagy más személyes adatod nem kerül be az elemzési folyamatba, sem pedig a későbbi doktori dolgozatba. Ezek a leadott munkák nem számítanak bele a hittanórai értékelésedbe, független emberek fognak vele tovább dolgozni.

Ha elfogadhatóak számodra ezek a feltételek, kérlek, írd alá a beleegyező nyilatkozatot, és vegyél részt a vizsgálatban!

Együttműködésedet előre is köszönöm!

Seben Glória

Budapest, 2021.03.01.

Beleegyező nyilatkozat:

Név:

Születési idő:

Kijelentem, hogy az EHE doktorandusza, Seben Glória által vezetett **Evangélikus hitoktatók és tanítványaik istenképének vizsgálata egyes bibliai történetek tükrében**

című kutatásban önként veszek részt. A vizsgálat jellegéről annak megkezdése előtt megfelelő tájékoztatást kaptam.

Tudomásul veszem, hogy az azonosításomra alkalmas személyi adataimat bizalmasan kezelik és hogy a vizsgálat eredményéről külön egyéni jelentés, összegzés nem készül. Hozzájárulok, hogy elemezzék a vizsgálat keretében leadott rajzomat és szöveges anyagaimat.

a személy aláírása

Kelt:

FÜGGELÉK 7: A bibliai történetek szövegének ingeranyaga (konkrét igehely és versbeosztás, felirat nélkül szerepelt)

Amikor Sára nevetni látta az egyiptomi Hágár fiát, akit Hágár szült Ábrahámnak, ezt mondta Ábrahámnak: Kergesd el ezt a szolgálóleányt és a fiát, mert nem örökölhet együtt egy szolgálóleány fia az én fiammal, Izsákkal! Ez a beszéd Ábrahámnak igen rosszul esett, a fia miatt. De Isten ezt mondta Ábrahámnak: Ne bánkódj a fiú és a szolgálóleányod miatt! Bármit mond neked Sára, hallgass a szavára, mert Izsákot fogják a te utódodnak nevezni. De a szolgálóleány fiából is népet támasztok, mert ő is tőled származik. Ábrahám fölkelt reggel, fogott egy kenyeret meg egy tömlő vizet, és odaadta Hágárnak. Föltette azt az asszony vállára, és elküldte őt a gyermekkel együtt. Így ment el, és bolyongott Beérseba pusztájában. Amikor kifogyott a víz a tömlőből, letette a gyermeket az egyik bokor alá, maga pedig elment, leült vele szemben egy nyíllövésnyi távolságban, és ezt mondta: Ne lássam, amikor meghal a gyermek! Ott ült vele szemben, és hangosan sírt. De Isten meghallotta a fiú hangját, Isten angyala pedig kiáltott a mennyből Hágárnak, és így szólt hozzá: Mi van veled, Hágár? Ne félj, mert meghallotta Isten a fiú hangját onnan, ahol fekszik! Kelj föl, vedd fel a fiút, és fogd kézen, mert nagy népet támasztok belőle! És megnyitotta Isten az asszony szemét, úgyhogy meglátott egy forrást. Odament, megtöltötte a tömlőt vízzel, és megitta a fiút. Isten pedig vele volt a fiúval, és az felnövekedett. A pusztában lakott, és íjász lett. Párán pusztájában lakott, anyja pedig Egyiptom földjéről szerzett neki feleséget.

Azután Jézus bement a templomba, és kiűzte mindazokat, akik a templomban árusítottak és vásároltak, a pénzváltók asztalait és a galambárosok székeit pedig felborította, és ezt mondta nekik: Meg van írva: „Az én házamat imádság házána nevezik”, ti pedig rablók barlangjává teszitek. Azután vakok és sánták mentek hozzá a templomba, és meggyógyította őket. Amikor pedig a főpapok és az írástudók látták a csodákat, amelyeket tett, és a gyermekeket, akik a templomban ezt kiáltozták: Hozsánna Dávid Fiának! – haragra lobbantak, és így szóltak hozzá: Hallod, mit mondanak ezek? Jézus pedig így válaszolt nekik: Hallom. Sohasem olvastátok: „Gyermekek és csecsemők szája által szereztél dicséretet”? Erre otthagya őket kiment a városból Betániába, és ott töltötte az éjszakát.

A hét első napján pedig, amikor összegyűltünk, hogy megtörjük a kenyeret, Pál tanította őket, és mivel másnap már el akart utazni, a tanítást egészen éjfélig meghosszabbította. Sok lámpás volt abban a felső szobában, ahol együtt voltunk. Egy Eutikhosz nevű ifjú pedig, aki az ablakban ült, mély álomba merült, mivel Pál sokáig tanított, és az álomtól elnehezülve leesett a harmadik emeletről, úgyhogy holtan szedték fel. Pál lement, ráborult, átölelte, és ezt mondta: Ne zajongjatok, mert a lelke benne van. Azután felment, megtörte a kenyeret, evett, és még

